

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ - NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

**MÜSTƏQİLLİYİMİZİN QARANTI OLAN SİLAHLI
QÜVVƏLƏRİMİZİN BÖLMƏLƏRİ DAİM YENİ SİLAH
VƏ TEXNİKALARLA TƏMİN EDİLİR**

№ 3

2016

**GƏLƏCƏK ZABİTLƏRİMİZİN PEŞƏKAR
KİMİ FORMALAŞMASI SİSTEMİNİN
ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI YARADILMIŞDIR**

İyunun 23-də Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində 2016-cı il buraxılışına həsr olunan təntənəli mərasim keçirilib. Əvvəlcə ümummilli lider Heydər Əliyevin və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda canlarından keçmiş şəhidlərin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad olunub. Müdafiə nazirinin şəxsi heyət üzvü müavini – Şəxsi Heyət Baş İdarəsinin rəisi, general-leytenant Kərim Vəliyev çıxış edərək əlamətdar günün münasibətilə kursantları və onların valideynlərini Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyi adından təbrik edib, onların Vətən qarşısında öhdəliklərindən danışib və xidmətdə uğurlar arzulayıb. Sonra məktəbin məzunlarına diplomlar və fərqlənənlərə qiymətli hədiyyələr təqdim olunub. Məktəbi yüksək nailiyyətlərlə bitirən məzunlar emblemləri rəmzi yaş kötlüklərinə vurublar.

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!
HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 3 (141) MAY-İYUN 2016-cı il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI

Jurnalın əsası 1 sentyabr 1922-ci ildə qoyulmuşdur.
1993-cü ilin yanvarından yenidən nəşr edilir.

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ, MƏSUL İCRAÇI

Polkovnik-leytenant İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSİYA KOLLEGİYASI

E.CƏFƏROV, N.OSMANOV, E.ORUCOV, Z.HÜSEYNOV, İ.MAZANOV,
M.HƏMİDOV, Ə.ƏFƏNDİYEV, H.PİRİYEV, R.ƏLİYEV, M.EMİNOV

MÜNDƏRİCAT

▼ AKTUAL MÖVZU

Müasir hərbi münaqişələrdə kosmik kəşfiyyat F.Aşumov, B.Gözəlov	3
Azərbaycan Respublikası ərazisində radioaktiv çöküntülərin yayılmasına nəzarət məqsədilə PUA-dan istifadə metodikasını Q.Mənsiyev	9

▼ DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Kəşfiyyat-təhlil prosesi, görüntü analizi S.Axundov	20
ZTR (PDM) tuşlayıcıları ilə dərslərin keçirilməsi qaydası R.Babayev	27
Müasir döyüşdə mövqe müdafiəsi təşkili N.Əliyev	40

▼ HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Hava hücumundan müdafiənin əsas göstəriciləri, xüsusiyyətləri və aparılması qaydaları R.Musayev	51
---	----

▼ SİLAH VƏ TEXNİKA

Yeni zirehli “Ural” avtomobilləri V.Vaqifoğlu	60
--	----

▼ RABİTƏ VƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARI

Müasir rəqəmsal rabitə və telekommunikasiya sistemlərinin nəzəri əsasları və tətbiqi Ə.Hüseynov	64
--	----

▼ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual məsələləri N.Süleymanlı	74
---	----

▼ HƏRBİ TƏBABƏT

Hərbi qulluqçular arasında intihar hərəkətlərinin diaqnostikası və profilaktikası E.Mehdiyev	82
---	----

▼ MİLLİ SİYASƏT

Azərbaycan milli siyasi kimliyi Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin baxışlarında T.Əliyev	90
---	----

▼ ORDU VƏ DİL MƏSƏLƏSİ

Ordu quruculuğunda dil məsələsi G.Hüseynova	105
--	-----

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Jurnalda verilmiş materiallardan istifadə zamanı “Hərbi bilik” jurnalına istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

MÜASİR HƏRBİ MÜNAQIŞƏLƏRDƏ KOSMİK KƏŞFİYYAT

Ehtiyatda olan general-mayor Fazil AŞUMOV,
polkovnik Bəxtiyar GÖZƏLOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: kosmik kəşfiyyat, kosmik kəşfiyyat aparatları, kosmik vasitələr, kosmik sistemlər, çoxmillətli qüvvələr, kəşfiyyat peykləri, görüntü kəşfiyyatı, Fars körfəzindəki münaqişə, Yer in süni peykləri, “Səhrada tufan” əməliyyatı.

Ключевые слова: космическая разведка, космическая разведывательная аппаратура, космические устройства, космические системы, многонациональные силы, разведывательные спутники, визуальная разведка, конфликт в Персидском заливе, искусственные спутники Земли, операция “Буря в пустыне”.

Keywords: the space intelligence, the space intelligence’s devices, the space’s apparatus, multinational forces, intelligence’s satellite, Imagery intelligence, Persian Gulf war, artificial satellite, operation “Desert Storm”.

Qabaqcıl dövlətlər tərəfindən mərkəzləşdirilmiş şəbəkə müharibələri konsepsiyasının qəbulu, müasir döyüşlərin təşkili və aparılmasında kosmik kəşfiyyatın rolunu gözə çarpacaq dərəcədə artırdı. Bu gün kosmik kəşfiyyat aparatları düşmənin döyüş əməliyyatlarına hazırlıq dövründəki aktivliyinin müəyyənəşdirilməsinə, məlumatların müasir emalı və ötürülmə sistemlərinin yüksək sürəti isə qısa zaman ərzində hədəfin aşkarlanmasına, tanınmasına və lazım gəldikdə məhv edilməsinə şərait yaradır. Əgər 70-ci illərdə kosmik vasitələr strateji xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunurdusa, 90-cı illərdə bu vəziyyət dəyişdi. Qoşun fəaliyyətinin informasiya təminatı çərçivəsində müxtəlif təyinatlı, daimi fəaliyyət göstərən kosmik sistemlərin qrup və kompleksləri yaradıldı. Kosmik vasitələrlə həll olunan məsələlərin sayı xeyli dərəcədə artdı. Kosmik sistemlərdən əldə olunan məlumatların silahlı qüvvələrin həm strateji, həm də taktiki səviyyədə əməliyyatlarının (döyüşlərin) planlaşdırılmasında istifadəsi məqsədəuyğun hesab edildi.

Kosmik aparatların döyüş əməliyyatlarında ilk geniş miqyaslı tətbiqi 1991-ci il Fars körfəzi hadisələrində reallaşdı və kosmik vasitələr çoxmillətli qüvvələr tərəfindən əməliyyatın bütün mərhələlərində istifadə edildi. Münaqişə rayonunda kosmik komandanlığın idarəetmə orqanları qarşısında kəşfiyyat və rəbitənin

AKTUAL MÖVZU

təmin edilməsi, düşmən obyektlərinə endirilən zərbələrin nəticələrinin qiymətləndirilməsi, qoşunların naviqasiya, topoqrafik və meteoroloji təchizatı tapşırıqları qoyuldu. Bu zaman ABŞ-ın kosmik kəşfiyyat vasitələri əsas rollardan birini oynadı. Döyüş əməliyyatlarının başlanması ərəfəsində ABŞ-ın kosmik kəşfiyyat peykləri qruplaşmasında 29 kosmik aparat var idi. Onlardan 4-ü görüntü (optik və radiolokasiya), qalanları isə radio və radiotexniki kəşfiyyat vasitələrilə təchiz olunmuşdu. Fars körfəzindəki münaqişədə kosmik aparatların çoxmillətli qüvvələrin fəaliyyətlərinə güclü təsiri, onların əməliyyatlarda döyüş tətbiqinin yeni taktiki üsullarının yaranmasına səbəb oldu.

Fars körfəzi zonasında keçirilən döyüş əməliyyatlarının təşkilinin analizi göstərdi ki, kosmik kəşfiyyat aparatları qruplaşmasının imkanlarının ABŞ Silahlı Qüvvələrinin kosmik komandanlığı tərəfindən gücləndirilməsi, çoxmillətli qüvvələrin fəaliyyətindən çox əvvəl başlanılmışdı. Sözügedən gücləndirmə əsasən kosmik obyektlərin orbitlərinə düzəlişlər edilməklə və orbitdəki qrupun tərkibinin yeni kosmik aparatların orbitə çıxarılması ilə yox, kosmosda olan ehtiyat peyklərin operativ istifadəyə daxil edilməsilə həyata keçirilirdi. Nəzərə alsaq ki, kəşfiyyatın bir istiqamətdə cəmləşdirilməsi adətən başqa rayonlarda kəşfiyyat imkanlarının zəifləməsi ilə səciyyələnilir. Bu əlamətləri çoxmillətli qüvvələrin qabaqcadan əməliyyata hazırlanması kimi qiymətləndirmək olar.

Silahlı qüvvələrin fəallaşma göstəricilərindən biri də kosmik aparatların xarakterik xüsusiyyəti və cihazlarının iş rejiminə edilən dəyişikliklərdir. Misal olaraq göstərmək olar ki, ABŞ-ın radioelektron vəziyyəti nəzarətdə saxlayan, radio, radiorele rabitə və televiziya kanallarından məlumatları ələ keçirən kosmik radiokəşfiyyat aparatları yer qatını adi halda gün ərzində 8 saat müşahidə edirlər. Fars körfəzində münaqişənin başlanması ilə onlar 24 saatlıq iş rejiminə keçirildilər. Bu, cənub tərəfdə İraq HHQ-si radiolokasiya vasitələrində aktivliyin artmasının üzə çıxarılmasına, İraq ordusu KM-dən verilən sərəncamların və tank heyəti danışıqlarının izlənilməsinə şərait yaratdı. Ələ keçirilmiş radiodanışıq və sərəncamların görüntü kəşfiyyat məlumatları ilə birgə analizi, İraqın Küveytə qarşı təcavüzünün dəqiq miqyasının təyin edilməsinə yardımçı oldu və çoxmillətli qüvvələrin keçirəcəyi hava hücumu zamanı aviasiyanın zərbə endirəcəyi obyektləri planlaşdırmağa imkan verdi. Beləliklə, kosmik radiokəşfiyyat vasitələrinin imkanlarının genişləndirilməsini qoşunların aktiv əməliyyatlara hazırlaşması prosesinin əlamətlərindən biri kimi qiymətləndirmək, peyklərin müşahidə zonalarının məhdudluğu nəzərə alındıqda isə aktivləşmə rayonu haqqında mülahizələr irəli sürmək olar.

Mütəxəssislərin fikrincə, 1991-ci il Fars körfəzindəki müharibə “kosmik eranın birinci müharibəsi” və ya “bizim eranın birinci kosmik müharibəsidir”.

Kosmik vasitələrin döyüş əməliyyatlarının təchizatındakı forma və üsulların təkmilləşdirilməsi məsələsi Yuqoslaviyada davam etdirildi. Yuqoslaviya ərazi-

sində NATO SQ-nin döyüş əməliyyatlarında hərbi və mülki kosmik sistemlə-rindən geniş istifadə olundu. Qərb kütləvi informasiya vasitələrinə istinadən demək olar ki, bu əməliyyata Amerika və Avropanın 50-dən çox müxtəlif təyi-natlı süni peykləri cəlb olunmuşdu. Onlardan çoxu vaxtilə Varşava Müqaviləsi dövlətləri ilə münaqişə yarandıqda NATO ordusunun tətbiqini dəstəkləmək məqsədilə orbitə çıxarılmışdı. Yuqoslaviyaya qarşı keçirilən hərbi əməliyyat-larda həmin kosmik aparatlar əsas kosmik qruplaşmanı təşkil edir və göstərilən tapşırıqları yerinə yetirirdi: görüntü və radiotexniki kəşfiyyatın aparılmasını; əməliyyatda iştirak edən NATO güc və vasitələrinin etibarlı radiatorabətə kanal-ları, naviqasiya informasiyası, döyüş əməliyyatı aparılan rayonda meteoroloji vəziyyət haqqında məlumatlarla təminatı. Bu zaman planlaşdırma və hava hü-cumlarında 20-yə yaxın kosmik aparat istifadə olunmuşdu.

Qərb ekspertlərinin fikrincə, döyüş əməliyyatları zamanı kosmik sistemlərin intensiv tətbiqi, əməliyyat aparılan ərazinin mürəkkəb relyefə malik olmasın-dan, alyansın bir-birindən uzaq məsafələrdə yerləşən qüvvələrinin koordinasi-sasının vacibliyindən, təyyarələrin naviqasiya cihazlarının korreksiyasından, qanadlı raketlərin və idarəedilən mərmilərin tətbiqindən, eləcə də yer səthinə nisbətən koordinatlarını yüksək dəqiqliklə təyinetmə ehtiyacı olan digər vasi-tələrin kosmik sistemlərdən geniş istifadəsindən irəli gəlir. Ekspertlərin dəyə-rəndirmələrinə görə, Yuqoslaviyada keçirilən əməliyyata cəlb olunan kosmik aparatların sayı çoxmillətli qüvvələrin “Səhrada tufan” əməliyyatında istifadə etdikləri orbital qruplaşmanın sayından xeyli çox olmuşdur. Əməliyyata hazırlıq və planlaşdırma dövrlərində Yuqoslaviya ərazisində yerləşən obyektlərə endi-rilən zərbələrin nəticələrinin izlənməsində əhəmiyyətli rolun görüntülü (radiolo-kasiya və optik-elektron) kəşfiyyat peykləri olduğu xüsusilə qeyd edilir. Xəbər verilir ki, hava şəraitindən asılı olmayaraq, günün istənilən vaxtında Yuqosla-viya ərazisində yerləşən obyektlərin görüntülərini əldə etmək məqsədilə iki “Lakroos” radiolokasiya peykindən istifadə olunmuşdur. Bu yolla əldə edilən informasiya, NATO döyüş təyyarələrini və ya “Tomaxok” qanadlı raketlərini Yuqoslaviya SQ-nin müxtəlif obektlərinin, eləcə də mobil zenit-raket qurğula-rının, avtomobil və döyüş texnikasının cəmləşmə rayonlarının dəqiq koordinat-ları ilə təchiz edirdi. Hava şəraiti imkan verdikdə və düşmən obyektləri meşə ərazisində maskalanmadıqda, NATO SQ-si optik-elektron kəşfiyyat peyklərindən (KN-11) alınan məlumatlardan istifadə edirdi. Bu aparatlar yerdə olan ob-yektlərin rəqəmsal görüntülərini dəqiqliklə əldə etməyə imkan yaradırdı. İnformasiyanın peykdən real vaxt ərzində ötürülməklə operativliyinin təmin edilməsi, santimetrlik dalğa diapazonunda çalışan bort radio cihazları vasitəsilə təmin olunurdu. Hava şəraitinin tez-tez dəyişməsinin, eləcə də döyüş əməli-yatları keçirilən rayonun dağlıq-təpəlik olmasının atmosfer proseslərinin inki-şafına təsiri, meteoroloji peyklərdən alınan informasiyanın istifadəsini labüd

AKTUAL MÖVZU

edirdi. NATO təyyarələrinin uçuşları və kosmik vasitələrlə kəşfiyyat aparılması üçün bu məlumatlar əhəmiyyətli sayılırdı. Yuqoslaviyada və eləcə də əvvəlki münaqişələrdə kosmik aparatların istifadəsi təcrübəsinin təhlili, idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində yaradılan kosmik dəstək adlanan qrupların vacibliyini və tətbiqinin yüksək effektivliyini birmənalı olaraq təsdiq etdi. Belə ki, Yuqoslaviya münaqişəsi zamanı müxtəlif kəşfiyyat vasitələrinin koordinasiyası və alınan məlumatların optimallaşdırılması məqsədilə NATO-nun Avropa Baş Komandanlığında kosmik vasitələrin tətbiqi üzrə xüsusi bölməsi yaradılmışdı. Döyüş əməliyyatları keçirilən rayonlara isə taktiki aviasiya və dəniz qruplaşmaları komandirlərini kosmosdan alınan kəşfiyyat məlumatları ilə təchiz etmək üçün 20-yə yaxın mobil operativ qrup göndərilmişdi.

Kosmik vasitələrdən əldə olunan informasiyanın daha geniş miqyaslı istifadəsi 2003-cü ildə başlayan İraq müharibəsinə təsadüf edir. Amerika ordusu üçün bu müharibə yeni silah növlərinin və hərbi texnikanın, o cümlədən kosmik vasitələrin sınaqdan keçirilmə və döyüş tətbiqi üsullarının təkmilləşdirilmə poliqonu oldu. Hərbi əməliyyatlarda müxtəlif müşahidə, rabitə, naviqasiya və meteoroloji cihazlarla təchiz olunmuş hərbi və kommersiya peyklərindən, eləcə də raket hücumu xəbərdarlıq peyklərindən istifadə olunmuşdu. İraq müharibəsi zamanı cəlb olunan orbital qrupun tərkibinə 50-59 ədəd müxtəlif təyinatlı hərbi kosmik aparat daxil edilmişdi ki, onlardan 28-i GPS sistemi aparatları, qalanları isə rabitə və yerin kosmosdan tədqiqi üzrə kommersiya kosmik peykləri idi.

Kosmik vasitələrin tətbiqinin xüsusiyyətlərinə nəzər yetirsək görərik ki, əməliyyatın hazırlıq dövründə ABŞ-ın kosmik qruplaşması gücləndirilməmişdi. Döyüş əməliyyatlarının təchizatı orbitdəki kosmik aparatların tərkibi dəyişilmədən aparılırdı. Bu da ABŞ-ın kosmosda çox böyük uğura imza atdığıını söyləməyə əsas verir və əvvəlcədən (sülh dövründə) orbitə çıxarılan və fəaliyyət göstərən kosmik qruplaşmanın belə miqyaslı əməliyyatı istənilən vaxt və yer kürəsinin istənilən nöqtəsində dəstəkçi rolunda çıxış etməyə qadir olduğunu ortaya qoyur.

Son illərin tədqiqatları və xüsusən də hərbi münaqişələrin təcrübəsi, ABŞ-a inteqrasiya olunmuş kəşfiyyat və silah sistemlərinin yaradılmasının əsasını qoymağa imkan verdi. Vahid sistemə inteqrasiya olunmuş, vaxta və yerə görə, eyni zamanda və qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən aviasiyanın kəşfiyyat və zərərvermə vasitələrinin, həmçinin kosmik aparatların tətbiqi konsepsiyası kəşfiyyat və zərərvermə sistemlərinin inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələdir. İnteqrasiya olunmuş belə bir avia-kosmik kəşfiyyat sistemi son İraq müharibəsində tətbiq edilmişdi. Belə ki, nəzarətdə saxlanılan rayonların vaxtaşırı kəşfiyyatını aparan və əldə olunan məlumatların operativ ötürülməsini təmin edən kosmik kəşfiyyat vasitələri, obyektlərin yerini real zamanda dəqiq təyin etməyə imkan verir. Hədəflər haqqında əldə olunan məlumatlar qoşunların və silahların idarəetmə məntəqələrinə və bilavasitə aviasiyanın zərərvermə vasitələrinə

çatdırılır, eyni zamanda əlavə kəşfiyyat aparılaraq hədəflərə zərbələr endirilir. Başqa sözlə “gördüm-zərbə endirdim” prinsipi həyata keçirilir.

İnteqrasiya olunmuş kəşfiyyat sistemləri bir sıra prinsipial xüsusiyyətlərə malikdir: birinci, aviasiya və kosmik sahələrin istifadəsi taktikasının həm operativ və tez uyğunlaşan olması, həm də hər sahəyə uyğun fəaliyyətin taktiki vəziyyətdən asılı olaraq ayrı-ayrılıqda da həyata keçirilməsi, ikinci, sistemin çoxsahəli olması ilə əlaqədar olaraq döyüş dayanıqlığı səviyyəsinin artması və kosmik sistemlərin, eləcə də hər iki sahədə olan radiolakasiya vasitələrinin kəşfiyyatın daimi, hər hava şəraitində, gecə-gündüz aparılmasına şərait yaratması.

Beləliklə, XXI əsrdə silahlı qüvvələrin kosmosdan dəstəklənməsi əsas məsələlərdən biri kimi qalacaqdır və onun həllini hərbi kosmik vasitələr həyata keçirməlidir. Aparılan tədqiqatlar, eləcə də kosmik aparatların döyüş əməliyyatlarında istifadəsinin təhlili, bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün kosmik vasitələrin inkişafının iki istiqamətdə aparılmalı olduğunu göstərir:

1. Əməliyyat-taktiki xarakteristikaları müharibə dövrünün tələblərinə cavab verən kosmik aparatların yaradılması;

2. Kosmik məlumatların ən aşağı idarəetmə təbəqələrinə, gələcəkdə isə ayrılıqda hər bir əsgərə çatdırılması.

Kosmik informasiya texnologiyalarının bütün səviyyəli idarəetmə və qoşunların tətbiqinə verilməsi “döyüş əməliyyatlarının rəqəmsal formaya gətirilməsi” anlamını irəli sürməyə imkan verir.

Dünyada kosmik vasitələrin tətbiqindən əldə edilmiş təcrübəyə istinadən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

– kosmik sistemlərdən istifadə, qoşunların effektiv fəaliyyətinin əsas üsullarından biridir. Aparılan araşdırmalar bir tərəfdən, müxtəlif operativ-strateji şəraitlərdə SQ-nin həyat və fəaliyyət təcrübəsi isə digər tərəfdən göstərir ki, kosmik vasitələrsiz silahlı qüvvələrin fəaliyyəti sülh dövründə çox çətindir, döyüş əməliyyatları keçirilən zaman isə qeyri mümkündür. Başa düşülməlidir ki, idarəetməyə qəbul edilməmiş kosmik vasitələrsiz müasir ordu ola bilməz;

– gələcək döyüş əməliyyatlarında kosmik aparatların geniş tətbiqinin yeni forma və üsullarının tapılması olduqca vacibdir və qabaqcıl ölkələr bu istiqamətdə nəzəri və praktiki tədqiqat işlərini aktivləşdirmişlər;

– qoşunlarda kosmik kəşfiyyat, naviqasiya və rabitə vasitələrinin təmin etdiyi bütün imkanlardan istifadə məsələləri köklü şəkildə həll edilməlidir. İlk növbədə quru qoşunları, donanma və aviasiyanın kəşfiyyat və zərərvermə qüvvələri, həmçinin kosmik kəşfiyyat vasitələri vahid inteqrasiya olunmuş kəşfiyyat, hədəfgöstərmə və zərərvermə sistemində zaman və məkan baxımından əlaqələndirilməlidir. Bununla yanaşı, qoşunlarda kosmik kəşfiyyat vasitələrindən alınan məlumatların istifadəsinin təşkili formalarının təkmilləşdirilməsi məqsədilə kosmik dəstək qruplarının yaradılması da məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

NƏTİCƏ

Məqalədə müasir hərbi münaqişələrdə peyk kəşfiyyatının rolu açıqlanmış, müxtəlif vaxtlarda keçirilən ayrı-ayrı hərbi əməliyyatlarda peyk sistemlərindən istifadənin praktiki təcrübəsi təhlil olunmuş, dünya təcrübəsi nəzərə alınaraq, kosmik vasitələrdən istifadə səmərəliliyinin artırılması perspektivləri göstərilmiş və nəticələri qeyd edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Военно-космическая деятельность в современных геополитических условиях. Предотвращение милитаризации космического пространства <http://eurasian-defense.ru/?q=node/33705>
2. Военно-космическая деятельность http://www.krugosvet.ru/enc/nauka_i_tehnika/voennaya_tehnika/VOENNO-kosmicheskaya_deyatelnost.html
3. Космическая разведка http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/dictionary/details_rvsn.htm?id=13360@morfdictionary
4. Космос и характер современных военных действий <http://www.vko.ru/konceptii/kosmos-i-harakter-sovremennyh-voennyh-deystviy>
5. Military Intelligence - The Satellite Era <http://www.u-s-history.com/pages/h17-07.html>
6. Military Intelligence Satellites http://fas.org/irp/imint/docs/rst/Intro/Part2_26e.html

РЕЗЮМЕ

КОСМИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА В СОВРЕМЕННЫХ ВОЕННЫХ КОНФЛИКТАХ

В статье рассмотрена роль космической разведки в современных военных конфликтах. Проанализирован опыт практического использования космических систем в ходе отдельных боевых операций проводимых в различные времена. Сделаны выводы и выделены перспективы повышения эффективности использования космических средств из имеющегося мирового опыта.

SUMMARY

THE SPACE INTELLIGENCE IN THE MILITARY MODERN CONFLICTS

In the paper it has been described the role of the space intelligence in the military modern conflicts. Furthermore, it has been analyzed the practical usage of the experience of the space systems during military operations which happened in different time. Moreover, it helped to come to that conclusion and it showed increasing the effectiveness of the space's devices use according to the world experiences.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZISİNDƏ RADIOAKTİV ÇÖKÜNTÜLƏRİN YAYILMASINA NƏZARƏT MƏQSƏDİLƏ PUA-dan İSTİFADƏ METODİKASI

Polkovnik Qəhrəman MƏNSİYEV – dosent

Mənsiyev Qəhrəman Qəribəli oğlu 1970-ci il iyul ayının 15-də Bakı şəhərində anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandanlıq məktəbini (1992), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2007) bitirmişdir. Kimya qoşunlarında taqım komandirindən hərbi hissə komandiri vəzifəsinə kimi yüksəlib. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Hərb məharəti kafedrasının dosenti vəzifəsində xidmət edir. 2015-ci ildən Hərbi Akademiyanın adyunkturasında qiyabi təhsil alır.

Açar sözlər: PUA, radiasiya kəşfiyyatı, nöqtəvi mənbə, səthi çirklənmə.

Ключевые слова: БЛА, радиационная разведка, точечный источник, поверхностное загрязнение.

Keywords: drone, radiation monitoring, pointed source, surface pollution.

E-mail: qahraman.mansiyev@mail.ru

Son illərdə bəşəriyyət üçün artan ekoloji təhlükələr sırasında dünyanın müxtəlif ölkələrində yerləşən atom elektrik stansiyalarıyla bağlı problemlər mühüm yer tutur. Bu baxımdan da "Metsamor" AES-in təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi mexanizminin zəif olması, region üçün təhdidləri artıran əsas amillərdən biri sayılır və baş verəcək qəza nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində radioaktiv çöküntülərin yayılmasını qaçılmaz edir. [1. 3-12] Buna görə də, Azərbaycan ərazisində nəinki stasionar vəziyyətdə fəaliyyət göstərən dozimetrik qurğulara, eyni zamanda Ermənistanla həmsərhəd ərazilərdə PUA-dan geniş miqyasda və fasiləsiz rejimdə istifadəyə zərurət yaranır.

PUA-LAR HAQQINDA

Hazırkı dövrdə texnogen təhlükəli obyektlərdə, o cümlədən AES-də qəzaların başvermə ehtimalına və nəticələrinin ağırlığına görə bu nəticələrin aradan qaldırılması üçün cəlb edilən qüvvələrin təkmilləşdirilməsi sahəsində inkişaf müşahidə olunmaqdadır. Bu, daha az ehtimal olunan radiasiya qəzalarına aid edilir ki, baş verə biləcək qəza nəticələrinin oradan qaldırılması zamanı böyük maliyyə, insan və digər resurslar tələb olunur. Belə hallarda radiasiya şəraitinin öyrənilməsi, xüsusən də qəzanın başlanğıc fazasında onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün böyük qüvvələrin mövcudluğunun standart sxemi qeyri-optimal sayılır. Buna görə də yüksək dərəcədə effektiv olan radiasiya kəşfiyyatı vasitələrinin və xüsusi hazırlıqlı işçi qrupunun tətbiqi daha məqsədəuyğundur.

AKTUAL MÖVZU

Müasir dövrdə radiasiya qəzaları baş verən yerlərdə radiasiya kəşfiyyatının aparılması üçün təyin edilmiş qurğuların hazırlanmasına obyektiv ehtiyac vardır. Belə imkanlardan biri də yüksək radiasiyalı ərazilərdə spektrometrik və dozimetrik ölçmələr aparmağa imkan verən radiasiya kəşfiyyatı vasitələri quraşdırılmış PUA-dan istifadədir. Bu, aero-qamma-spektrometrik çəkilişlərin məsafədən həyata keçirilməsinə imkan verir ki o da aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

- yüksək radiasiyalı ərazilərdə operatorun şüalanmaya məruz qalmadan “işləmə” imkanı;
- böyük əraziləri qısa müddətdə müayinə etmə imkanı;
- çətin keçimli ərazilərdə (dağıntılar, yanğın ocaqları və s.) müayinə etmə, eyni zamanda radioaktiv tullantı şleyfinin (axınının) parametrlərinin müəyyən edilməsi.

MD4-1000 tipli PUA “kvadrohopter” sxemi üzrə hazırlanmış və daha geniş tapşırıqların həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, özündə məsafədən idarəetmə bloku olan və avtonom uçan yüksək texnologiyalarla hazırlanmış platformanı ehtiva edir. [2] 1,2 kq-a qədər yük götürmə imkanı olan (şəkil 1) PUA-nın GPS-ə əsaslanan hərtərəfli naviqasiya sistemi vardır.

ŞƏKİL 1. MD4-1000 PUA-nın xarici görünüşü

PUA əl rejimində məsafədən idarəetmə pultunun köməyi ilə idarə olunur. PUA-dan ötürülən telemetrik məlumatların alınması üçün yerüstü baza stansiyasından istifadə edilir. Alınmış siqnallar koddan çıxarılır və kompüterdə iş platforması qismində istifadəyə hazırlanır.

MD4-1000 tipli PUA-nın texniki xüsusiyyətləri cədvəl 1-də qeyd olunmuşdur.

MD4-1000 TIPLİ PUA-nın ƏSAS TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Göstəriciləri	Göstəricilərin qiyməti
Qalxma sürəti, m/san	7,5
Kreyser sürəti, m/san	15
Çəkisi, qr	2650
Maksimum yüklənmə, qr	1200
Ölçüləri (uzunluğuna görə), mm	1030
Uçuş müddəti, dəqiqə	< 70
İstismar temperaturu, °C	0÷40
Rütubət, %	< 80
Küləyin sürəti, m/san	< 10
Uçuş radiusu, m	< 1000
Uçuş yüksəkliyi, m	< 4000

CƏDVƏL 1.

PUA-nın bütün qəbuledici-ötürücülərindən daxil olan məlumatlar (80 parametrə yaxın yüklənmə məlumatları da daxil olmaqla) təqribən 1 saniyədə 125 dəfə olmaqla daxili SD karta yazılır. Yazılmış məlumatlara görə uçuşu yenidən layihələşdirmək mümkündür.

PUA-nın telemetriya məlumatlarının “on-line” rejimində ötürülməsi və texniki xüsusiyyətləri cədvəl 2-də göstərilən videomodulun köməyi ilə həyata keçirilir.

GÜCÜNÜN ARTIRILMASI İLƏ VİDEOMODULUN TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Videomodulun texniki xüsusiyyətləri	
Tezliyin diapazonu, GHs	2,3-5
Kanallar	16 (seçilən)
Ötürücü gücü, mVt	10 (EIRP)
Videogiriş	1 V _{ss} +/- 0,1 V _s s@ 750 Om
Videozolağın eni	30 Hs – 5 MHs
Audiogiriş	Avtomatik idarə edilən mikrofonlu modul
Audiozolağın eni	30 Hs – 15 KHs
Qida mənbəyi	5,5-7,5 V daimi cərəyan
Ölçüləri, mm	Antensiz 18x18x13
Çəkisi, qr	10

CƏDVƏL 2.

AKTUAL MÖVZU

Məlumatların ötürülməsi zamanı PIPS (Phase Independent Permanent Synchronized) analoq siqnalının modulyasiya edilmiş tipindən istifadə olunur. Mümkün videogörüntülərin (foto və ya videokamera, teplovizor) ötürülməsi özünəməxsus videokanalla, telemetriya məlumatlarının ötürülməsi isə ötürücü audiokanal vasitəsilə həyata keçirilir.

RADİASİYA ÖLÇMƏLƏRİNİN APARILMASI ÜÇÜN ASMA SPEKTROMETRİK AVADANLIQ (RÖASA)

Radiasiya ölçmələrinin aparılması üçün asma avadanlığın (RÖASA) hazırlanmasında əsas tələblərdən biri, 1 saniyə ölçmə müddətində geniş diapazonda gamma şüalanmanın (10^{-7} - 10^{-1} Zv/saat) gücü və PUA-nın (çəkisi 600 qr-dan çox olmayan) konstruksiyasına məxsus kütlə-qabarit məhdudiyyətləri ilə bağlı aparılan müvafiq işlər olmuşdur.

Blokun təcrübə nümunəsi (şəkil 2) Birləşmiş Nüvə Tədqiqatları İnstitutunun "Aspekt" sənaye mərkəzində (Dubna şəhəri) aliminium xammaldan və nazik divarlı silindrik korpusda hazırlanmışdır. Korpusun daxilində 31×31 mm ölçüdə NaI (Tl) kristalı əsasında spektrometr və iki Geiger-Müller sayğacı yerləşir.

ŞƏKİL 2. RÖASA-NIN XARİCİ GÖRÜNÜŞÜ

Doza gücünün 10^{-7} Zv/saatdan 10^{-4} Zv/saata qədər diapazonda qiymətləndirilməsi spektrometrin məlumatları əsasında yerinə yetirilir. $10^{-4} \div 10^{-1}$ Zv/saat diapazonu iki Geiger-Müller sayğacını örtür.

PUA qida mənbəyinə qoşularkən onun blok verilmiş enerji və 1 saniyə vaxt ekspozisiyasında, eyni zamanda iki Geiger-Müller sayğacının birindən siqnal sayının ötürülməsi ilə avtomatik olaraq dövrü ölçmə rejiminə keçir. Bu vaxt GPS məlumatları əsasında blokun daxili yaddaşına vaxt və koordinatların uzlaşmasına görə yığılmış spektrlərin yazılması həyata keçirilir.

Xatırladaq ki, telemetrik məlumatlar paketi PUA-dan yerüstü stansiyaya sa-

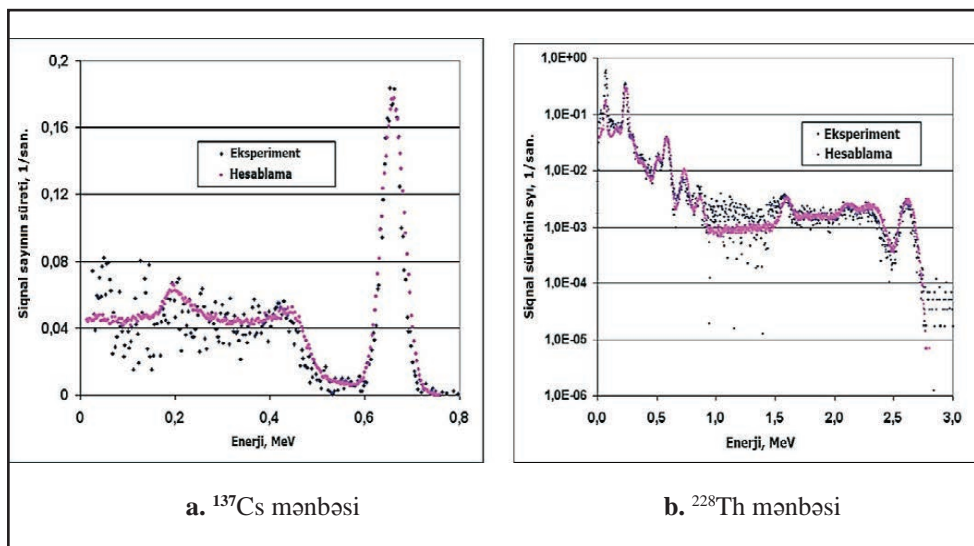

niyədə 4 dəfə tezliklə ötürülür. Baza stansiyasına ötürülən məlumatlar paketinə mümkün yükədən ancaq bir parametr daxil olduğu üçün, 1 saniyə ərzində ardıcılıqla yalnız 4 parametrin qiyməti ötürülə bilər. Məlumatların etibarlı ötürülməsini artırmaq məqsədilə qabaqcadan seçilmiş spektrometrin enerji pəncərəsində 1 saniyə ərzində hesabmanın və bu məlumatların təkrarlanması ilə aktiv olan Geiger-Müller sayğacının signal sayının ötürülməsi qərara alınmışdır.

Yerüstü baza stansiyasının RÖASA-dan məlumatları alması Windows əməliyyat sisteminin “pipe”-server mexanizmi üzrə “mdCockpit” proqramıyla qarşılıqlı həyata keçirilir. RÖASA məlumatlarının vaxt və koordinatlarının uzlaşması üçün identifikatorlar (eyniləşdiricilər) və təkrarlanması nəzərdə tutularaq alınmış məlumatların vaxt intervallarını təhlil edən rəqəmsal filtr hazırlanmışdır. Hal-hazırda PUA ilə “on-line” rejimində RÖASA məlumatlarının ötürülmə itkiləri 30%-dən az təşkil edir.

EYNİLƏŞDİRİCİLƏRİN İMKANLARI VƏ RADİASIYA PARAMETRLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

RÖASA tərkibində ssintilyasiyalı spektrometrin reaksiyavermə funksiyası MCNP proqramının köməyi ilə modelləşdirilmişdir. [3] Hazırlanmış detektor modeli ^{137}Cs və ^{228}Th mənbələri üçün testdən keçirilmişdir. Test zamanı mənbələr ssintilyasiyalı kristalın mərkəzindən məlum məsafədə yerləşdirilmişdir. Ölçmələr yaxınlıqda olan əşyalardan qamma-şüalanmanın yayılmasına təsiretmənin minimuma salınması hesabıyla aparılmışdır. Alınmış nəticələr şəkil 3-də göstərilmişdir. Bu yanaşmalar spektrometrin reaksiya verməsini kifayət dərəcədə modelləşdirməyə imkan verir.

ŞƏKİL 3. MƏNBƏLƏRİN HESABLANMIŞ VƏ EKSPERİMENT SPEKTRLƏRİ [3]

AKTUAL MÖVZU

Nöqtəvi mənbənin aşağıdakı düsturla qeydiyyatı alınması zamanı aparılmış hesablamalar, detektorun effektivliyinin qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir:

$$n_{FP} = \frac{A \cdot Y(E) \cdot (S \cdot \epsilon)}{4\pi R^2} \cdot e^{-\mu(E) \cdot R}$$

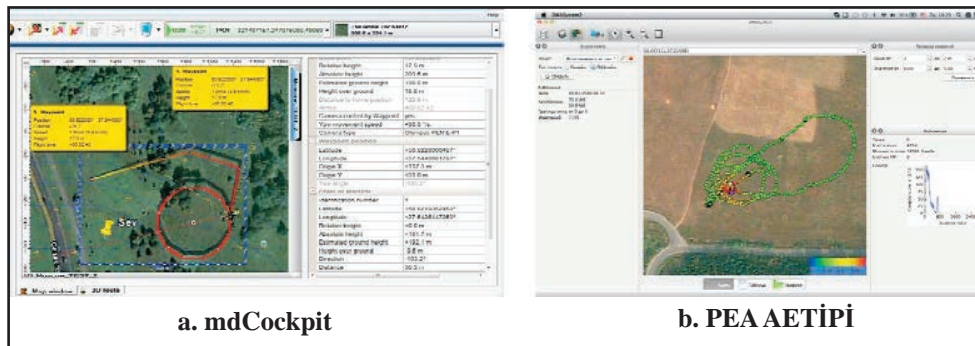
burada, n_{FP} – nöqtəvi mənbə ilə R detektorunun (sm) arasında olan məsafədə fotopikdə gözlənen siqnal sayının sürəti (imp/san); A – mənbənin aktivliyi, Bk ; $Y(E)$ – qeydiyyat aparılan fotopik üçün E enerjisi ilə qamma xəttinin çıxışı; S – detektorun köndələn sahəsi, sm^2 ; $\epsilon(E)$ – qeydiyyatın effektivliyi; $\mu(E)$ – havada udulmanın xətti əmsali, sm^{-1} .

Nöqtəvi mənbənin kristalın oxundan $0-75^\circ$ bucaq diapazonunda yerdəyişməsi zamanı eksperiment olaraq ölçülmüş kristalın anizotropiyası (fərqliliyi) 3% təşkil edir.

25 m-ə yaxın hündürlükdə aparılan eksperiment uçuşlarının birində alınmış fon spektrinə görə, enerji diapazonunda siqnal sayının sürəti fotopikin ^{137}Cs (662 keV) 600-720 keV vəziyyətinə müvafiq olaraq, 1 saniyədə 0,66 impuls təşkil etmişdir.

TƏTBİQİ PROQRAM TƏMİNATI

Xüsusiləşdirilmiş proqram təminatı (PT) uçuş prosesində və uçuşdan sonra radiasiya kəşfiyyatı məlumatlarının alınması və vizual görüntü üçün hazırlanmışdır. Hazırlanmış PT uçuş prosesində istehsalçı proqramla (mdCockpit) qarşılıqlı fəaliyyətdə ilkin məlumatları alır və ölçmə məlumatlarını coğrafi xəritələrə köçürür. Coğrafi məlumatların vizual görünməsi üçün Rusiya Elmlər Akademiyasının “Atom enerjisinin təhlükəsiz inkişafı problemləri institutu”nda (**PEA AETİPİ**) hazırlanmış QibraeGis komponentindən istifadə olunur. Ölçmə məlumatları daxil olduqca kartoqrafiya bölməsində müxtəlif rəngli nöqtələr şəklində əks olunur. Nöqtələrin rəngi səth üzərində proqnozlaşdırılan qamma şüalanmanın doza gücünə uyğundur və qradiyentli rəngli şkala ilə müəyyən edilir (şəkil 4).

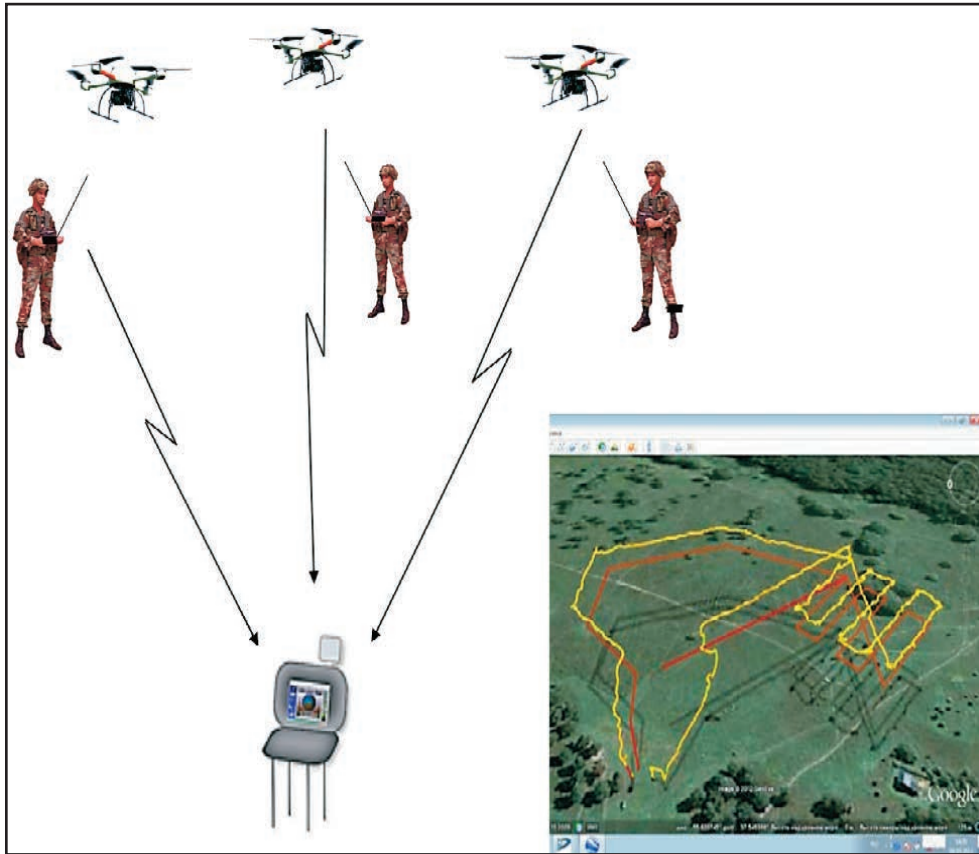

ŞƏKİL 4. COĞRAFİ MƏLUMATLARIN VİZUAL GÖRÜNMƏ TAPŞIQLARINI YERİNƏ YETİRƏN PROQRAM TƏMİNATI [3]

Alınmış məlumatlar vaxta və koordinatlara görə aktiv olan Geiger-Müller sayğacının ölçmələri və spektrometrin enerji pəncərəsində seçilmiş siqnal sayı müvəqqəti məlumatlar bazasına yazılır.

PUA-nın uçuşa hazırlanması sadalanan məsələləri əhatə edir:

- batareyaların doldurulması;
- ölçmə bloku parametrlərinin nizamlanması;
- kalibrlemə;
- spektrometrin enerji pəncərəsinin qurulması;
- uçuş trayektoriyasının yaradılması;
- asma avadanlığın birləşdirilməsi;
- baza stansiyasının açılması.

ŞƏKİL 5. PUA-NIN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ ALINAN VİDEOGÖRÜNTÜ

Uçuşdan sonra məlumatların işlənilib hazırlanmasına aşağıdakı fəaliyyətlər daxildir:

- ölçmə blokunun yaddaşından spektrlərin hesablanması;
- ölçmə nöqtələrinə görə spektrin cəminin tərtib edilməsi;

AKTUAL MÖVZU

- spektr üzrə seçilmiş ölçmə nöqtələri qrupunda orta doza gücünün müəyyən-
ləşdirilməsi;
- təbii radionuklid fonunun müəyyən edilməsi və çıxılması;
- səthi çirklənmə sıxlığının müəyyən edilmə alqoritmi;
- nöqtəvi mənbənin vəziyyətinin axtarış alqoritmi və onun aktivliyinin müəy-
yən edilməsi.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZISİNDƏ RADİASİYA MONİTORİNQİNİN APARILMASI

Bu bölmədə Azərbaycan Respublikası ərazisində SQ-nin kimya qoşunları tərəfindən PUA vasitəsilə radiasiya monitorinqinin keçirilməsi üzrə metodika açıqlanmışdır.

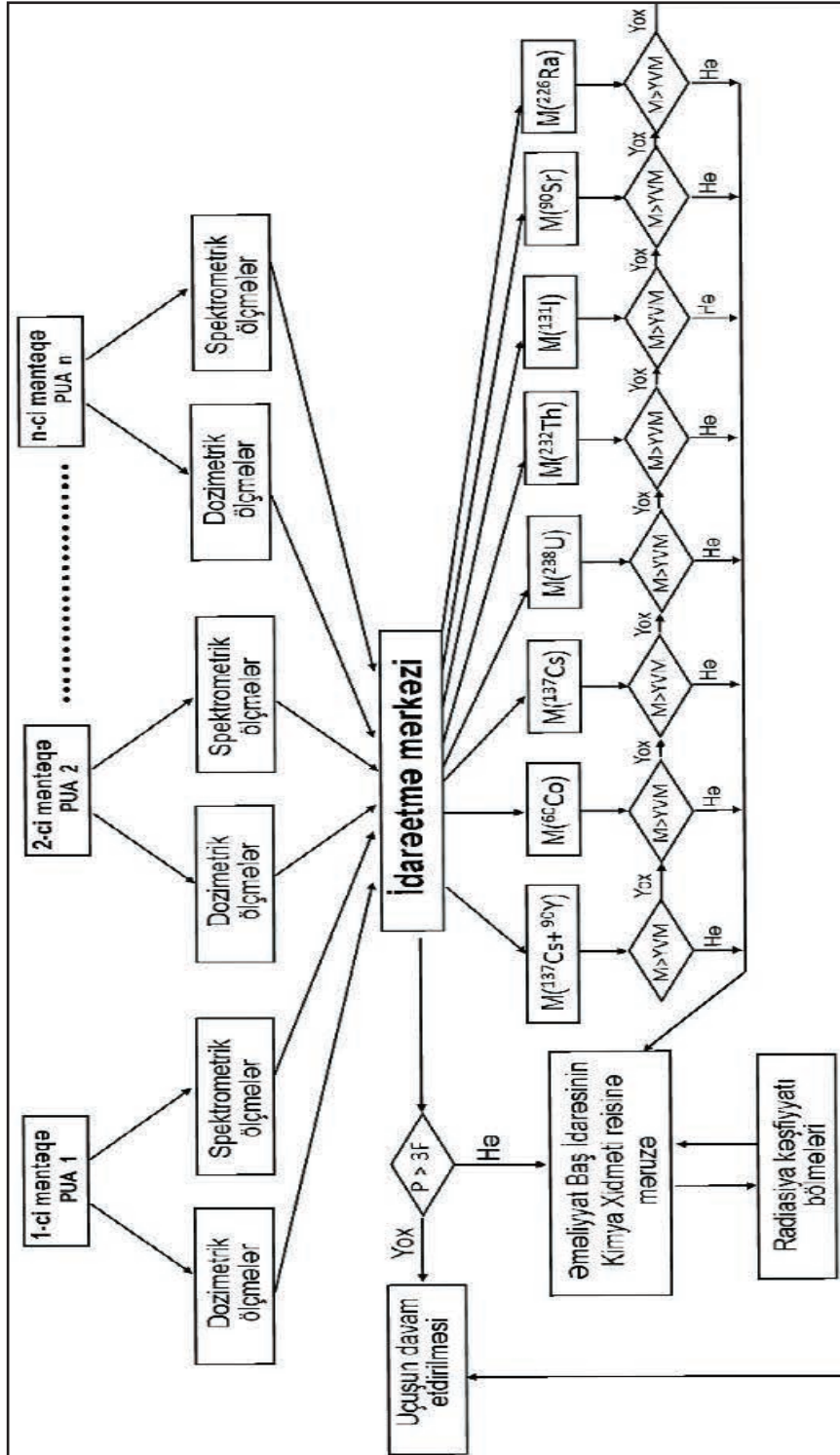
Əvvəlki məqalələrdə “Metsamor” AES-in region üçün təhdidlərinin analizi tam açıqlanmış və aparılmış araşdırmalar zamanı alınmış düsturlar, hava axınlarının istiqaməti və sürəti, eyni zamanda ərazinin relyefi və “Metsamor” AES-in mərkəzindən olan məsafə nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Naxçıvan MR-in ərazisində radioaktiv buludların izində şüalanma dozasının qiymətləndirilməsinə imkan verir. [4. 3-15]

Radioaktiv çöküntülərin yayılmasına nəzarət məqsədilə hal-hazırda respublikanın müxtəlif bölgələrində Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə məxsus stasionar radiasiya nəzarəti postları fəaliyyət göstərir ki, bunların sayı da kifayət qədər deyil. [5] Burada adıçəkilən PUA-nın Ermənistanla həmsərhəd ərazilərdə, geniş miqyasda və fasiləsiz rejimdə tətbiqi metodikası açıqlanmışdır:

– PUA-lar Ermənistanla həmsərhəd rayonlarda təyin olunmuş marşrut üzrə uçuş və radiasiya fonunu nəzarətdə saxlayır. Uçuş marşrutu Ermənistanla həmsərhəd rayonlarda, xüsusən də “Metsamor” AES-dən şərq istiqamətdə təyin olunur (şəkil 6);

– PUA-nın uçuşu 10-15 m hündürlükdə (yaşayış məntəqələrdən kənar) təyin edilir. Bu onunla əlaqədardır ki, “Metsamor” AES-də qəzası nəticəsində atmosferə atılan radioaktiv tullantılar 10 % səviyyəsində olduqda (minimal tullantılar) Ermənistanla həmsərhəd rayonlarda yer səthində radiasiya səviyyəsi orta hesabla 400-600 mkR/saat olacaq. [1. 4] Bu səviyyədə radiasiya şüalanması adətən 25 dəfə azalacaqdır. PUA-da quraşdırılmış spektrometrik və dozimetrik cihazlar kifayət qədər effektiv radioaktiv çirklənməni qeydə ala bilər;

– ölçülən radiasiya fonunun nəticələri fasiləsiz olmaqla və real vaxt rejimində mobil rabitə vasitəsilə Əməliyyat Baş İdarəsinin Kimya Xidmətinə ötürülür və emal edilir. [6.7] Məlumatların daha çevik ötürülməsi üçün mobil rabitə vasitələrinin olması zəruridir.

ŞƏKİL 6. PUA VASİTƏSİLƏ RADİASIYA MONİTORİNQİNİN KEÇİRİLMƏSİ METODUNUN TƏTBİQ ALQORİTMİ

Burada M – miqdar (qatılıq) Bk/l; YVM – yol verilən miqdar; F – təbii fon.

Qeyd: YVM yuxarı olduqda Əməliyyat Baş İdarəsinin Kimiya Xidməti rəisinə məruzə edilir, YVM aşağı olduqda isə uçuş təyin olunmuş marşrut üzrə davam etdirilir.

AKTUAL MÖVZU

– istənilən nöqtədə radiasiya fonu yüksək olduqda ($P > F$), dərhal Əməliyyat Baş İdarəsinin Kimya Xidməti rəisinə məruzə edilir və ora radiasiya kəşfiyyatı dəstəsi (kimya bölmələri) göndərilir. Burada, açıq havada təbii fon $F = 30$ mkR/saat götürülür. [8]

NƏTİCƏ

Ermənistanın “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyasında baş verəcək qəza nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində radioaktiv çöküntülərin yayılmasına nəzarət məqsədilə PUA-dan istifadə təklif olunur. Bu məqsədlə, radiasiyanın spektrometrik və dozimetrik monitorinqinin aparılma metodikası işlənilmişdir.

Gələcəkdə texnogen təhlükəli obyektlərdə baş verə biləcək qəza zamanı böyük maliyyə, insan və digər resursları cəlb etməmək, eyni zamanda qoyulmuş tapşırıqların daha operativ yerinə yetirilməsi və radioaktiv çöküntülərin yayılmasına nəzarət məqsədilə Silahlı Qüvvələrin kimya qoşunlarının silahlanmasına PUA ilə spektrometrik və dozimetrik ölçmələri aparmağa imkan verən radiasiya kəşfiyyatı vasitələrinin qəbul olunması təklif olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mənsiyev Q.Q., Bayramov A. A. Ermənistanın “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyasının təhdidlərinin analizi. “Hərbi bilik” jurnalı, 2015-ci il, № 1, səh 3-12
2. Описание программного обеспечения: mdCockpit Standard Edition. Preliminary Users Manual. Revision 2010-05-11-2.7.22, 2008-2010, © Microdrones GmbH-141 с.
3. Богатов С.А., Гаврилов С.Л., Ткаченко С.А., Шведов А.М. (ИБРАЭ РАН), Алексеев А.В., Лизунов Е.М., Мазный Н.Г., Пугачев А.Н. (ЗАО НПЦ «Аспект»). Мобильное средство радиационной разведки на базе беспилотного летательного аппарата. http://2012.ismart.kharkov.ua/presentations/22-22_16-45_Shvedov.pdf.
4. Mənsiyev Q.Q., Bayramov A.A. “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyasında baş verə biləcək qəza zamanı radioaktiv tullantıların Azərbaycan Respublikası ərazisində yayılmasının proqnozlaşdırılması. “Hərbi bilik” jurnalı, 2015-ci il, № 2, səh 3-15
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1 iyul 2004-cü il tarixli 90

№-li “Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqinin aparılması qaydaları haqqında Qərarı”.

6. Paşayev A. M., Bayramov A.A., Rzayev E.Ə., Nuriyev A.E. Ekoloji monitorinq signallarını ötürən qurğu. Patent-ixtira İ 2003 0241, 29.12.2003

7. <https://nplus1.ru/news/2015/12/14/cellular-drones>

8. Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 30 dekabr 1997-ci il, № 423-İQ

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ БЕСПИЛОТНОГО ЛЕТАТЕЛЬНОГО АППАРАТА ДЛЯ КОНТРОЛЯ НАД РАДИОАКТИВНЫМИ ОСАДКАМИ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Г. МАНСИЕВ

В статье представлены характеристики беспилотного летательного аппарата (БЛА) MD4-1000 производства Германии и подвешного к нему спектрометра с дозиметрическими функциями. Разработана методика использования БЛА для проведения спектрометрического и дозиметрического мониторинга над распространением радиоактивных осадков в случае возникновения аварии на Мецаморской АЭС в Армении.

SUMMARY

APPLICATION METHOD OF DRONE FOR RADIATION MONITORING ON THE TERRITORY OF AZERBAIJAN REPUBLIC

G.MANSIYEV

In article characteristics of produced in Germany MD4-1000 drone and suspended spectrometry with dosimetric functions are presented. Method of drone application for radiation spectrometric and dosimetric monitoring of radiation pollution in case of Metsamor Nuclear Electric Station accident (crash) is developed.

KƏŞFİYYAT-TƏHLİL PROSESİ, GÖRÜNTÜ ANALİZİ

Polkovnik-leytenant Sənan AXUNDOV

Açar sözlər: kəşfiyyat-təhlil prosesi, görüntü analizi, analitik, təbii optik görüntü, fəzadan çəkiliş.

Ключевые слова: разведывательно-аналитический процесс, анализ изображений, аналитик, натуральная оптическая видимость, космические съемки.

Keywords: reconnaissance-analytical process, image analysis, analyst, natural optical visibility, space shooting.

Analiz – bir bütünü və onu meydana gətirən parçaları incələmək məqsədilə, bütünü parçalara ayırmaq, ya da parçaları bir araya gətirməklə edilən məntiqi çalışmadır. Analizin tərifini “pəzl” oyunu əsasında bir qədər də dəqiqləşdirmək olar. Yəni kiçik “pəzl” hissələrini bir-birinə düzgün birləşdirdiyimiz zaman tam təsəvvürə yiyələnirik. Bu baxımdan analiz zamanı məntiq, təfəkkür və biliklərimiz daha qabarıq şəkildə ortaya qoyulmalıdır (şəkil 1). Analiz – kəşfiyyat-təhlil prosesinin əsas hissəsi olmaqla prosesi hərəkətə gətirən məntiqi çalışmadır (mühərrikdir). Kəşfiyyat-təhlil prosesi, əsasən analiz, sintez, gələcəyi görmə, qarşılıqlı əlaqə kimi meyarlara bağlıdır.

ŞƏKİL 1.

Kəşfiyyat-təhlil prosesində *görüntü analizi, akustik analiz və agentura analizindən* istifadə olunur. Bəhs olunan prosesi təxəyyü-

lümüzdə canlandırsaq aşağıdakı forma yaranar:

KƏŞFİYYAT-TƏHLİL PROSESİ			
Analistik	– xəbər	Komandanlıq	– meyar
	– bilgi		– hipotez
	– işarə		– mülahizə
	– məlumat		– fərziyyə

Kəşfiyyat xəbərləri qoşunların döyüş əməliyyatları yolu və digər üsullarla alınma bilər. Əsas üsullar müşahidə, dinləmə, fotosəkil çəkmə (yerüstü, hava, suüstü, sualtı, peyk və s.), ələ keçirmə, radioelektron vasitələrin şüalanmasının texniki analizi, pelenqləmə, axtarış, basqın, pusqu, döyüşlə kəşfiyyat, yerli əhali ilə sorğu-sual, əsir və fərarilərin dindirilməsi, düşməndən ələ keçirilmiş sənədlərin, texnika və silahların öyrənilməsindən ibarətdir.

Xəbər alındıqda analitik əvvəlcə onu əldə olan bilgilərlə sintez edir, sonra işarələrin verdiyi ehtimallardan məlumat hazırlanır. Bu məlumat komandanlığın meyarları ilə uzlaşdırılaraq hipotez irəli sürülür. Hipotezlər bir sıra müşahidə və nümunələrə söykənməli və həqiqətə oxşamalıdır. Onlar ya təsdiq edilməli və fakta çevrilməli, yaxud da rədd edilməlidir. Hipotezlər rədd edilmədikdə, yəni fakta çevrildikdə mülahizələr aparılaraq fərziyyə çıxarılmalıdır. Kəşfiyyat-təhlil prosesinin sonu əməliyyatların başlanğıcına zəmin ola bilər. Buna misal kimi, nüvə silahı bəhanəsi ilə ABŞ və onun tərəfdarlarının İraqa hücum əməliyyatlarını göstərmək mümkündür. İraqda nüvə silahının olması kəşfiyyat-təhlil prosesinin hipotezi kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin kəşfiyyat-təhlil prosesində kriteriyalar siyasiləşdiyindən hipotez rədd edilməmişdir.

Başqa bir misal Rusiyanın Suriyada apardığı əməliyyatlar ola bilər. Rusiya təyyarələrinin Suriya-Türkiyə sərhədində İŞİD terrorçularına məxsus yanacaq-sürtkü materialları daşıyan avtomobil dəstəsini vürməsi və Türkiyəni İŞİD terrorçuları ilə yanacaq ticarətində günahlandırması, əslində kəşfiyyat-təhlil prosesinin düzgün aparılması ilə bağlı idi. Belə ki, əməliyyat keçirilən ərazidə bir ədəd belə yanacaq-sürtkü materialları daşıyan avtomobil yox idi, əksinə, ərazidə böyük tonnajlı yük avtomobillərinin olması görüntüləndi. Burada kəşfiyyat-təhlil prosesinin düzgün getməməsinə səbəb qarşılıqlı əlaqənin olmaması idi. Bu baxımdan analitiklərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Onların məlumatlarından ortaya çıxan fərziyyələr əməliyyatların (müharibələrin) başlanğıcına aparır. Analitik, kəşfiyyat-təhlil prosesində “şeytanın vəkili” rolunu oynamaqdadır. Yəni verilən fərziyyələri tərsinə çevirərək qoyulan məsələ (məlu-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

mat) barəsində yeni fikirlərin (meyarların) yönəldilməsi ilə fərziyyələrin təkmilləşməsinə nail olmalıdır. Professor Ümit Özdağ “İstihbarat teorisi” kitabında analitikləri kəşfiyyatın “intellektual mühərriki” adlandırır. “İntellektual mühərrik”-in intellekt, şəffaflıq, cəsurluq, inadkarlıq, səbəbə inam, özünü başqasının yerinə qoyma və ədalətlik kimi “intellektual xüsusiyyətləri” olmalıdır. Analitikin öhdəsinə düşən vəzifələrdən biri də düşmənin fikrini, onun əməliyyatı necə yerinə yetirəcəyini açıqlamaqdan ibarətdir ki, bununla da düşmənin qiymətləndirilməsi və ona gözlənilməz zərbənin vurulmasına imkan yaranır.

GÖRÜNTÜ ANALİZİNİN KƏŞFİYYAT-TƏHLİL PROSESİNDƏ ROLU

Görüntü analizi təhlil metodudur. Onun vasitəsilə düşmənin qoşun qruplaşmalarının, onların yerləşdikləri nöqtələrin, ehtiyatların, aviasiyanın cəmləşmə rayonlarının, HHM vasitələrinin start və atəş mövqelərinin yerləşdikləri nöqtələrin aşkar edilməsi, koordinatlarının müəyyənləşdirilməsi və dərhal yuxarı komandanlığa çatdırılması həyata keçirilir. Görüntünün mənbəyi olaraq peyk vasitəsilə çəkilən şəkillər, aero-foto şəkillər və pilotsuz uçuş aparatları vasitəsilə əldə edilən görüntülər, televiziya verilişləri, internet mənbələri və fotosəkillər istifadə edilir.

Peyk şəkilləri – ərazilərin idarə olunması, ekologiya, təbii sərvətlər və mineral ehtiyatlar, fəvqəladə hallar, müdafiə və ictimai təhlükəsizlik məsələləri, geodeziya, topoqrafiya, xəritəçəkmə və geologiya, kənd təsərrüfatı, su ehtiyatları və torpaqdan istifadə, neft-qaz xətlərinin layihələşdirilməsi və mühəndis-kommunikasiya işləri, nəqliyyat, şəhər və regional planların hazırlanması məqsədilə istifadə olunur.

Aero-foto şəkillər – atmosfer uçuş aparatlarına (təyyarə, helikopter) quraşdırılmış aero-foto-kameralar vasitəsilə çəkilən şəkillərdir. Bu şəkillər görüntü analizi üçün ən yaxşı mənbədir. Aero-foto şəkillərdə böyütmə imkanlarının çox olması analiz imkanlarının artmasına imkan yaradır.

PUA-ların görüntüləri – həyata keçirilən əməliyyatlar baxımından hava kəşfiyyatı aparılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Televiziya verilişləri (əsasən hərbi verilişlər) – müasir dövrdə istifadəçi üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən mükəmməl, dəqiqləşdirilmiş məlumatlar təqdim edir. Hərbi vətənpərvərlik verilişləri kəşfiyyat-təhlil prosesində daha çox əhmiyyətə malikdir.

İnternet mənbələri – adi informasiya mənbəyi olmaqla bir neçə görüntü mənbəyini özündə birləşdirir. Bunlara “Google” “Erth, Maper” və s. Proqramları, televiziya verilişlərini (bəzi televiziya kanallarına onlayn (canlı) baxmaq mümkündür) və “Facebook”, “Twitter”, “Odnoklassniki” və s. sosial şəbəkələri aid etmək olar.

Fotoşəkillər. Fotoqrafiya – fotoşəklin əldə edilməsi prosesidir. Hərbi məkanda çəkilmiş şəkillər bizə işarələr verməklə ehtimalların fərziyyəyə çevrilməsinə kömək edir. Hərbi qulluqçuların hərbi hissənin ərazisində, silah və texnikanın yanında fəxrlə çəkdiyi şəkillər buna misal ola bilər.

TƏHLİL PROSESİ

Görüntü analizi zamanı əsasən video və fotogörüntülərdən istifadə edirik:

- təbii optik diapazonda çəkiliş (göz görüntüsü);
- fəzadan çəkiliş (“quş uçuşu” hündürlüyündən görüntü).

Analitiklər daha çox fotogörüntülərə üstünlük verirlər. Hətta videogörüntülər fotogörüntü formatına gətirildikdən sonra təhlil edilir. Lakin videogörüntülər daha dərin təhlilin aparılmasına imkan verir. İlk növbədə görüntünün toplanılması üsulları (televiziya verilişləri) ilə tanış olaq:

- yerli televiziya yayımı;
- peyk-televiziya yayımı;
- internet yayımı.

Bu üsullar görüntünün mənbələri üzrə dəyişir. Görüntünün toplanılma üsulları oxşar ola bilər, lakin mənbələr tam fərqlidir.

Görüntünün təhlili bir neçə mərhələdə aparılır.

1-ci mərhələ. Görüntünün təhlilinə hazırlıq. Bu mərhələyə daxildir:

- təhlili aparacaq zabitin (analitikin) müəyyənləşdirilməsi;
- əldə edilən görüntü;
- tapşırıqla ümumi tanışlıq;
- öyrənilməsi faydalı ola biləcək məsələlərlə tanışlıq.

Bu mərhələdə analitik, əldə edilən görüntünün mənbələrini yoxlayır və təhlilin ilkin istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

2-ci mərhələ. Faktların toplanması

Bu zaman istifadə olunan termin və anlayışlara aydınlıq gətirilməsi lazımdır. Buna görə də, analitiklərin peşəkarlığı vacib amillərdəndir. Faktların toplanılması zamanı görüntü ilə tanış olmalı və yaranan suallar ətrafında təhlil aparılmalıdır. Prosesdə “Hipotezlərin qarşılaşdırılması”, “T-matrisi” və “Gedişat diaqramı” və s. analiz metodlarından istifadə etmək olar.

Analiz – faktların toplanılması zamanı görüntünün anlaşılması üçün tətbiq olunan əməliyyat prosesidir. Onu bir neçə metodla həyata keçirmək olar. Metodlar vasitəsilə analitiklər vəziyyəti anlayır və görüntü analizinin təhlil mərhələsinə keçirlər.

3-cü mərhələ. Təhlil. Bu mərhələyə:

- qiymətləndirmə;
- təsnifləndirmə;

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

– ehtimalların izahı kimi fəaliyyətlər daxildir.

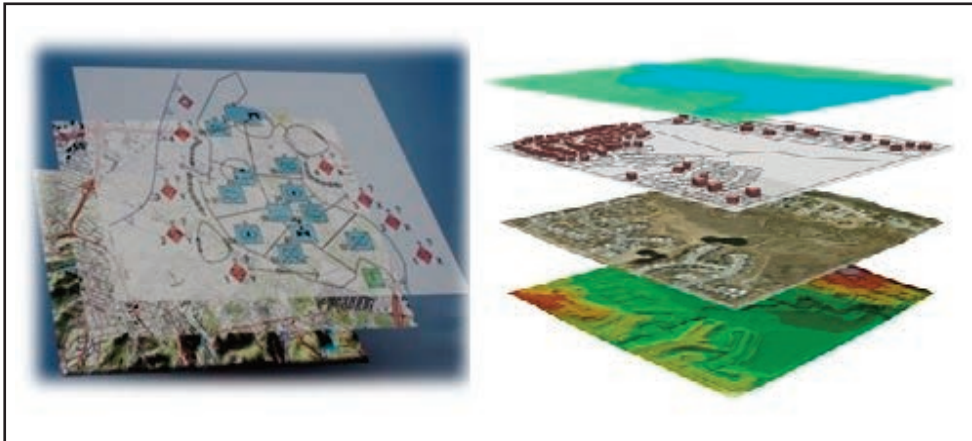
Təhlil mərhələsi görüntü analizinin “nüvəsi” (əsas hissəsi) hesab edilir. Bu mərhələdə nəticələr götürülür və ehtimallar çıxarılır. Ehtimallar tam izahını tapmadıqda yeni məlumatların əldə edilməsinə ehtiyac duyulur.

4-cü mərhələ. Görüntü analizinin yekun nəticələrinin alınması.

Təhlilin nəticələri aşağıdakı kimi ola bilər:

- yeni silah və texnika haqqında məlumatların aşkarlanması;
- yeni hərbi hissə haqqında məlumatların müəyyənləşdirilməsi;
- hərbi qulluqçular barədə məlumatların üzə çıxarılması;
- mövcud hərbi hissə haqqında məlumatların yenilənməsi;
- əraziyə görə şəxs və yaxud şəxsə görə ərazinin təyin edilməsi.

Təhlilin nəticələri düşmən haqqında məlumatların dəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bu da düşmənin qiymətləndirilməsində böyük rol oynayır (şəkil 2).

ŞƏKİL 2.

GÖRÜNTÜ ANALİZİNDƏN XARİCİ ORDULARDA İSTİFADƏ

Almaniya Federativ Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Geoinformasiya Mərkəzi Strateji Kəşfiyyat komandanlığının tabeliyindədir (şəkil 3). Görüntü analizi məhz Geoinformasiya Mərkəzində aparılır. Hər briqadada isə 3 hərbi qulluqçudan ibarət geoinformasiya bölməsi fəaliyyət göstərir. Bu Mərkəz nəticə olaraq sorğu gələn birləşmələri 1 saat ərzində aşağıda göstərilən xəritələrlə təmin edir:

- görüntü analizi ilə çəkilmiş “cari vəziyyət xəritəsi”;
- topoqrafik xəritə;
- kosmosdan çəkilmiş xəritələr, şəkillər;
- coğrafi xəritə.

Almaniya silahlı qüvvələrinin Əfqanıstandakı sülhməramlı qüvvələrinin tabor komandiri əməliyyat tapşırığı aldığı zaman Geoinformasiya Mərkəzinə ərazi

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

haqqında sorğu göndərərək cari vəziyyət haqqında məlumat, topoqrafik və coğrafi xəritələr, eləcə də ərazinin peyklə çəkilmiş son şəkillərini əldə edir. “Cari vəziyyət xəritəsi”ndə rəqib və öz (müttəfiq) qüvvələrinin yerinin, eləcə də təhlükəli zonaların müəyyənlənməsi komandirin düzgün qərar qəbul etməsinə imkan verir. Geoinformasiya Mərkəzi Strateji Kəşfiyyat komandanlığı altında olduğundan rəqib (düşmən) haqqındakı son məlumatlar cari vəziyyət xəritəsində öz əksini tapır. 2003-cü ildə yaradılan mərkəzdə 1000 nəfərdən artıq şəxsi heyət xidmət edir.

Bundeswehr — ZGeoBw —	
Internes Verbandsabzeichen	
Aufstellung	11. März 2003
Land	Deutschland
Streitkräfte	Bundeswehr
Organisationsbereich	Streitkräftebasis
Stärke	~ 1000 Mann
Unterstellung	KdoStratAufkl
Stationierungsort	Euskirchen
Kommandeur	
Kommandeur	Brigadegeneral Roland Brunner ^[1]

ŞƏKİL 3.

ŞƏKİL 4.

Rusiya Federasiyasının Silahlı Qüvvələrində görüntü analizi RF-nin müdafiəsini idarəetmə milli Mərkəzində (ИЦУО РФ) aparılır (şəkil 4). Mərkəzin tapşırıqlarına, əsasən silahlı qüvvələrin mərkəzi döyüş idarəetməsinin və qoşun qruplaşmalarının strateji istiqamətlərdə təmin edilməsi, dövlətin rəhbər şəxslərinə və müdafiə nazirliyinin rəhbərliyinə hərbi-siyasi məlumatların çatdırılması, hərbi aviasiyanın uçuşlarının həyata keçirilməsinə nəzarət, hərbi dəniz qüvvələrinin koordinasiyası, döyüş növbətçiliyi, beynəlxalq və xüsusi əməliyyatlarda idarəetmənin təminatı aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ilin sentyabr ayından RF Hərbi Hava Qüvvələri tərəfindən Suriyada aparılan döyüş əməliyyatları RF-nin müdafiəsini idarəetmə milli mərkəzindən idarə olunurdu.

NƏTİCƏ

Kəşfiyyat-təhlil prosesində görüntü analizi, düşmən qruplaşmalarının qiymətləndirilməsi və dəqiq yerləşməsinin elektron xəritələri (1:25000, 1:50000, 1:100000, 1:200000, 1:500000 miqyaslarında), istənilən mövqenin (obyektin)

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

görüntüsü (xəritə, peyk və PUA vasitəsilə) qrupları və ya bölmələri hər hansı bir əməliyyatın planlaşdırılması zamanı ərazi haqqında məlumatlarla təmin etmək qüvvəsinə malikdir. Görüntü analizi taktiki, operativ və strateji komanda məntəqələrində istifadə edilən müasir kəşfiyyat-analiz metodudur. Bu baxımdan düşmən haqqında ümumi görüntünü əldə etmək üçün hər bir səviyyədə dərin təhlilə ehtiyac duyulur:

- taktiki səviyyədə düşmənin ön xətt bölmələrinin mühəndis-istehkam qurğuları, mövqelər, dayaq məntəqələr və müdafiə rayonlarının koordinatları aşkar edilir;
- operativ səviyyədə düşmənin qoşun qruplaşmaları, onların yerləşdikləri nöqtələr, ehtiyatların, aviasiyanın cəmləşmə rayonları, HHM vasitələrinin start və atəş mövqələrinin yerləşdikləri nöqtələri aşkar edir və koordinatları müəyyənləşdirilir;
- strateji səviyyədə müəyyən ölkələrin (düşmənin) hərbi əməliyyatlar meydanı haqqında lazımı məlumatlar öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. MNDN 1. Silahlı qüvvələrin hərbi fəaliyyətlərinin təmin edilməsi haqqında təlimat, II hissə, 2014
2. MNDN 1. Silahlı qüvvələrin hərbi fəaliyyətlərinin təmin edilməsi haqqında təlimat, III hissə, 2014
3. Professor Ümit Özdağ. "İstehbarət teorisi", Ankara, 2012
4. Dr.Richard Paul, Dr. Linda Elder "Kritisches Denken", Berlin, 2003
5. Еременко Ф.И. Тактическая разведка. Москва, 1968

РЕЗЮМЕ

ПРОЦЕСС ОБРАБОТКИ РАЗВЕДКИ, АНАЛИЗ ИЗОБРАЖЕНИЯ С.АХУНДОВ

В статье указана роль анализа, источники и процесс обработки изображения, в современном процессе разведывательного анализа в Вооруженных Силах Азербайджана. Кроме того, в статье исследованы важность анализа изображения и раскрыты возможности применения в современных боевых операциях.

SUMMARY

RECONNAISSANCE -ANALYTICAL PROCESS, IMAGE ANALYSIS S.AHUNDOV

This article has been mainly dedicated to the role of analysis, process of image preparation in modern intelligence-analysis procedures, which is being used in armed forces of Azerbaijan Republic. The importance of vision-analysis and possibilities of employment has been also reflected in the article.

ZTR (PDM) TUŞLAYICILARI İLƏ DƏRSLƏRİN KEÇİRİLMƏSİ QAYDASI

Polkovnik-leytenant Ramin BABAYEV

Babayev Ramin Namus oğlu 1977-ci il mart ayının 12-də Şirvan şəhərində anadan olub. Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbini (1996) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə, o cümlədən tabor komandirinin müavini, hərbi hissə komandirinin MTT üzrə müavini, hərbi hissənin əməliyyat bölmə rəisi, ordu korpusunun əməliyyat şöbə rəisinin baş köməkçisi, Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində plan-program bölməsinin rəisi vəzifələrində xidmət edib. Hal-hazırda Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsinin Döyüş Hazırlığı İdarəsində xidmət edir.

Məşğələnin effektivliyi və keyfiyyəti hazırlaşma səviyyəsindən, eləcə də dər-
sin düzgün təşkilindən asılıdır. Atış meydanlarında, özü də döyüş texnikası si-
lahlarından döyüş sursatları ilə atış açarkən yuxarıdakı faktorlar arasında əlaqə
çox mühüm zərurət doğurur.

İxtisas hazırlığı və manqa üzvlərinin uzlaşma vərdişlərinin artırılması mərhə-
lələrində (manqanın döyüş atışına qədər) hökmən bölmələrin döyüş hazırlığını
yoxlamaq üçün mütəxəssis toplanışları təşkil olunmalıdır. Belə toplanışlar ZTR
(PDM) və başqa iriçaplı silaha malik döyüş texnikasının tuşlayıcıları ilə də müt-
ləq keçirilməlidir.

Bütün komandirlər, ilk növbədə tabor və bölük komandirləri atışları böyük
səylə təşkil etməlidir. Haqqında danışdığımız çox mürəkkəb və əmək tələb edən
proses – yaradıcılıq, metodiki təcrübə, atış kursunu və atış qaydalarını dəqiq
bilmə, silahla düzgün davranma, onunla bağlı praktiki vərdişlərə malik olma
tələb edir. Bu işlərin yerinə yetirilməsinin tamlığından, atışın təşkili və gedişatı
ərzində məşğələlərin keçirilməsi səviyyəsindən asılı olaraq öyrədicilik artacaq,
nəticələr uğurlu olacaqdır.

Tuşlayıcıların effektiv atış açmağı öyrənməsinin müvəffəqiyyəti bu amillərlə
təmin olunur:

– silahın material hissələrini, döyüş sursatlarının xüsusiyyətlərini, atışın əsas-
ları və qaydalarını mükəmməl bilməklə hədəfləri çevik aşkaretmə bacarığı ilə,
həmçinin hədəfləri məhv etmə üçün məlumatları vaxtında dəqiqləşdirməklə,
eləcə də atış zamanı döyüş texnikasını bacarıqla sürmə, silahla cəld və dəqiq
davranmanı yerinə yetirməklə;

– zabit, gizir və çavuşların yüksək metodiki hazırlıqlarının, məşğələlərin vax-
tında, düzgün və keyfiyyətli planlanmasının, eləcə də sistemlik olaraq atış

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

məşqlərinin və yarışlarının keçirilməsilə;

– silah və döyüş texnikasının saz olması və düzgün texniki qulluq göstərilməsilə;

– müasir səviyyədə maddi-texniki bazaya malik olmaq, xüsusilə də tələb olunan uzaqlıqda atəş məsafəsi götürərək hədəfləri yaratmaq və atəş hazırlığının bütün fəsiləri üzrə kompleks məşğələlərin keçirilməsinə imkan verən şəhərciklər, direktrisarlar və atəş meydanları yaratmaqla;

– tədrisdə müasir təlim-məşq vasitələrinin istifadəsilə;

– hər bir atıcının göstərdiyi nəticələrlə bağlı incəliyinə qədər və keyfiyyətli təhlilin keçirilməsilə, əsasən öyrənməni fərdi yanaşma ilə çulğaşdırmaqla;

– atışa cəlb olunan şəxsi heyətin yüksək intizamı, atəş hazırlığı üzrə yarışın bacarıqla təşkili diqqətə alınmaqla.

Təlim və nəzarət atışlarının yerinə yetirilməsindən öncə silahların material hissəsinin müvafiq şəkildə öyrənilməsi, atışın əsasları və qaydalarının mənimsənilməsi, müvafiq ilkin çalışma və normativlərin yerinə yetirilməsilə atıcı məşqləri keçirilməlidir. Məşğələ rəhbəri, təlim və nəzarət atışlarının keçirilməsindən öncə öyrənənlərin silahların material hissələrini, atəşin əsasları və qaydalarını, hədəfin, eləcə də atış üçün ilkin göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi, hədəfgöstərmə, atəş və ona düzəlişlərin edilməsi üzrə bacarıqlarını yoxlayır, atəş hazırlığı normativlərinin yerinə yetirilməsi barədə qənaətə gəlir. Bu suallar üzrə tələb olunan səviyyədə bacarıq və biliklərə malik olmayan, təhlükəsizlik qaydalarını mənimsəməyən öyrənənlər atışlara buraxılmır. Atışlar keçirilən zaman tədris yerləri elə təyin edilir ki, məşğələyə ayrılmış bütün vaxt ərzində, atışa cəlb olunmamış şəxsi heyətlə effektiv dərslər və məşqlərin keçirilməsinə imkan yaransın. Atış direktrisasi və atışın bütün maddi-texniki təminatı (texnika, silahlar, nişangahlar, müşahidə cihazları, döyüş sursatı, tədris nöqtələrinin avadanlıqları) öncədən hazırlanmalıdır. Direktrisanın atışa hazırlanması ən gec atışa bir saat qalmış yekunlaşmalıdır. Atış kursunda ciddiyyət qorunmalıdır. Şərtiliyə, asanlaşdırmaya və sadələşdirməyə yol verilməməlidir (hədəflərin göstərilmə ardıcılığı bildirilməməli, maketlərin ölçüləri böyüdülməməli, hədəflərin hərəkət sürəti və hədəflərə qədər məsafələr azaldılmamalı, göstərilmə vaxtı uzadılmamalı, atış üçün ilkin qurğular əvvəlcədən hazırlanmamalı, hədəflərin yerləşmə və qısa dayanacaq yerləri işarələnməməli, hərəkət yolları hamarlanmamalı, sulanmamalı və s.). Atış tapşırıqlarını yerinə yetirə bilməyənlər, onların hazırlığında aşkar edilən nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə yenidən keçirilən məşqlərdən sonra təkrar olaraq atışa buraxılırlar.

ATIŞLARIN KEÇİRİLMƏSİ METODİKASI

Atışa ən gec 30 dəqiqə qalmış öyrənənlər direktrisaya gəlməlidirlər. Direktrisanın arxasında məşğələyə cəlb olunan şəxsi heyət tədris yerlərini hazırlayır,

ilkin atışa cəlb olunan öyrənənlər isə texnikanın mühərrikini isidir və başlanğıc vəziyyətə çıxarır. Silahı səfər vəziyyətindən döyüş vəziyyətinə gətirir, elektrik tətiklərini, rəbitə vasitələrini, silahın tuşlama mexanizmlərini yoxlayır və s.

Eyni zamanda həm ümumi, həm də sahələr üzrə atış rəhbərləri maketlərə, sən-gərlərə, daldalanacaqlara baxış keçirir, direktisanın avadanlığının, rəbitə və yamsılama vasitələrinin işləməsini, silahların, döyüş sursatının, texnikanın atışa və tədris yerlərinin məşğələlərə hazırlığını yoxlayırlar. Rəhbər müşahidəçiləri təyin edir (əmrə təyin olunanlardan əlavə tələb olunarsa), atışı təmin edən şəxslərə tapşırıqlar verir, çalışmalar icra olunduqda hədəflərin göstərilməsi ardıcılığını müəyyən edir, daha sonra şəxsi heyəti düzür və atışların keçirilməsinə başlayır. Bütün məşğələlər kimi, bu məşğələ də, **giriş, əsas** və **yekun** hissələrdən ibarətdir.

Giriş. Rəhbər mövzunu, dərsin məqsədlərini elan edir. Ərazidə ilkin vəziyyəti, atəşəçmə və prosesi dayandırma hədlərini, əsas və təhlükəli istiqamətlərə necə atış aparmanı, texnikanın hərəkət istiqamətini və sürətini, atəşi dayandırma həddindən geri dönmə və ilkin vəziyyətə qayıtma qaydasını, hədəf sahəsində blindajların və başqa qurğuların yerlərini göstərir. Əsas və ehtiyat radiotezlikləri, hər texnika üçün çağırışları və ümumi çağırışı elan edir. Atış və tədris yerlərinin dəyişdirilməsi qaydasını və ardıcılığını təyin edir, təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməsini xüsusilə vurğulayır.

Daha sonra ilkin vəziyyət həddi yaxınlığında öyrənənləri taktiki şəraitə daxil edir, onların iştirakı ilə təqim komandirlərinə döyüş tapşırığı verir: “Oriyentirlər: №1 – “Vurulmuş ZTR (PDM)”, №2 – “Dağıdılmış bina”, №3 – “Qüllə”, №4 – “Haça təpə”. Düşmən bir motoatıcı tabor qüvvə ilə “Yol əyrisi”, “Dağıdılmış bina” həddində müdafiə olunur. Taborlar qəbul edilmiş siqnalla, qırmızı dirəklərlə işarələnmiş həddən hücumə keçərək, hərəkətdən və qısa vaxtla dayanmaqla dayanacaqlardan atəşlə müdafiə olunan düşməni məhv edərək, göy dirəklərlə işarələnmiş həddi ələ keçirməlidirlər. Soldan 2, sağdan 1 motoatıcı bölük hücumə keçərək, qarşıdakı müdafiə olunan düşməni məhv edir və əlverişli həddi ələ keçirirlər. “Hazır olma vaxtı – saat 09:00. Mənim müavinim – 1-ci təqim komandiri”. Bundan sonra məşğələ rəhbəri tədris yerlərinə çıxmaq komandası verir.

Əsas hissə. Məşğələ qruplara təyin olunmuş tədris yerlərində keçirilir (atış çalışmasının yerinə yetirilməsi, atışın əsasları və qaydaları, atış hazırlığı üzrə normativlərin yerinə yetirilməsi, əl qumbaralarının atılması və s.). Tədris yeri – təyin olunmuş çalışma sahəsi.

Tədris sualları: Komandirlərin şəxsi heyətə döyüş tapşırığı verməsi, döyüş sursatının alınması və ona baxışın keçirilməsi, güllə daraqlarının və lentlərin doldurulması, döyüş texnikasının silahlarına baxışın və atışa hazırlanmasının təşkili; silahla hansı fəaliyyətin yerinə yetiriləcəyinin dəqiqləşdirilməsi; ma-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

şındakı rabitə vasitələri ilə iş; sürücü-mexaniklərin məşqi; hədəflərin kəşfiyyatı; atış üçün ilkin göstəricilərin hazırlanması; nişanalma və atəşin aparılması; atış nəticələrinin müşahidə edilməsi, atəşə düzəliş edilməsi və hədəfgöstərmə;

Maddi-texniki təminat: Döyüş texnikası, atıcı silahlar, döyüş sursatı; patronla dolu lent; rabitə və idarəetmə vasitələri; saniyəölçən; atış çalışmasının şərtinə uyğun maket hədəflər; atəşin əsasları və qaydaları, çalışma şərtləri və təhlükəsizlik qaydaları üzrə plakatlar, atış cədvəlləri, təlimatlar (rəhbəredici sənədlər, atıcılıq işi üzrə atış kursu, və s.), qeydiyyat sənədləri.

Təchiz olunmuş sahələrin (istiqlamətlər) sayından asılı olaraq, taqım komandirinin rəhbərliyi altında atış növbəsində üç ekipajın yerini tutması məqsədəuyğundur. Atış çalışmaları (başlangıç çalışma xaric) bu tərkibdəki ekipajla – manqa komandiri, tuşlayıcı, sürücü-mexanik ilə icra olunur. Hədəfin kəşfiyyatı, atış üçün ilkin göstəricilərin hazırlanması və hədəfgöstərmənin öyrədilməsi tədris yerində aparılır.

Tədris sualları: Müşahidə və onun təşkili; hədəfəxtarma; müəyyənləşdirilən obyektin vacibliyini, ona qədər məsafəni, hərəkət sürətini və istiqamətini müəyyən etmə; atış üçün ilkin göstəricilərin təyin edilməsi; hədəfgöstərmə.

Maddi təminat: maket-hədəflər (atış sahəsində və ya xüsusi sahədə); atış üçün ilkin göstəricilərin nəticələrinin qeydiyyatı üçün blanklar (öyrənənlərin sayına uyğun).

Atış tapşırıqları üzrə atəş qaydalarının praktiki tətbiq yerində də dərsin öz tələbləri var:

– suallar: hədəfəxtarma, hədəfin hansı dərəcədə vacib olmasını üzə çıxarma, məsafəni, hərəkət istiqamətini və sürəti, ilkin göstəriciləri, silah və döyüş sursatı növünü müəyyən etmək; qumbaraların (iz buraxan güllələrin) trayektoriyasını müşahidə etmə; atışın nəticələrinin qiymətləndirilməsi; atəşə düzəliş.

– maddi təminat: təlim nişangahlı dəzgahlar; döyüş texnikası silahlarından atışın əsasları və qaydalarını əks etdirən plakatlar; maketlər (direktrisanın və minipoliqonun); müşahidə və atəş çalışmalarının nəticələrinin qeydiyyat blankları (öyrənənlərin sayına uyğun).

Nişangahlara düzəliş edilməsi və silahın döyüş vəziyyətinə gətirilməsinin öyrədilməsi yeri:

– tədris sualları: düzəliş maketi və uzaq nöqtə üzrə nişangah qurğularına düzəlişlərin edilməsi; döyüş maşınının silahlarının döyüş vəziyyətinə gətirilməsi;

– maddi təminat: döyüş maşını, sınaq atışı və nəzarət (yoxlama) maketləri; sınaq trubkası və nişangahlara düzəliş vermə alətləri.

Döyüş maşını silahlarından atış və normativlərin yerinə yetirilməsinin öyrədilməsi yeri:

– tədris sualları: döyüş maşınının silahları ilə bağlı hərəkət normativlərinin yerinə yetirilməsi; döyüş sursatının maşına yüklənməsi; atış zamanı ortaya çıxan

bilən silahın tutulmalarının və nasazlıqlarının aradan qaldırılması; radiostansiyanın və DDQ-nin (daxili danışıq qurğusu) qoşulması; tədris məntəqə rəhbəri ilə əlaqə;

– maddi təminat: döyüş maşını, tədris sursatı, patron qutuları, lentlər, güllə daraqları, atış zamanı silahın xarakterik tutulmalarını göstərən və baş verən nasazlıqlar barədə plakatlar; radiostansiyalar; saniyə ölçənlər; normativlərin yerinə yetirilməsini qiymətləndirmə sənədləri.

Döyüş maşınından əl qumbarasının atılmasının öyrədilməsi yeri:

– tədris sualları: döyüş maşınında əl qumbarasının atılmasının öyrədilməsi;
– maddi təminat: döyüş texnikası və ya maketi, təlim və təlim-təqlid əl qumbaraları, çalışma şərtlərinə uyğun hədəflər (maketlər).

Silahın material hissəsinin və silaha düzəlişlər edilməsinin öyrədilməsi məntəqəsi (sinif):

– tədris sualları: silahın, nişangahın və müşahidə cihazlarının quruluşu; silahın hissə və mexanizmlərinin iş prinsipi; atıcı silahların taktiki-texniki xassələri;
– maddi təminat: silah və nişangahların material hissələrinin plakatları və elektrifikasiya edilmiş stendləri; buraxma-zərbə mexanizmlərinin, əl qumbaralarının, nişangah şkalalarının maketləri; sinif lövhəsi və yazı ləvazimatları.

Döyüş sursatlarının hazırlanması məntəqəsi:

– tədris sualları: döyüş sursatının qablaşdırılması və işarələnməsi (markalanması); döyüş sursatı yeşiklərinin və hermetik qablaşdırmanın açılması, sursatlara baxış və atış üçün hazırlanma; lentlərin (güllə daraqlarının) doldurulması normativlərinin yerinə yetirilməsi;

– maddi təminat: döyüş sursatı qutuları; lentlərin patronla doldurulması mexanizmi; sursatlar və onlarla davranış plakatları.

Bu tədris yerində öyrənənlər döyüş sursatı qutularını açmaq, sursata baxış və atışa hazırlamaq baxımından təcrübə qazanmalıdırlar. Həmin an diqqəti metal qutuların xüsusi açacaqlarla açılmasına yönəltmək lazımdır.

Sürücü-mexaniklərin hazırlığının tədris yeri:

– tədris sualları: material hissənin öyrənilməsi; texniki hazırlıq və maşın sürmə normativlərinin yerinə yetirilməsi üzrə məşqlər;

– maddi təminat: döyüş maşınları, EAL dəsti, təlim-məşq kartoçkalrı, gecəgörmə və müşahidə cihazları.

Bu tədris yerində öyrənənlər texnikanın hazırlanması, gündüz və gecə atış zamanı sürmə üzrə təcrübə qazanmalıdırlar.

Yekun hissə:

– tədris yerlərində rəhbərlərin məşğələləri keçirməklə bağlı nəticələri yekun məruzə kimi dinləmək;

– məşğələnin mövzusu və məqsədlərini xatırlatmaq;

– məqsədə nail olmanı qeyd etmək, məşğələ zamanı aşkar olunan müsbət tə-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

rəfləri və nöqsanları göstərmək;

- ən yaxşılari qeyd etmək;
- tapşırıqlar vermək, nöqsanların aradan qaldırılması müddətini müəyyən etmək.

DÖYÜŞ TEXNİKASINDAN ATIŞ ÇALIŞMALARININ YERİNƏ YETİRİLMƏSİ

Taım komandiri manqa komandirlərinə (tuşlayıcı-operatorlara) döyüş tapşırığı verir, döyüş sursatı paylanma məntəqəsindən döyüş sursatını alaraq ilkin vəziyyətə çıxmağa əmr edir. İlk vəziyyətə gəldikdən sonra növbə, sursatı xüsusi rəfə qoyur və texnikanın 4 m arxasında üzü maşınlara tərəf olmaqla düzülür. Növbənin və sahənin hazır olmasından əmin olduqdan sonra, sahə rəhbəri idarəetmə məntəqəsində qırmızı bayrağı qaldırmağa və “Hamı dinləsin” siqnalının verilməsinə komanda verir. Bu siqnal “Döyüş sursatını yüklə!” komandası ilə təkrarlana bilər, bu zaman ekipajlar “Döyüş texnikası silahları üzərində hərəkətlər” təlimatına uyğun olaraq sursatın yüklənməsinə başlayırlar. Yüklədikdən sonra ekipaj texnikada öz yerlərini tutmaqla qeyd olunan hərəkətləri edirlər:

– **manqa komandiri** – müşahidə cihazlarını yoxlayır, onları işə hazırlayır, oturacaqları və şlemofonu nizamlayır, atış rəhbəri və heyətlə rabitə əlaqəsinin işini yoxlayır, tuşlayıcıya və sürücüyə tapşırıq qoyur;

– **tuşlayıcı** – silahları, müşahidə cihazlarını yoxlayır, nişangahı işə hazırlayır, oturacağı və şlemofonu nizamlayır, silahı lazım olan bucaq dərəcəsi üzrə qaldırır. Əgər heyətdə sadəcə tuşlayıcı və sürücü varsa – əlavə olaraq manqa komandirinin vəzifələrini icra edir və sürücüyə tapşırıq qoyur;

– **sürücü** – oturacağı və şlemofonu nizamlayır, müşahidə cihazlarını yoxlayır və işə hazırlayır, nəzarət cihazlarının göstəricilərini yoxlayır. Bütün işləri yerinə yetirdikdən sonra tuşlayıcı və sürücü manqa komandirinə məruzə edirlər: “Tuşlayıcı hazırdır”, “Sürücü hazırdır”.

Manqa komandiri məruzələri dinlədikdən sonra: “Maşının yanına!” komandasını verir. Bu komanda ilə ekipaj maşından çıxır və maşının arxasında düzülür. Növbənin düzülməsi onun atışa hazır olması deməkdir. Döyüş sursatının yüklənməsi, silaha baxış və tapşırığın verilməsinə gündüz 3 dəqiqə, gecə 4 dəqiqədən çox vaxt sərf olunmamalıdır. Növbələrin hazır olmasından və təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunmasına əmin olduqdan sonra, atış rəhbəri “Atış!” siqnalının verilməsinə komanda verir, bu siqnal “Döyüşə!” komandası ilə təkrarlana bilər.

Atıcı növbə bu siqnalla texnikada öz yerini tutur və qeyd olunan hərəkətləri edirlər:

- **manqa komandiri** – radiostansiyanı qoşur, sürücü və tuşlayıcı ilə əlaqə

qurur, müşahidə cihazını hədəf sahəsinə səmtləşdirir;

– **tuşlayıcı** – silahın və nişangahın hərəkətverici tumlemlərini qoşur, silahları döyüş vəziyyətinə gətirir, lentləri silahların qəbuledicisinə yükləyir, lakin çaxmaq çərçivəsini “arxa” vəziyyətə gətirmir, nişangahı hədəf rayonuna səmtləşdirir, manqa komandirinə belə məruzə edir: – “Tuşlayıcı döyüşə hazırdır!”. Əgər heyət tuşlayıcı və sürücülərdən ibarətdirsə, o zaman manqa komandiri vəzifəsini tuşlayıcı yerinə yetirir;

– **sürücü** – mühərriki işə salır, müşahidə cihazlarını yoxlayır və manqa komandirinə belə məruzə edir: – “Sürücü döyüşə hazırdır!”.

Hazırlıq barədə məruzələri aldıqdan sonra manqa komandiri atış rəhbəri ilə əlaqəyə girərək məruzə edir: “Birinci (ikinci və s.) döyüşə hazırdır!”. Atış rəhbəri manqa komandirlərinin (tuşlayıcıların) məruzələrini dinlədikdən sonra sahədə “Atəş!” signalından bir dəqiqə sonra, radiorabitə vasitəsilə “İrəli!” komandasını verir və texnika atəşə haddini keçdikdən sonra hədəflərin göstərilməsinə komanda verir. Atəşə haddini keçdikdən sonra tuşlayıcılar müstəqil şəkildə silahı doldurur, hədəfləri aşkar edir, alınmış tapşırıq və çalışma şərtlərinə uyğun olaraq onlara atəş açırlar. Başqa hədəflərə atəş açmamaq üçün, hər bir ekipaja atəş sektoru göstərilir, hansı ki, bu sektorlarda onların hədəfləri dəqiqləşdirilir. Çalışma yerinə yetirilərkən ekipaj coşqun şəkildə və mütəşəkkil hərəkət etməlidir.

Manqa komandirinin atəş rəhbəri ilə daim əlaqəsi olmalı və onun komandalarını dərhal yerinə yetirməlidir. Döyüş sahəsini müşahidə etməli, hədəfləri aşkarlamalı, tuşlayıcılara hədəf göstərməli və atəş açmaq üçün komanda verməlidir. Silahlardan atışlara düzəliş verməli, qısa dayanacaqların davamlılığına nəzarəti həyata keçirməli, əgər dayanma normativi keçərsə sürücüyə “İrəli!” komandası verməlidir. Atış zamanı silahda nasazlıqlar, tutulmalar və işində dayanmalar olduqda, dərhal atış rəhbərinə məruzə etməlidir. Bundan əlavə texnika atəşi dayandırma həddinə çıxdıqda, sürücüyə “Dur!”, tuşlayıcıya “Atəşi dayandır, silahı boşalt!” komandasını verir. Tuşlayıcıdan silahın boşaldılması barədə məruzəni dinlədikdən sonra, rabitə vasitəsilə atış rəhbərinə məruzə edir, “Birinci, silah boşaldıldı”. Atəş rəhbərinin “İlkin vəziyyətə – irəli!” komandası ilə sürücüyə ilkin vəziyyətə qayıtmağa komanda verir.

Tuşlayıcının manqa komandiri və sürücü ilə daim əlaqəsi olmalıdır; döyüş sahəsini müşahidə etməli; hədəfləri vaxtında aşkar etməli, atış üçün ilkin göstəriciləri müəyyən etməli və silahlardan atəş açmalıdır. Qısa dayanacaqlardan atəş açmaq üçün rabitə vasitəsilə sürücüyə, “Qısa dayanacaq” - komandası verir, əgər hər hansı bir səbəbdən atəş alınmayıbsa, o zaman sürücüyə, – “İrəli!” komandası verir. Silahlardan atış hərəkət edə-edə aparılacaqsa, sürücüyə “Cığır!” komandası verir. Atış zamanı silahlarda nasazlıq, tutulmalar və işində dayanmalar olduqda dərhal manqa komandirinə məruzə edir. Atəşi dayandırma həddinə

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

çıxdıqda, manqa komandirinin (heyətdə manqa komandiri olmadıqda müstəqil) komandası ilə atəşi dayandırır və silahı boşaldır. İlkən vəziyyətə qayıdanda silahları hər zaman hədəf sahəsinə yönəltməlidir, çıxış həddində yerini tutduqda isə cihazlar ən yuxarı bucaq ölçüsünə qaldırılmalıdır.

Sürücü manqa komandirinin “İrəli!” komandasından sonra, ləngimədən, hərəkətə başlamalıdır. “Qısa dayanacaq!” komandası ilə maşını dayandırılmalıdır. “Cığır!” komandası ilə təyin olunmuş yolla maşını 10-15 km/saat sürətlə aramla sürməli, döyüş sahəsini müşahidə etməli, atışın nəticələrini izləməli, aşkar etdiyi hədəflər və atışın nəticələri, mühərrikdə nasazlıq və ya dayanmalar olarsa, dərhal manqa komandirinə (tuşlayıcıya) məruzə etməlidir.

Bütün texnikanın atəşin dayandırılma həddinə çıxmasından sonra və manqa komandirlərinin (tuşlayıcıların) silahın boşaldılması barədə məruzələrini aldıqdan sonra, sahədə atəş rəhbəri radiorabitə ilə “İlkin vəziyyətə – irəli” komandasını verir. Bu komanda ilə maşınlar geri dönürlər və ilkin vəziyyətə qayıdırlar.

Maşınların geri qayıdışı zamanı hədəflərin kəşfi və taqımın atəşinin idarə edilməsi məşqləri keçirilə bilər, sürücülər isə öz sürmə vərdişlərini təkmilləşdirə bilər. Hər bir məşqin qaydası atış rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir (hədəflərin göstərilməsi qaydası və s.). Növbə tam heyətlə qayıtdıqdan sonra atış rəhbərinin “Maşınların yanına” komandası ilə atəş açanlar gilizləri və qalan döyüş sursatlarını götürərək texnikadan çıxırlar. Bu zaman lyuklar açıq saxlanılır, heyət maşının arxasında düzülür. Bundan sonra atış rəhbəri ağ bayrağın qaldırılmasına və “Bitdi” signalının verilməsinə komanda verir. Lazım olduqda isə maketlərə baxış keçirilir.

Gecə atışları zamanı atəş aparən texnikanın arxasına işıq signalı qurulur, signal çox aydın görünməlidir. Ekipajlar maşınlarda olanda qabarit işıqları və işarə işıqları yandırılmalıdır, ekipaj maşından çıxdıqda isə bütün işıqlar söndürülür. Bundan başqa, atışa cəlb olunan texnikaya qısa dayanacaqları məhdudlaşdırən qurğular quraşdırılmalıdır. “Bitdi” signalı ilə atış növbəsi, növbə başçısı (taqım komandiri) rəhbərliyi altında komanda məntəqəsinə gəlir, burada maşın komandirləri (tuşlayıcılar) çalışma zamanı fəaliyyətlərini, atışın nəticələrini, sursat sərfini, silahda tutulmalar və nasazlıqlar barədə cihazların göstəricilərinin informasiyasına dair məruzə edirlər. Misal: “Cənab mayor, ekipaj tapşırığını yerinə yetirdi: birinci hədəf – məhv edildi; ikinci hədəf – məhv edildi; üçüncü hədəf – atəş altına alındı; döyüş sursatı tam sərf olundu (və ya qalan sursat məruzə olunur), atış zamanı silahda tutulma olmadı (və ya tutulmalar olub). Döyüş maşının komandiri gizir Məmmədov”.

Lazım olduqda atış rəhbəri heyətin digər üzvlərinin də fəaliyyəti barədə məlumat alır, gilizlərin və qalan sursatların hesabını aparır. Məruzələrdən sonra rəhbər atış aparənlərin hərəkətlərinin qısa təhlilini keçirir, gilizləri və qalan sur-

satları təhvil verməyi əmr edir, sonra isə yeni tədris yerinə getməyə göstəriş verir. Atış zamanı hədəflərin vurulması informasiyası idarəetmə məntəqəsinə avtomatik ötürülürsə, maketlərə baxış keçirilməyə bilər, bu zaman “Bitdi” signalı verilməyə bilər və qırmızı bayraq dəyişdirilməz. Atış aparalarının növbəti növbəsi atış çalışmasını atış rəhbərinin komandası ilə yerinə yetirir.

Atışın keçirilməsində məşğələ rəhbəri təqvim komandirlərinin məruzələri (manqa komandirləri, sahələrdə məşğələ rəhbərlərinin) və öyrənənlərin aldıkları fərdi qiymətlər əsasında təhlil keçirir, çalışmanın nəticələrini qeyd edir, atış zamanı müəyyən olunmuş müsbət işləri və xarakterik nöqsanları göstərir, atış meydanından kənardakı tədris yerlərində məşğələlərin nəticələrini elan edir.

Zabitlər, gizirlər və çavuşlarla (öncə çavuşlarla), zabitlərin iştirakı ilə, daha sonra tək zabitlərlə ayrıca təhlil keçirilir. Bu kateqoriyalarla təhlildə əsas diqqət məşğələlərin hazırlığına və keçirilməsi metodikasına yönəldilir.

Atışın nəticələri – çalışmaya görə qiymətlər və bütün iradlar atış çalışmalarının yerinə yetirilmə nəticələrinin uçuş cədvəlində qeyd olunur. Bu cədvəllər bir il ərzində saxlanılır. Öyrənənlərin atış qiymətləri döyüş hazırlığının qeydiyyatı jurnalında qeyd olunur.

Atış hazırlığı məşğələsinin planı aşağıdakı kimi tərtib olunur.

Təsdiq edirəm

MAT komandiri

mayor _____ Məmmədov A.

“ ___ ” may 2016-cı il

2-ci MAT-la atış hazırlığı məşğələsinin Planı

Mövzu 7. “Atış məşqləri və atışlar”.

Dərsin məqsədi:

1. Döyüş maşınlarının silahları ilə öyrədici hərəkətlər, hədəf kəşfi və atış tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üzrə şəxsi heyətin vərdişlərini təkmilləşdirmək.
 2. Şəxsi heyətə döyüş texnikasının silahlarından atış açmağı öyrətmək.
 3. Təqvim və manqa komandirlərinə texnikanın silahlarından atış həyata keçirərək atışın idarə olunması, sürücülərə isə tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı maşın sürmə üzrə təcrübə vermək.
 4. Şəxsi heyətdə yüksək mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri tərbiyələndirmək.
- Vaxt: 3 saat (09.00 – 12.00). Yer: Qoşun atış meydanı.

Tədris vəsaitləri:

- 1) silah təlimatları, atış hazırlığı metodikası;
- 2) təlim-məşq kartları, normativlər toplusu;

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

3) atış kursu.

Maddi təminat:

- 1) döyüş texnikası – 4 ədəd;
- 2) saniyəölçən – 4 ədəd;
- 3) binokllar – 3 ədəd;
- 4) radiostansiyalar – 4 ədəd;
- 5) təlim patronları – hər birinə 20 ədəd;
- 6) hədəf sahəsi.

Məşğələnin gedişatı:

I. Giriş hissəsi (15 dəqiqə):

1. Şəxsi heyət yoxlanılır, maddi bazaya baxış keçirilir.
2. Mövzu, dərsin məqsədi, vaxt və məşğələnin keçirilməsi qaydası elan edilir.
3. Təhlükəsizlik qaydaları xatırladılır.
4. Taktiki şərait çətdirilir.
5. Bölmələr tədris yerlərinə göndərilir.

II. Əsas hissə (155 dəqiqə):

1. Tədris yerlərində fəaliyyətlər.
2. Hədəfigöstərmə variantları və s.

TƏDRİS YERLƏRİ

<p>Tədris yeri №1:</p> <ul style="list-style-type: none">– manqa komandiri, tuşlayıcı, sürücülər;– döyüş maşınlarından – TAÇ yerinə yetirilməsi;– hərəkətdən və qısa dayanacaqlardan peyda olan hədəflərə atış (gündüz, gecə):– vaxt – -----;– maddi təminat – döyüş maşını – 3 ədəd; maket şəraiti; saniyəölçən – 3 ədəd; döyüş sursatı; radiostansiyalar;– rəhbər _____.	<p>Tədris yeri №2:</p> <ul style="list-style-type: none">– manqa komandiri, tuşlayıcı;– silah üzərində hərəkətlərin məşqi: “Döyüş sursatını yüklə!”, “Döyüş!”, “Boşalt!”, “Maşının yanına” komandalarının yerinə yetirilməsi;– tuşlama mexanizmləri ilə iş üzrə məşqlər;– normativlərin yerinə yetirilməsi;– vaxt – -----;– maddi təminat – döyüş maşını – 1 ədəd; tədris güllələri; saniyəölçən – 3 ədəd; təlim-məşq kartları;– rəhbər _____.
---	--

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

<p>Tədris yeri №3:</p> <p>– manqa komandirinin, tuşlayıcının icra olunacaq çalışmaya uyğun döyüş maşınları silahlarından atış qaydalarının tətbiqi üzrə atış tapşırıqlarının məşqləri;</p> <p>– vaxt – -----;</p> <p>– maddi təminat – döyüş maşını – 3 ədəd; mişen şəraiti; saniyəölçən – 3 ədəd; döyüş sursatı; radiostansiyalar;</p> <p>– rəhbər _____.</p>	<p>Tədris yeri №4:</p> <p>– sürücülər;</p> <p>– material hissənin öyrənilməsi. Texniki hazırlıq üzrə normativlərin yerinə yetirilməsi məşqləri;</p> <p>– vaxt – -----;</p> <p>– maddi təminat – döyüş maşını – 1 ədəd; EAL dəsti; tədris-məşq kartları; saniyəölçən – 1 ədəd; normativlər toplusu;</p> <p>– rəhbər _____.</p>
--	---

HƏDƏFLƏRİ GÖSTƏRMƏ VARIANTI TƏDRİS VAXTININ HESABATI

Cəlb olunanlar		45 09.15-10.00		45 0.10-10.55		45 11.05-11.50	
komandir, tuşlayıcı 1	Giriş hissəsi - 15	1	Tədris yerinin dəyişməsi - 10	2	Tədris yerinin dəyişməsi - 10	3	Yekun hissə - 10
komandir, tuşlayıcı 2		3		1		2	
komandir, tuşlayıcı 3		2		3		1	
sürücü 1		1		4		4	
sürücü 2		4		1		4	
sürücü 3		4		4		1	

Rəhbərin fəaliyyəti:

1. Birinci növbəyə döyüş sursatının alınması üçün komanda verir.
2. Döyüş sursatına baxış keçirir.
3. “Maşının yanına!” komandasını verir.
4. Növbə atışa hazır olduqdan sonra “qırmızı bayraq” qaldırmağı əmr edir.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

5. “Hamı dinləsin!” – (“Döyüş sursatını yüklə”) deyə səslənir.
6. “Atəş!” (“Döyüşə”) siqnalı verilməsinə işarə edir.
7. Döyüşə hazırlanma məruzəsinin qəbulundan sonra “..... atəş mövqeyini tut – irəli” – söyləyir.
8. Son maşın atəş mövqeyinə çıxdıqdan 10-20 saniyə sonra hədəflərin göstərilməsi (hərəkətinə) komandasını verir.
9. Son hədəfin göstərilmə (hərəkət) vaxtı bitdikdə “Atəşi dayandır, boşalt” prosesini başladır.
10. Silahın boşalması məruzəsini qəbul etdikdən sonra “İlkin vəziyyətə – irəli!” əmrini verir.
11. Maşınlar ilkin vəziyyətə çıxdıqdan sonra “Maşının yanına” daha sonra isə “Bitdi” komandalarını səsləndirir.
12. Yerdəyişməyə komanda verir.
13. Növbəti heyətə “Maşının yanına” komandası verir, atışdan qayıdan heyətlə təxminən aşağıdakılar üzrə atışın təhlilini keçirir:
 - ekipajın komandalar üzrə hərəkətləri;
 - çalışmanın yerinə yetirilməsi zamanı hərəkətləri;
 - hədəflərin vurulması.
14. Atışdan qayıdanları döyüş sursatlarını təhvil verməyə göndərir və yeni tədris yerinə getməyi əmr edir.

III. Yekun hissə – (10 dəqiqə)

Bölük komandirinin yekun planı:

1. Taqım və manqa komandirlərinin məşqlərinin nəticələri, onların iradları, sursat paylama məntəqəsi rəisinin döyüş sursatının sərfi üzrə məruzələrini dinləyir.
2. Öyrənənlərə məşğələnin mövzusu və məqsədlərini xatırladır, qiymətləri elan edir. Məşğələnin gedişatında müəyyən olunan müsbət tərəflər və nöqsanları qeyd edir.
3. Yeni tapşırıqlar verir və nöqsanların aradan qaldırılması müddətini müəyyən edir.

Atış zamanı təhlükəsizlik qaydaları üzrə tələblər:

Atəş meydanında sadəcə təlim mərkəzi rəisi tərəfindən göstərilən yollarda və rayonlarda hərəkətə icazə verilir. Partlamamış qumbaralar, mərmilər və başqa partlamamış maddələr olan ərazilərə girmək qəti qadağandır.

Atəş qadağandır:

- təhlükəli elan edilmiş istiqamətlərə, qırmızı bayraq qaldırılan obyektlərə;
- atəşaçma həddinə çıxana qədər;
- “Atəşi dayandır!” komandasından sonra və idarəetmə məntəqəsində ağ bay-

raq qaldırıldıqdan sonra;

– nasaz silahdan və nasaz sursatlarla.

Atəş dərhal dayandırılır:

– mişen olan sahəyə insanlar, nəqliyyat və heyvanlar çıxdıqda, atəş sahəsi üzərində alçaqdan uçan təyyarə və helikopterlər olduqda;

– mərmə və qumbaralar təhlükəsizlik zonasından kənara və ya insanlar olan səngərin yanına düşəndə;

– idarəetmə məntəqəsində ağ bayraq qaldırılanda;

– atış nəticəsində cəmbərəalma postundan atəş etmənin təhlükəli olması barədə signal alındıqda;

– mişen sahəsində və güllənin uçub getdiyi ərazidə yangın baş verdikdə;

– atəş açan maşınlar səmti itirdikdə, qonşu maşınlar bir-birindən 100 metrədən çox geri qaldıqda;

– məhdudgörmə şəraiti olduqda.

Qadağandır:

– idarəetmə məntəqəsində obyekt rəisi olmadıqda, təlim mərkəzi qərargahı və cəmbərəalma postları ilə əlaqə olmadıqda təlimə başlamaq;

– rəhbərin komandası olmadan və “Atəş” signalına qədər silahı doldurmaq;

– silahın dolu və ya boş olmasından asılı olmayaraq insanların üzərinə, atəş-meydanının arxa tərəfinə və obyektlərə tərəf yönləndirmək;

– dolu silahı sahibsiz buraxmaq və ya başqasına vermək;

– qumbaraatanın arxasında, 90° sektorda və 30 m-dən yaxında, insanların durması və sursatların yığılması, qumbaraatanın arxasının torpağa və ya hər hansı bir əşyaya dirənilməsi.

Qeydlər:

1. Atış yerinə yetirən maşının ekipajının atış rəhbərilə əlaqəsi olmadıqda (itiriləndə) atəş açmaq və atəşi davam etdirmək qadağandır.

2. Atəşi dayandırma signalı və “Dur!”, “Atəşi dayandır!” komandaları ilə atəş açanlar atəşi dayandırır, durur, silahı boşaldırlar və qoruyucuya qoyurlar (elektrotətiklər söndürülür).

3. Döyüş maşınları ilkin vəziyyətə qayıtmayana qədər (“Maşının yanına” komandası verilməyə qədər) lyükləri açmaq və maşından çıxmaq qadağandır.

Məqalənin hazırlanmasında “Atış təlimatları”, “Atış kursu”, “Atəş hazırlığının metodikası”, xarici nəşrlərdən, xidmət ərzində əldə olunan təcrübə və qeydlərdən istifadə edilmişdi.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

MÜASİR DÖYÜŞDƏ MÖVQE MÜDAFİƏSİ TƏŞKİLİ

Polkovnik Nizami ƏLİYEV

Əliyev Nizami İsmayıl oğlu 1964-cü il fevral ayının 12-də Xanlar şəhərində anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandanlıq Məktəbini (1987), Türkiyə Cumhuriyyəti Silahlı Qüvvələrinin Akademiyasını (1999), Ukrayna Milli Müdafiə Akademiyasını (2002) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox mühüm vəzifələrdə xidmət edib. Əfqanıstan və Qarabağ müharibəsi veteranıdır.

Hal-hazırda Müdafiə Nazirliyinin Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsinin Hərbi Təhsil İdarəsində şöbə rəisi vəzifəsində xidmət edir.

Motoatıcı və tank taboru adətən tutduqları hədlərdə mövqe müdafiəsi aparırlar. Lakin nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, briqada manevrli müdafiə aparırsa (imkan, şərait və ərazi buna əlverişlidir), o zaman tabor da manevrli müdafiədə iştirak etməlidir. Əgər tabor öncü dəstə kimi təyin olunursa, o zaman orada müstəqil müdafiə apara bilər. Mövqe müdafiəsi zamanı əsas fəaliyyətlər düşməni ön xəttə yaxınlaşma ardıcılığı ilə, mərhələli olaraq bütünlükdə vasitələrin atəşi ilə məhv etməkdən, taktiki cəhətdən əlverişli olan və öncədən hazırlanmış ərazinin inadla əldə saxlanılmasından ibarətdir. Mövqe müdafiəsi ərazi itkisinə yol verilməməsi məqsədilə tətbiq edilir. Onun təşkilinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Tabor briqadanın müdafiə sahəsində birinci və ya ikinci müdafiə mövqeyində müdafiə rayonunu tutur, təbii olaraq onun 1-ci və ya 2-ci eşelonunu təşkil edir. Motoatıcı briqadanın tank taboru (bölüyü) adətən motoatıcı taborların gücləndirilməsi məqsədilə tətbiq olunur. Bu zaman tankların bir hissəsi ümumqoşun və ya desant əleyhinə ehtiyat kimi ayrılır. Bəzi hallarda tank taborunun tam tərkibdə 2-ci eşelonda olması mümkündür.

Tank briqadasının motoatıcı taboru qüvvələrini tank taborlarının gücləndirilməsi üçün ayıra, eyni zamanda müstəqil olaraq da döyüş tapşırığını yerinə yetirə bilər. Birinci mövqedə müdafiə rayonunu tutar, təminat zolağında ön mövqedə öncü dəstə tapşırığını yerinə yetirir. Bəzi hallarda tabor ümumqoşun ehtiyatını təşkil edir, bu zaman cəmləşmə rayonunda qəfil ortaya çıxan tapşırıqları yerinə yetirməyə hazır olur.

Taborun (bölüyün) müdafiəsinin quruluşuna daxildir: döyüş düzülüşü, dayaq məntəqələri, atəş mövqeləri sistemi, atəş sistemi və mühəndis maneələri sistemi. Hər bir konkret vəziyyətə uyğun müdafiənin quruluşu döyüşün niyyətinə cavab

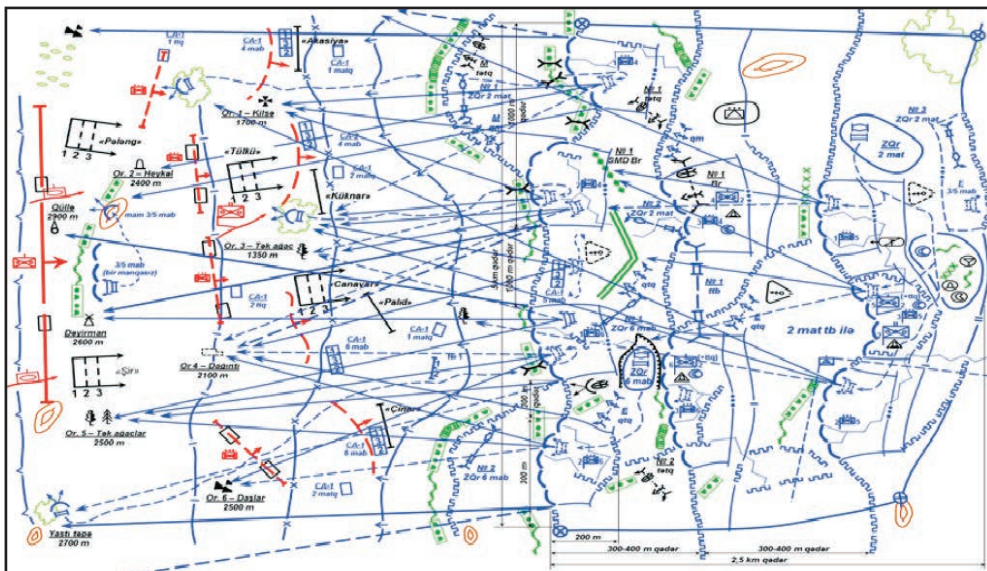
DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

verməli, ərazinin, düşmənin və qonşuların fəaliyyətinin xarakterlərini nəzərə almalıdır.

Döyüş düzülüşü – döyüşün aparılması üçün bölmələrin düzülüşü olub, tapşırıq və döyüşün niyyətinə cavab verməli, ərazinin xüsusiyyətlərini və bölmələrin imkanlarını, şəxsi heyətin və texnikanın vəziyyətini hesaba almalıdır. Taborda o bir və ya iki eşelonda ola bilər. 1-ci və 2-ci eşelon ehtiyatdan, gücləndirmə atəş vasitələri və bölmələrindən (bilavasitə tabor komandirinin tabeliyinə verilənlər) ibarətdir. Hər iki halda bir taqımdan az olmamaq şərti ilə ehtiyat ayrılır. Ehtiyat, cəmləşmə rayonunda qalaraq orada dayaq məntəqəsi hazırlayır. Döyüş düzülüşünə tərtib olunan zirehli qruplar və atəş pusuqları da daxil edilə bilər.

Birinci eşelonda taborda adətən iki bölük olur (motoatıcı və ya tank, mühəndis-istehkam və başqa bölmələrlə gücləndirilmiş). Bu zaman ən azı bir taqım qədər ehtiyat ayrılır. **Minaatan batareya (artilleriya batareyası)** və qumbaraatan bölməsi adətən tabor komandirinin tabeliyində qalır, bir qayda olaraq, motoatıcı bölmələrin döyüşünü dəstəkləmək üçün tam tərkibdə tətbiq olunur. Bəzi hallarda qumbaraatan taqımı manqalarla 1-ci eşelon bölüklərinə verilir və ya tam tərkibdə, ən təhlükəli istiqamətdə olan bölüyə verilə bilər. Tank əleyhinə taqım adətən tabor komandirinin tabeliyində qalır, cəmləşmə rayonunda olur, bir qayda olaraq da tank təhlükəsi gözlənilən istiqamətdə tətbiq olunur. Ərazi qapalı və ya sərt dərə-təpəlik olduqda o, 1-ci eşelon bölüklərinə verilir, taqım tapşırığını atəş mövqeyindən və ya hədlərindən yerinə yetirir. Zenit bölmələri hər zaman tabor komandirinin tabeliyində olur.

SXEM 1. GÜCLƏNDİRİLMİŞ MOTOATICI TABORUN MÜDAFİƏSİNİN QURULMASI VƏ ATƏŞ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ (VARIANT)

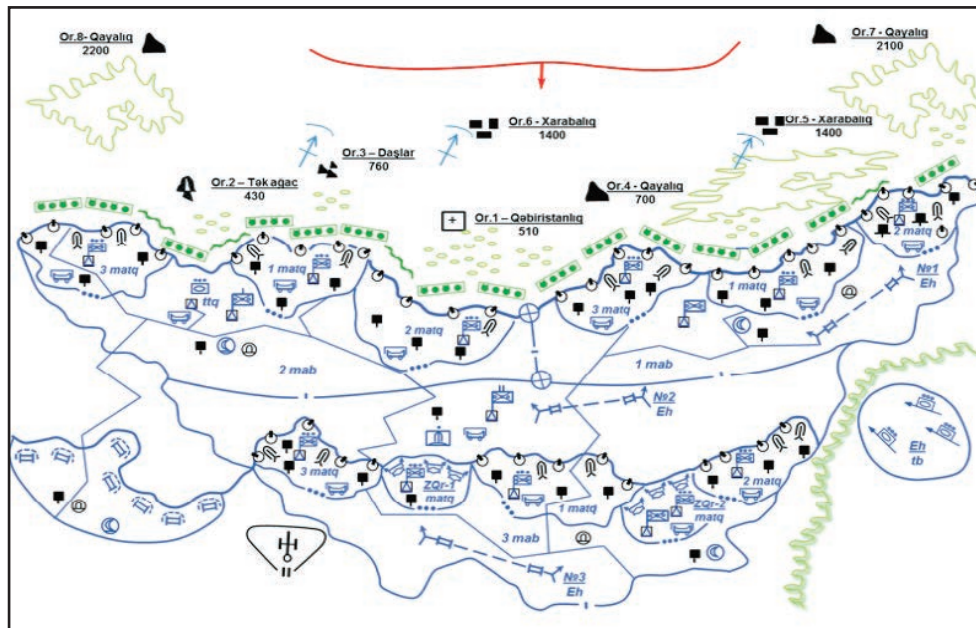

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Taborda zirehli qrup müdafiənin fəallığını artırmaq, təhlükəli istiqamətlərdə onun dayanıqlığını gücləndirmək, yaranan boşluqları bağlamaq məqsədilə təşkil olunur. Onun tərkibinə 2-3 tank, 3-4 döyüş maşını daxil edilə bilər. Bunlar 2-ci eşelon bölmələrindən və ya daha az təhlükə olan istiqamətdə müdafiə olunan bölmələrin tərkibindən ayrılır. Zirehli qrupun tərkibinə ayrılan texnika, müdafiə mövqeyi tutulduqda öz dayaq məntəqələrində yerləşir. Daha sonra onlar təyin olunmuş rayonda cəmləşir və qarşıya çıxan tapşırıqların həllinə hazırlaşır. Atəş pusuquna manqa və ya tank təyin olunur, eyni zamanda odsaçanlar və mühəndis-istehkamçılarla da gücləndirilə bilər (sxem 1).

Taburun müdafiə rayonu bölüyün dayaq məntəqələri, *ştatda olan* və verilmiş atəş vasitələrinin mövqələri, bir-biriylə vahid atəş, mühəndis maneləri və əlaqə yolları sistemi olaraq təşkil olunan hissələrdən ibarətdir.

Taburun dayaq məntəqələri və atəş mövqələri sistemində daxildir: döyüş mühafizəsi mövqeyi (1-ci eşelon taburundan bir-iki taqım ayrılır – 2 km-ə qədər); bölük və taqımların dayaq məntəqələri; tankların, döyüş texnikasının, TƏİR və başqa döyüş vasitələrinin, o cümlədən gücləndirməyə verilmiş vasitələrin atəş mövqələri.

SXEM 2. MOTOATICI TABURUN DAYAQ MƏNTƏQƏLƏRİ VƏ ATƏŞ MÖVQELƏRİNİN TƏŞKİLİ (VARIANT)

Müdafiə rayonunun eni və dərinliyi, dayaq məntəqələrinin tranşeyləri və əlaqə yollarının keçmə xətti, atəş mövqələri daim eyni ola bilməz. Onlar döyüşün niyyətindən və ərazi şərtlərindən asılıdır. Bu səbəbdən də, xüsusilə təminat zolağında və başqa xüsusi şəraitlərdə taburun müdafiə xətti genişləndirilə bilər.

Motoatıcı bölüyün dayaq məntəqəsi bir və ya iki tranşeylə əhatə olunur və taqımların dayaq məntəqələrindən, bölüyün atəş vasitələrinin və dəstək üçün verilmiş bölmələrin mövqelərindən, eləcə də maneələr və əlaqə yollarından ibarətdir. Bölüyə verilən tanklar dayaq məntəqəsində müdafiəni tutur. Bölmələrin dayaq məntəqələri elə yerləşdirilməlidir ki, düşmənin ən çox ehtimal olunan hücum istiqaməti bağlansın, şablonluq istisna olunsun, aldadıcı mövqelər, tranşeylər və başqa obyektlərlə birlikdə müdafiənin həqiqi quruluşu barədə onu yanılsın. Bölmələrin dayaq məntəqələri aralığı 1000 m-ə qədər, xüsusi vəziyyətlərdə isə daha çox ola bilər. Aralıqlar fasiləsiz müşahidə altında, mövcud olan bütün vasitələrin cinah, çəpəki və kəsişən atəşləri ilə təsir altında saxlanmalı, eləcə də atəş pusquları ilə örtülməli, artilleriya atəşi və maneələr sistemi ilə təmin olunmalıdır.

Müdafiədə atəş mövqelərinin seçilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mövqelərdən ərazi hərtərəfli müşahidə edilməli, əsas və əlavə sektorlarda atəş təmin olunmalı, müəyyənləşdirilmiş istiqamətlərdə maksimal uzaqlığa atəş açma şərti, düşməni cəmləndirilmiş atəşlə məhv etmə imkanı olmalıdır. Atəş mövqelərində keyfiyyətli maskalanma və bir mövqedən başqa mövqeyə gizlicə keçid imkanları təmin edilməlidir.

Atəş mövqeləri əsas, müvəqqəti, ehtiyat və aldadıcı olaraq ayrılır. *Əsas atəş mövqeləri* – düşmənin əsas qüvvələrinin hücumunun dəf edilməsi üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün təyin olunur. *Müvəqqəti atəş mövqeləri* növbətçi atəş vasitələrinin yerləşdirilməsi, ayrı-ayrı tapşırıqların yerinə yetirilməsi və düşməni atəş sisteminin həqiqi quruluşu barədə yanıltmaq məqsədilə qurulur. *Ehtiyat atəş* mövqelərinin təyinatı isə əsas atəş mövqelərindən atəş tapşırıqlarını yerinə yetirmək imkanı olmadıqda manevr edilməsindən ibarətdir. Müdafiədə döyüş texnikasının aldadıcı mövqeləri böyük rol oynayır. Onlar həqiqi mövqedən 20-30 m aralıda qurulmalı, döyüş texnikasının bəzi əsas əlamətləri görünməlidir. Bundan əlavə, aldadıcı taqım dayaq məntəqəsi, imkan olduqda isə bölük dayaq məntəqəsi də yaradılmalı, tranşeylər və əlaqə yolları hazırlanmalıdır.

Əlaqə yolları taqım üçün bir dənə hazırlanır, bölmələrin gizli manevr etməsi, müdafiəyə soxulmuş düşmənlə döyüşün aparılması, yaralıların təxliyyəsi, döyüş sursatlarının və qidanın çatdırılması üçün istifadə olunur. Tranşeylər və əlaqə yollarında örtülü sahələr, blindajlar, şəxsi heyət üçün sığınacaqlar, sursatlar üçün oyuqlar hazırlanır.

Müdafiədə atəş sistemi vahid plan üzrə qurularaq atəş vasitələrinin yerləşdirilməsi, düşmənin yaxınlaşması, açılması və həmləyə keçməsi zamanı onların atəş imkanlarından maksimal dərəcədə faydalanma imkanını nəzərə almaqla hədəf, yer və vaxt üzrə atəş tapşırıqlarının əlaqələndirilməsi və bölüşdürülməsini təsvir edir. O, düşmən tanklarının və motopiyadasının həmlələrinin ön xətt

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

qarşısında, cinahlarda və dayaq məntəqələrinə və ya onların aralıqlarından dərinliyə soxulduqda dəf edilməsini təmin etməlidir. Atəş sistemi təşkil ediləndə ərazinin xüsusiyyətlərini hesaba almaq çox vacibdir, o, maneələr sistemi və təbii maneələrlə uyğunlaşdırılmalıdır. Həmlə zamanı düşmən tərəfdə döyüş vasitələrinin xeyli sıxlığını nəzərə alaraq, ön xətt qarşısında, cinahlarda və dayaq məntəqələrinin dərinliyində tank əleyhinə atəş zonalarının və bütün növ atəş silahlarının aralıqsız çoxsaylı atəş zonalarının yaradılması çox vacibdir. Həm də “ölü zonalar” və düşmənin atəşdən gizlənmə biləcəyi ərazi sahələri qalmamalıdır.

Taburun (bölüyün) atəş sistemində daxildir: müdafiəyə yanaşmalarda, ön xətt qarşısında, cinahlarda, dayaq məntəqələri aralıqlarında və müdafiənin dərinliyində hazırlanan artilleriya və minaatanların cəmləşdirilmiş atəş sahələri və maneə atəş hədləri; ön xətt qarşısında, cinahlarda, aralıqlarda və dərinlikdə təşkil edilmiş tank əleyhinə atəş zonası və bütün növ silahların aralıqsız çoxsaylı atəş zonası; hər hansı bir təhlükəli istiqamət və ya sahədə atəşin tez zamanda cəmləşdirilməsi məqsədilə hazırlanmış atəş manevri.

Taburun atəş sistemini bölüklərin, ştatda olan və əlavə verilmiş tank əleyhinə vasitələrinin atəş sistemləri, artilleriyanın düzünə tuşlama atəşi, bölüklərin atəş sistemini isə tank, digər döyüş texnikasının, taqımın bütün döyüş vasitələrinin və əlavə verilmiş bölmələrin vasitələrinin atəşləri təşkil edir.

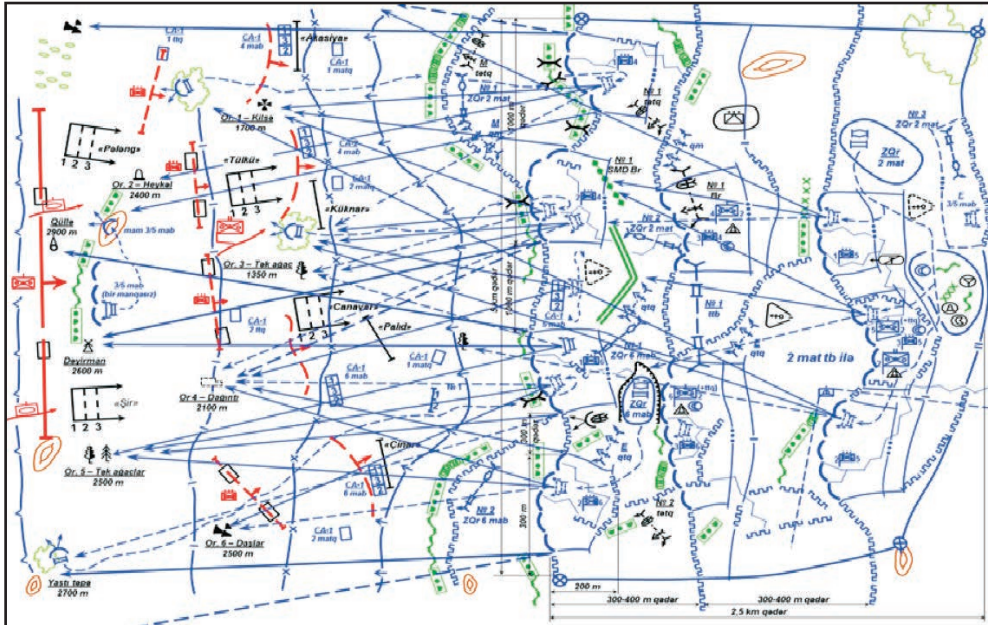
Tank əleyhinə atəşin dərinlik zonası döyüş vasitələrinin (tank, PDM, TƏİR) maksimal atəş məsafələrini də əhatə etməlidir. Atəş vasitələrinin artan imkanlarını nəzərə alsaq, tank əleyhinə atəş zonasının dərinliyi 3-4 km-dir. Bu məsafə atəş vasitələrinin effektiv atəş uzaqlığı ilə eyni olmalıdır. Hesablamalara əsasən bu elə bir məsafə olmalıdır ki, həmlə edən döyüş texnikasına qarşı istifadə edilən silahın hədəfi vurma ehtimalı effektivlik əmsalı ilə 0,5-dən az olmasın.

Atıcı silahlardan aralıqsız çoxsaylı atəş zonasının dərinliyi, tətbiq olunan silahlardan asılı olaraq 400-500 m təşkil edir.

Taburun atəş sistemində həmçinin “atəş çuvalı”nın yaradılması da daxildir.

Cəmləşdirilmiş atəş (CA) sahələri yol kəşişmələri, maneələrdən keçidlər, dərələr və keçidlər, meşə cığırı və talaları üzrə təyin edilir. Sahənin eni, tətbiq olunan sursatın qəlpələrinin məhvetmə sahəsindən asılıdır və toplar üçün (tank topu) – 40 m-ə qədər, PDM üçün – 25 m-ə qədər ola bilər. CA sahəsinin dərinliyi isə mərmilərin dağılma sahəsinə bərabər olmalıdır. Bu dərinlik toplar üçün (tank topu) 100 m, PDM üçün 50 m-ə qədər ola bilər. Tank taqımı üçün CA sahəsi cəbhə xətti boyu – 120 m, dərinlik üzrə – 100 m, motoatıcı taqım üçün isə müvafiq olaraq 75 m və 50 m ola bilər.

Atıcı silahlardan CA sahəsi: taqım üçün – 150 m, motoatıcı bölük üçün isə – 300 m-ə qədərdir.

SXEM 3. GÜCLƏNDİRİLMİŞ MOTOATICI TABORUN MÜDAFİƏDƏ ATƏŞ SİSTEMİ (VARIANT)

Atəş cəmləşdirilməsi üsullarla aparılır – metodiki, sürəkli və yaylım. Düşməne xətərvərmə effektivliyini artırmaq məqsədilə cəbhə, cinah, kəşişən və **xəncəri** (bir istiqamətdə yaxın məsafədən və qəfil açılan atəş) atəşlər hazırlanır. Bölmələrə atəş zolaqları, CA sahələri, atəş vasitələrinə isə atəş sektorları və əlavə atəş sektorları təyin edilir. Atəş sistemi bölmənin atəş imkanlarının maksimal dərəcədə realizə olunmasını təmin etməlidir.

Taburun atəş gücü ştatda olan minaatanların və verilmiş artilleriyanın, tankların, döyüş maşınlarının, tank əleyhinə vasitələrin, bütün növ HHM vasitələrinin və atıcı silahların atəş imkanlarından cəmlənir. Müdafiədə bura mina-partlayış maneələrinin imkanları da əlavə olunur.

Taburun (böliyün) atəş gücü ayrılmış miqdarda döyüş sursatlarıyla yerinə yetirilə biləcək atəş tapşırıqlarının cəmlənmiş həcmi ilə ifadə olunur. Atəş gücünün nəticələri düşməne vurulmuş zərər ölçülür, bu da taburun (böliyün) daf edə biləcəyi düşmən qüvvələrinin miqdarını göstərir. Vurulmuş zərər düşmənin məhv edilmiş obyektlərinin sayı ilə müəyyən olunur (tank, digər döyüş maşınları, TƏİR, artilleriya vasitələri). Hədəflər o zaman məhv edilmiş sayılır ki, onlar aldıkları zərəbdən öz döyüş qabiliyyətini itirir. Bu vaxt qrup hədəfin tərkibində olan hədəflərin zərərgörmə ehtimalı 50-60%, hədəflər susdurulduqda isə 30%-ə yaxın olmalıdır, yəni bu zaman düşmən müvəqqəti olaraq döyüş qabiliyyətini itirmiş sayılır.

Müasir dövrdə müdafiədə, tank və digər döyüş texnikasıyla gücləndirilmiş

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

döyüş düzülüşü olan düşmənin dəf edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Taburun (böliyün) güc və vasitələri ilə məhv edilən zirehli obyektlərin miqdarı bir çox faktorlardan, ilk öncə, atəş sisteminin təşkilindən asılıdır. O elə təşkil olunmalıdır ki, bölmələrdə olan və zirehli obyektləri məhv edə bilən döyüş vasitələri, maksimal dərəcədə öz imkanlarını realizə edə bilsin. Hesab edilir ki, zirehli obyektləri məhv edə bilən vasitələrin müdafiədə döyüş effektivliyi nəzərə alınmalıdır.

	Effektivlik əmsalı					
	Müdafiədə				Hücumda	
	TƏV və tanklar səngərdə olanda		Düşmən hədəfləri (açıq)		Düşmən hədəfləri (bağlı)	Düşmən hədəfləri (açıq)
	Tank	DM	Tank	DM		
Tanklar	3.0	4.0	2.0	2.5	0.4	0.6
PDM	2.0	3.0	1.5	2.0	0.3	0.5
TƏİR	2.5	3.0	2.0	2.5	0.3	0.5
TƏİR “Faqot”	2.0	3.0	1.5	2.0	0.3	0.5
TƏİR “Metis”	1.0	1.5	0.8	1.3	0.3	0.5
QDP-9	1.0	2.0	0.8	1.5	0.1	0.15
TƏQ-7	0.3	0.5	0.2	0.3	0.05	0.08

CƏDVƏL I. TƏV-LƏRİN DÖYÜŞ EFFEKTİVLİYİ ƏMSALLARI

Konkret şərtlərdən asılı olaraq (toz-tüstü maneələri, bitki örtüyü, atəşəçma məsafəsi və s.) effektivlik göstəriciləri hər hansı bir tərəfə dəyişə bilər, o cümlədən qeyd olunan göstəricilərin də kəskin dəyişməsi mümkündür.

DM – döyüş maşınları (PDM, ZTR və başqa zirehli obyektlər). Bu sıraya tank və tank bazasında zirehli obyektlər daxil deyil.

Cədvəldə göstərilən əmsalları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, motoatıcı və tank bölmələri müdafiədə, onlardan 3-4 dəfə çox olan düşmən qüvvələri ilə müvəffəqiyyətlə mübarizə apara bilər. Belə ki, motoatıcı tabor (PDM də) müdafiədə 74-ə qədər tank və ya 113-ə qədər PDM, tank taboru isə 123-ə qədər tank və ya 164-ə qədər PDM məhv edə bilər. Təkrarlı texnikada olan bölmələrin imkanları daha az olur, belə ki bu tabor 32-yə qədər tank və ya 51-ə qədər PDM məhv edə bilər; nəticə olaraq bu göstəricilər digər taborların göstəricilərindən 2-3 dəfəyə qədər azdır.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Mübarizə vasitəsi	Sayı	Effektivlik əmsalı		Məhvetmə imkanları	
		tank	PDM	tank	PDM
MAB təkərli texnikada: TƏİR "Metis"	3	1.0	1.5	3.0	4-5
TƏQ-7	9	0.3	0.5	2-3	4-5
Cəmi	12	–	–	5-6	8-10
MAB: KDM TƏİR	11	1.5	2.5	16	28
TƏQ-7	9	0.3	0.5	2-3	4-5
Cəmi	20	–	–	18-19	32-33
Tank bölüyü	10	3.0	4.0	30	40
Cəmi	10	–	–	30	40
MAT təkərli texnikada: TƏİR "Metis"	9	1.0	1.5	9	13
TƏİR "Fəqot"	6	2.0	3.0	12	18
QDP-9	3	1.0	2.0	3	6
TƏQ-7	27	0.3	0.5	8	13-14
Cəmi	45	–	–	32	50-51
MAT: PDM TƏİR	33	2.0	3.0	66	99
TƏQ-7	27	0.3	0.5	8	13-14
Cəmi	60	–	–	74	112-113
Tank taboru	41	3.0	4.0	123	164
Cəmi				123	164

CƏDVƏL 2. MÜDAFİƏDƏ DÜŞMƏNİN DÖYÜŞ TEXNİKASI İLƏ MÜBARİZƏ İMKANLARI

Lakin bu hesabatların başqa tərəfi də var. Nəzərə alsaq ki, hücum edən tərəfin əsas zərbə gücünü tanklar təşkil edir, deməli müdafiə olunanların döyüş vasitələrinin 65-70%-i tanklara, 30%-ə qədəri isə başqa döyüş texnikalarına atəş aparmalıdır. Bu halda nəticələr başqa cür alınacaq. Belə ki, PDM üzərində MAT məhvetmə imkanı tank üzrə 50-55 ədəd, PDM üzrə 35-40 ədəd, yəni cəmi

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

85-95 ədəd təşkil edəcək. Tank taboru üçün bu göstəricilər: tanklar üzrə 75-86, PDM-lər üzrə 45-50 ədəd, yəni cəmi 120-140 ədəd.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, tərəflər döyüşü 100% itki verənədək aparmırlar. Əksər hallarda itkilər 50%-ə çatanda döyüş dayandırılır. Hücüm edən tərəf bu zaman əldə etdiyi mövqedə möhkəmlənir və ya ilkin mövqeyə qayıdır. Müdafiə olunan tərəf isə mövqeləri dəyişir və ya tutduğu mövqedə döyüş qabiliyyətini bərpa edir. Bununla əlaqədar hesab etsək ki, nəticələr taborun imkanlarını göstərir və itkilər düşmən qüvvələrinin 50%-ni təşkil edir, onda deməli, tabor, hücüm edən düşmənin bir briqadaya qədər qüvvəsini dəf edə bilər.

Göstərilən nəticələr tərəflərin fəal atəş döyüşü aparması şəraitinə aiddir. Lakin nəzərə almalıyıq ki, müdafiə olunan tərəf çox halda atəşi daha erkən açır və atəş təsirini davam etdirə bilər, bu imkanlar hücüm edən tərəfdə gec yaranacaq və qarşı tərəfin örtülü döyüş vasitələrinin mövqeləri daha gec aşkar ediləcək, bu səbəbdən də müdafiə olunan tərəfin imkanları artır. Beləliklə, düşmənin 3-4 dəyir, 5-6 dəfə artıq qüvvəsi dəf edilə bilər. Bundan əlavə, müdafiə olunan tərəfin öz döyüş vasitələrinin qorunmasına daha çox imkanları olur. Məsələn, ərazinin mühəndis təchizatı, döyüş texnikasına daldalanacaqların düzəldilməsi, ehtiyat atəş mövqələrinin və aldadıcı hədəflərin hazırlanması, məharətlə maskalanma, gizli manevr və s. Nəticədə müdafiədə olan döyüş vasitəsi hücüm edən bir-iki, bəzi hallarda isə üç zirehli obyektə məhv ediləcək (tank, PDM...). Bundan sonra “nisbətdə bir müdafiə olunanın üç hücüm edənə” şərti işə düşə bilər.

Cədvəl 2-də verilən göstəricilər hesablamaları asanlaşdıran ortalama göstəricilərdir. Real döyüş vəziyyətində artilleriya atəşlərindən itkilər, ərazi şəraitinin təsiri, görmə məhdudiyyəti və atəşə məsafəsi şərtləri nəzərə alındıqda imkanlar 20-25% azala bilər. Taborun düşmənin zirehli obyektlərini məhv edə bilmə potensial göstəriciləri üzrə onun dəf edə biləcəyi canlı qüvvəsinin sayı barədə nəticə çıxarmaq olar.

Belə hesab edək ki, düşmən 30-40% itki verdikdən sonra həmlələri davam etdirməkdən imtina edəcək (bəzi hallarda itkilər 50% də ola bilər), bizim bölmələr isə döyüş qabiliyyətini itirməyib, yəni 30-35% səviyyəsində itkilər verib, onda taborun potensial məhv etmə göstəricisi 95% (120) olacaq, bu isə onu göstərir ki, belə itkilər düşmənin 40-45%-ni təşkil edir (itkilərin kritik səviyyəsi), o zaman bütün düşmən qruplaşması 240 (300) vahid zirehli obyektə malik olmalıdır, yəni 4-6 MAT qədər qüvvəsi olmalıdır. Lakin real döyüş şərtlərini və taborun döyüş qabiliyyətini itirməsi şərtini götürsək (30-55% itki), bu zaman tabor 60 (75) vahid zirehli obyektə məhv ediləcək. Deməkdir, qruplaşma 150 (190) vahid zirehli obyektə malik olmalıdır, bu isə 2-3 tabora qədər qüvvə deməkdir. Müvafiq qaydada MAB düşmənin gücləndirilmiş bir tabora qədər (50-60 zirehli

hədəf) qüvvəsini dəf edə bilər, bu zaman bölük 25-30 hədəfi məhv etməlidir.

MAT tank bölüyü (MAB tank taqımıyla) gücləndirildikdə onun atəş imkanları hiss ediləcək dərəcədə artır. PDM-də olan MAT 25%-ə qədər, təkərli texnikada olan tabor üçüncü bu artım 65-75%-ə qədər ola bilər.

Tabor müdafiədə olarkən onun üzərinə iki tabora qədər qüvvənin hücumu zamanı (ilkin olaraq 20% itki vermə şərti ilə 80 zirehli texnika (tank və PDM cəmi) əsas mübarizə aparən döyüş vasitələrinin nisbəti, MAT tank bölüyü və tank taboru motoatıcı bölüklə gücləndirildiyi zaman 2:1 düşmənin xeyrinə, tabor düşməne atəş hazırlığı zamanı 15-20% itki verərsə – 2,5 (3):1 olacaq. Əgər düşmən 3 taborluq qüvvə ilə hücum keçərsə (yuxarıda qeyd olunan itkilər şərti ilə), nisbət 4:1 onun xeyrinə ola bilər. Lakin nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, taborun müdafiə cəbhəsində sadəcə iki tabora qədər qüvvəsi hücum edə bilər, bu zaman həmlə edən qüvvələr bir kilometrə 22 ədəd olmaqla zirehli texnika sıxlığı yarada bilər. Belə sıxlıq 2,5:1 (22:9) nisbətində qüvvə qarşıdurması deməkdir, bu isə hücum edənlərin uğur qazanmasına imkan verir.

Bu səbəblərdən də düşmən tam üstünlük əldə etmək məqsədilə, hücumu başlayana qədər müdafiə olunan tərəfi 50% itki verməyə, bununla da 5 (6):1 nisbətində nail olmağa səy göstərəcək. Bu şəraitdə bölmələrdən sadəcə bütün döyüş vasitələrindən atəş aparmaq və məharətlə fəal manevr etmə deyilir, eyni zamanda bütün növ maneələrin effektiv tətbiq olunması, müdafiə rayonlarının və dayaq məntəqələrinin etibarlı fortifikasiya təchizatı, aviasiya zərbələrinin dəf edilməsi və onlardan maksimal müdafiə olunmanın yüksək effektivliyi tələb olunacaq. Biz heç atəş sisteminin daim hazır olmasından söhbət açmırıq, bu hazırlıq atəş vasitələrinin öz mövqelərini tutması, atəş üçün hesabatların hazırlanması, döyüş sursatlarının varlığı və atəşin maneələr sistemi ilə uzlaşdırılmasıyla səciyyəlidir. Maneələr sisteminə daxildir: mina sahələri, mina qrupları, maneələr qovşağı, dağıntı qalıqları, eləcə də dağıdılmağa hazırlanmış obyektlər.

Maneələr sisteminin əsasını mühəndis-istehkam bölmələri tərəfindən qurulan mina-partlayış maneələri təşkil edir. Lakin bir çox hallarda bu maneələri öz qüvvələrimizlə qurmaq lazım olacaq. Maneələr sisteminin yaradılması müdafiə rayonunun (dayaq məntəqəsinin) mühəndis təchizatı elementindən biridir.

Müdafiə rayonunun (dayaq məntəqəsinin) mühəndis təchizatı, maneələr sisteminin yaradılmasından əlavə özündə cəmləşdirir: fortifikasiya qurğularının qurulması (səngərlər, tranşeylər, əlaqə yolları, sığınacaqlar, blindajlar, xəndəklər, eskarplər və əks eskarplər, dirəklər və s.); atəş vasitələri üçün mövqelərin hazırlanması; komanda-müşahidə məntəqələrinin və arxa cəbhə bölmələrinin yerləşmə yerlərinin təchiz olunması; manevr, təminat və təxliyyə yollarının, su doldurma (su təminatı) məntəqələrinin hazırlanması.

Bundan əlavə, bölükdə döyüş sursatı təminatı məntəqəsi və tibbi post, taborda isə təminat taqımı rayonunda tibb məntəqəsi təşkil olunur, 2-ci eşelon (ehtiyat)

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

bölmələrinin atəş hədləri, zirehli qrupun atəş hədləri və cəmləşmə rayonları hazırlanır.

Tranşeylər və əlaqə yolları hazırlanarkən onların düzxətli olmamasına xüsusi diqqət yetirilməlidir: düzünə hissələrdə hər 20-30 m-dən bir (qırılma xəttində) 90-120° bucaq altında əyilmə olmalıdır. Atəşaçma mövqeləri 110-150 sm dərinlikdə, tranşeyin dib hissəsinin eni ən azı 40-50 sm olmalıdır. Tranşeylər, əlaqə yolları və başqa fortifikasiya qurğuları diqqətlə maskalanmalıdır. Bu, xüsusilə komanda-müşahidə məntəqələrinə aiddir.

Təcrübə onu göstərir ki, müdafiədə olan zaman müdafiə rayonlarının (dayaq məntəqələrinin) böyük məharətlə və diqqətlə təchiz olunması, düşmənin müdafiə mövqelərinə atəşlə təsiri effektivliyini 2-3 dəfə aşağı endirə bilər.

Bu material dünya müharibəsi, lokal münaqişələr, döyüş əməliyyatları, təlimlər və təcrübələr əsasında hazırlanıb. Tərtib olunmasında xarici dövlətlərin ədəbiyyatları, nəşrləri və bəzi taktiki tələblərdən istifadə olunub.

XARİCİ ORDULARDA

“GOOGLE GLASS” EYNƏKLƏRİ

İnsanlar yüksək texnologiyalı “Google Glass” eynəkləri taxan zaman çox qəribə görünür. Lakin bu eynəklərin hərbi sahədə istifadəsi əsgəri “Terminator”, “Universal əsgərə” və “Dəmir adama” çevirə bilər. Bu eynəklərin ilk variantını tanınmış BAE Systems şirkəti hazırlayıb. Eynək Q-Sight texnologiyasına əsasən hazırlanmış və Q-Warrior adlanır. O, əsgərin dəbilqəsinə quraşdırılan üçölçülü rəngli ekrandan ibarətdir. Bu eynəyin köməyi ilə əsgər real vaxt ərzində onu əhatə edən mühitdə sürətli qiymətləndirmə aparmaq və istiqaməti müəyyən etmək qabiliyyətinə malik ola bilər.

Q-Warrior sistemi şəffaf ekranın köməyi ilə ətraf mühit haqqında videoməlumatlar verir. O, həmçinin gecəgörmə funksiyasını, istiqaməti, düşmən və qeyri-düşmən hədəfləri müəyyən edir, əsgərə özünün və silah yoldaşının döyüş sursatı və resursları haqqında əlavə məlumatlar verir. Bu məlumatlar əsasında əsgərlər öz hərəkətlərini koordinasiya edə bilər. Q-Warrior sistemi hal-hazırda istehsalı gedən TALOS (Army Tactical Assault Light Operator Suit) hərbi ekzosklet geyimlə birgə istifadə üçün nəzərdə tutulub. Bu geyimin hazırlanmasında istifadə olunan əzələ gücünün gücləndiriciləri hesabına əsgər heç bir yorğunluq hiss etmədən kifayət qədər ağır yükü qaldıra bilər. Geyimin maye zireh sistemi ona keçən güllə və qəlpələrin hərəkətini dayandırmaq, tibbi sistemi isə xüsusi köpük vasitəsilə yaranı bağlamaq xüsusiyyətinə malikdir.

Q-Warrior sistemindən ilk olaraq xüsusi təyinatlı bölmələrin döyüşçüləri istifadə edəcək. Lakin BAE Systems şirkətinin rəhbərliyi ümid edir ki, yaxın gələcəkdə bu cür sistemdən hər bir əsgər istifadə edə bilər.

HAVA HÜCUMUNDAN MÜDAFİƏNİN ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİ, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ APARILMASI QAYDALARI

Polkovnik RUFƏT MUSAYEV

SİLƏHLİ QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: hava hücumundan müdafiə, qarşılıqlı himayə, hava hücum vasitəsi, eşelonlaşdırma, intervallar, start mövqeləri.

Ключевые слова: противовоздушная оборона, взаимное прикрытие, средство воздушного нападения, эшелонирование, интервалы, стартовые позиции.

Keywords: air attack defense, mutual protection, air attack means, echelon, intervals, start positions.

Ümumqoşun döyüşündə müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olmanı təmin edən şərtlərdən biri, düşmənin hava hücum vasitələrinin qoşunlara havadan zərbə endirməsinə yol verməməkdir. Düşmənin öz tapşırığını yerinə yetirə bilməməsi üçün birinci növbədə hava düşməninin aviasiya qruplaşmasını zəiflətmək məqsədilə onu itkilərə məruz qoymaq, ikincisi isə havadan zərbələrdən qoşunların etibarlı himayə edilməsi ilə, yəni düşmən aviasiyası zərbə endirməyə cəhd etdikdə ona fəaliyyətini təmin etməklə azadlığına yol verməməklə dəqiq (nişangahlı) bombaatmaya və yerüstü hədəflərə zərərurma vasitələrinin effektiv yönəldilməsinə mane olmaq gərəkdir.

Hava hücumundan müdafiənin bu iki cəhəti onun məqsədini təşkil edir. Onlar vəhdətdədir və hava düşməninin zərbələrinin dəf edilməsində, eyni zamanda qoşun HİM qüvvə və vasitələri tərəfindən həyata keçirilir. Hava düşməni ilə mübarizədə zenit hissə və bölmələri döyüş fəaliyyətləri formasında hava hücumundan müdafiə döyüşü aparırlar. [1.42]

HİM döyüşü dedikdə, hava düşmənin məhv edilməsi və onun zərbələrinin qarşısının alınması məqsədilə zenit bölmələrinin hədəflərə, məkana və zamana görə razılaşdırılmış atəş və manevri başa düşülür. Müdafiə olunan obyektlərə (himayə edilən qoşunlara) hava düşməninin hücumunun aşkarlanması ilə döyüş başlayır və onun məhv edilməsindən sonra və ya bütün bölmələrin atəşi dayandırması ilə bitir. Döyüşün aparılması üçün real zaman kəsiyində hər bir hava hədəfinin koordinatları, hərəkət parametrləri və digər spesifik məlumatların əldə olunması vacibdir (şəkil 1).

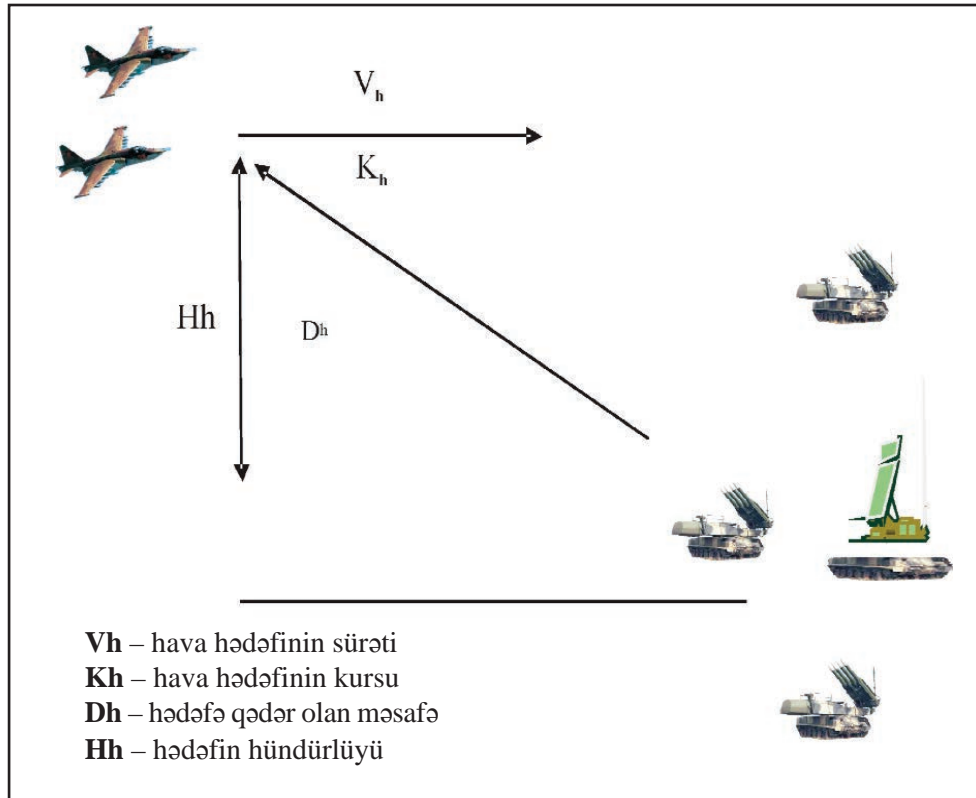
Hava hücumundan müdafiə döyüşünün əsas xüsusiyyətlərini onun sürəkliyi,

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

atəş zonasına girən, atəş açılan, məhv edilən hava hücum vasitələrinin sayı və raketlərin (mərmilərin) məsrəfi təşkil edir.

HHM döyüşünün bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. HHM döyüşü, sürətli aparılan bir döyüşdür. Şübhəsiz ki, hava düşməni qoşun və obyektlərə hava zərbələrinin endirilməsi üçün tez təsir göstərən hücum vasitələrindən istifadə edəcək. Lokal müharibələrin təcrübəsi də göstərir ki, hava zərbələri qısa vaxt ərzində endiriləcək. Deməli, Hava hücumundan müdafiə döyüşü də qısa vaxt ərzində aparılacaq.[2. 36] HHM-in imkanlarının nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlməsi, zenit raket vasitələrinin atəşindən HHV-nin məhv edilməyə sürətinin artması aviasiya döyüş taktikasının dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, əgər aviasiya döyüşü əvvəldə böyük qruplarla, orta və yuxarı hündürlüklərdə planlaşdırılırdısa, sonradan aviasiya zərbələrinin aşağı hündürlüklərdən tətbiqi həyata keçirildi.

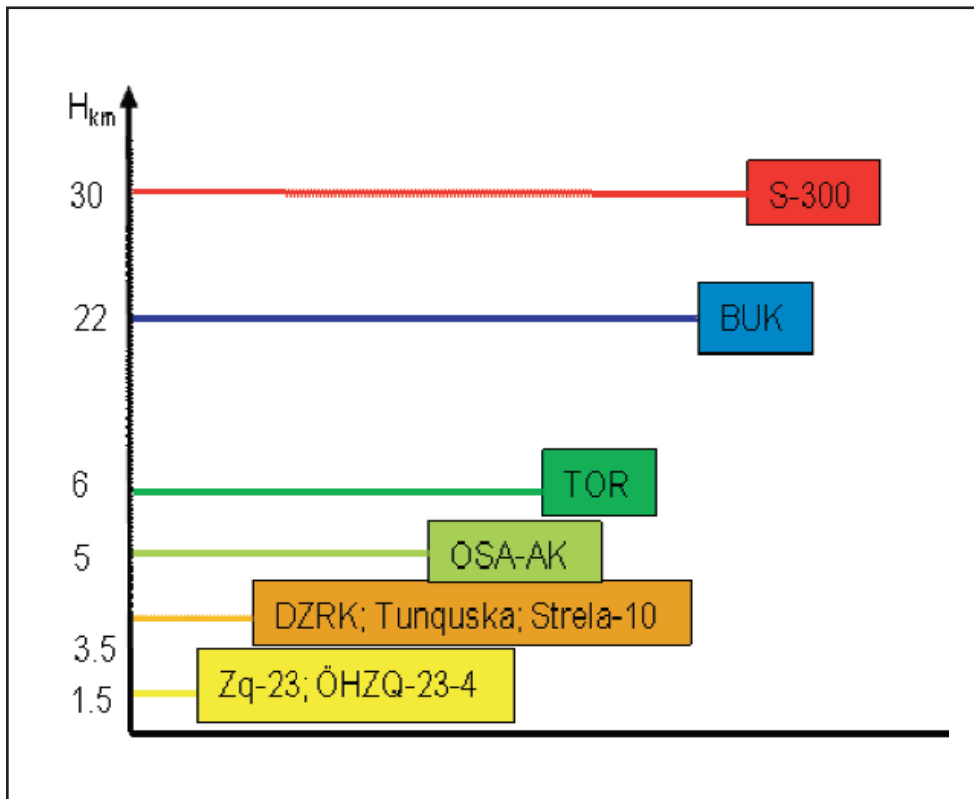
ŞƏKİLİ. HAVA HÜCUM VASİTƏLƏRİNİN UÇUŞ PARAMETRLƏRİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ

İdarəedilən raketlərin və aviasiya bombalarının, yəni hədəfə həmlə vaxtını azaldan, tapşırıqların həllində az qüvvə cəlb olunan yüksək sərrastlıqlı silahların yaradılması və döyüş şəraitində sınaqdan keçirilməsi üzrə intensiv işlərə baş-

lanıldı. Başqa sözlə, düşmən havadan zərbələrin endirilməsi üçün sürət, aşağı hündürlük, manevr, ərazi relyefindən istifadə, silahlanma arsenalında olan raket və bombaların dəqiq tətbiqi, tapşırıqın yerinə yetirilməsinə az sayda qüvvə sərfi kimi imkanlardan maksimal dərəcədə istifadə edəcək.

Amma bununla bərabər, HHM vasitələri qruplaşmasının müxtəlif hündürlük diapazonlarına görə şəkil 2-də göstərilən qaydada bölüşdürülməsi həyata keçirildikdə, hər hündürlükdə hücum edən düşmənin HHV-nin qarşısının alınmasına imkan yaranır.

ŞƏKİL 2. HHM VASİTƏLƏRİ QRUPLAŞMASININ HÜNDÜRLÜYƏ GÖRƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ CƏDVƏLİ

HHM döyüşü üçün komandirlərin, qərargahların və qoşunların tam gərgin fəaliyyətləri xarakterikdir. O, döyüşün tez zamanda keçirilməsi, vəziyyətin qiymətləndirilməsi, qərarın qəbul edilməsi və onun yerinə yetirilməsində vaxt ehtiyatlarının tam məhdud olması ilə səciyyələnir. [2. 36]

Bundan başqa, lokal müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, hava düşməni HHM sisteminin dəf edilməsinə cəhd göstərmək üçün atış və idarəetməyə qəfillik, radioelektron maneələrin qoyulması, aldadıcı və yayındırıcı manevr, yalançı

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

hədəflərin buraxılması və başqa əks-təsir vasitələrinin tam kompleksini tətbiq edir. Aşağı hündürlüklərdə ərazi relyefindən, aldadıcı və yayındırıcı manevr fəaliyyətlərindən, radiomaneələrdən və s. istifadə edərək hava düşməni uçuşlarda həmişə zenit vasitələrinin atəş zonasına qəfil girəcək və obyektlərə ani zərbələrin endirilməsinə nail olacaq.

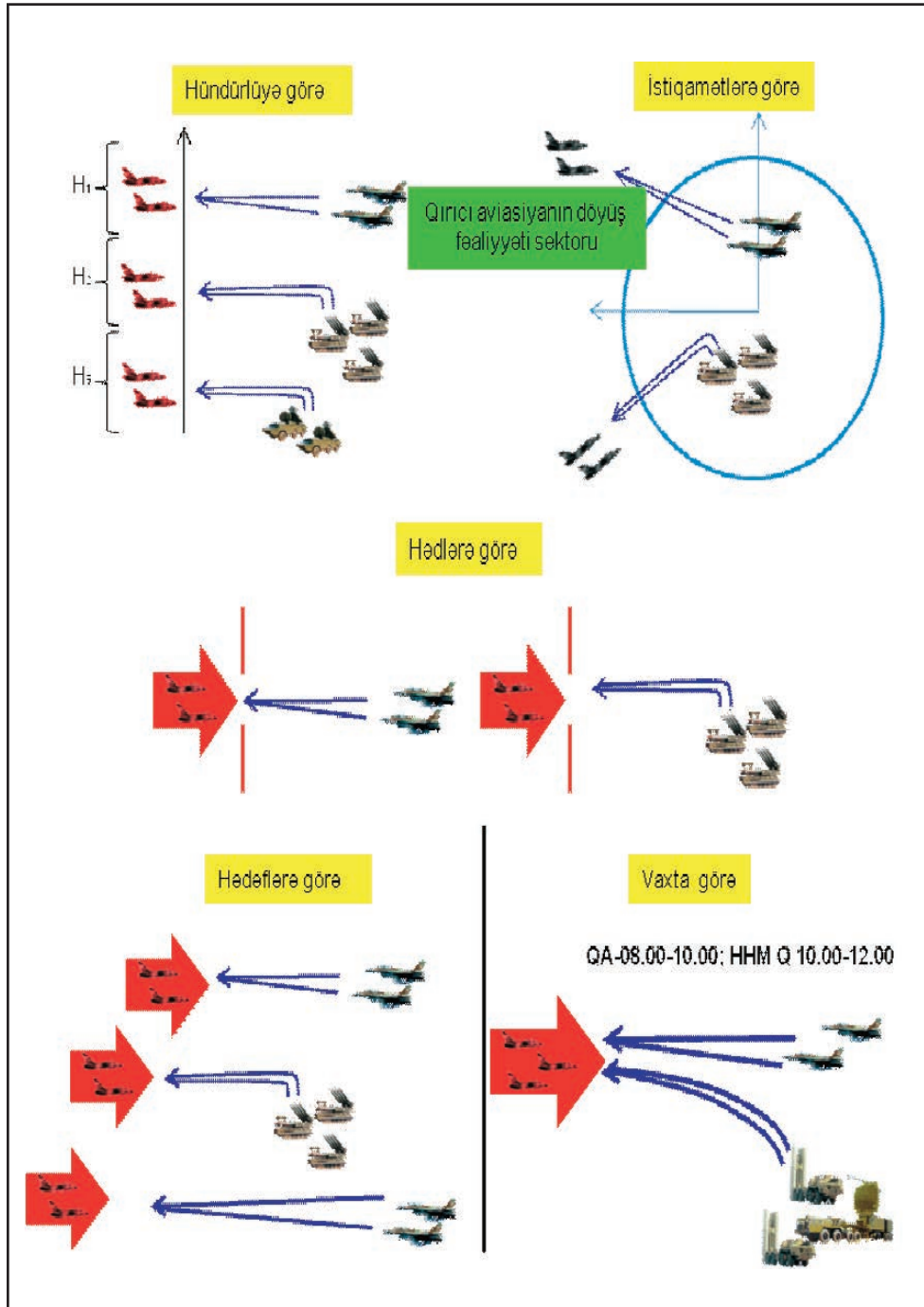
Əsasını radioelektron vasitələr təşkil edən zenit komplekslərinin döyüş effektivliyinin artması radioelektron mübarizənin kəskin gərginləşməsinə, aviasiyada radioelektron mübarizə təyyarələrinin və pilotsuz uçuş aparatlarının təkmilləşməsi, birdəfəlik radiomaneə ötürücülərinin silahlanmaya qəbuluna, praktiki olaraq bütün zərbə təyyarələrində fərdi radioelektron susdurma vasitələrinin quraşdırılmasına, maneə qoyucu vasitələrin enerji potensialının kəskin artmasına gətirib çıxarır. Radioelektron mübarizə radiolokasiyanın, radiatorabitənin, infraqırmızı, optik-elektron texnikanın və sairənin bütün sahələrini əhatə edir. [2. 37]

Keçmiş müharibələrdə hücum edən aviasiyanın fəaliyyətlərinə məhdudiyət yaradan zenit vasitələrinin məhv edilməsi ikinci dərəcəli sayılırdı. Müasir dövrdə isə güclü HHM-in olması aviasiya qarşısında əsaslı problemlər yaratmış və bu məsələnin həllini ön plana çəkmişdir. Düşmənin qarşı tərəfin HHM sistemlərinin yerini aşkarlaması, onun əsas elementlərinə zərbələr endirməsi və yüksəksərrast silahların pilotlu uçuş aparatlarıyla çatdırılmasında dəhlizlərin yaradılması üçün HHM vasitələrinin susdurulması istiqamətində PUA-dan geniş istifadə olunur. [3. 27]

Lokal müharibələrdə aviasiyada "Koretmə-susdurma" taktikası geniş tətbiq olunmağa başladı. Kombinə edilmiş hava zərbələri həm tətbiq edilən zərərvurma vasitələrinin növünə, həm də yerinə yetirilən tapşırıqlara görə daha müxtəlif xarakter aldı. Belə şəraitlərdə obyektlərin hava hücumundan müdafiə edilməsinə həm hava düşməninə məxsus zərbə qruplarının darmadağın edilməsilə, həm də zenit vasitələrinə məxsus radiolokasiya stansiyalarının radioelektron susdurulması nəzərdə tutulmuş HHV-nin məhv edilməsi üzrə qabaqlayıcı fəaliyyətlərlə nail olundu.

Söylənənlərdən bu nəticəyə gəlmək olur ki, zərbə qrupları və onları təmin edən qruplarla mübarizə bərabər səviyyəyə gəlib çıxır və HHM qüvvələri özünün həyatda qalmasını təmin etmədən, döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirə bilməzlər.

Yeni HHV və yüksəksərrast silahlara malik düşmənlə mübarizənin ümumqoşun xarakteri, HHM döyüşünün aparılmasının məzmun və üsullarında köklü dəyişikliklərlə şərtləndirildi. Bu, ilk növbədə zenit və qırıcı aviasiya hissə və bölmələrinin, daha sonra isə müxtəlif qüvvələrin fasilə vermədən qarşılıqlı fəaliyyət aparmasının vacibliyini müəyyən edir. HHM və qırıcı aviasiya HHM döyüşlərini yerinə yetirirlər. HHM döyüşü dedikdə, qırıcı aviasiya və zenit-raket hissələrinin (bölmələrinin), hava və HHM döyüşlərinin, radiotexniki birliklərin

ŞƏKİL 3. HAVA HÜCUMUNDAN MÜDAFİƏ VASİTƏLƏRİ VƏ QIRICI AVIASIYA ARASINDA DÜŞMƏNİN HAVA HÜCUM VASİTƏLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ GÜCÜN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ.

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

(hissələrin) fəaliyyətinin vahid məqsədli əməliyyat (əməliyyat-taktiki) tapşırıqlarının həlli üçün məqsəd, tapşırıq, məkan və zaman baxımından razılaşdırılmış və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş məcmusu başa düşülür. HHM vasitələri və qırıcı aviasiyanın düşmən HHV-sinə qarşı mübarizədə gücü şəkil 3-də göstərilən qaydada, yəni hündürlüyə, hədlərə, istiqamətlərə, sektorlara, hədəflərə və vaxta görə bölüşdürülə bilər.

Hava düşməninə qarşı HHM qoşunları və qırıcı aviasiyanın eynivaxtlı və ardıcıl döyüş fəaliyyətləri həyata keçirilir. HHM döyüşünün fəzada xüsusiyyətlərinin yüksəlməsi ilə yanaşı, müasir qırıcıların uçuş sürətlərinin artması, “hava-hava” raketləri ilə ehtimal edilən həmlə sahələrinin genişlənməsi və döyüş düzülüşlərinin parçalanması nəticəsində, hava döyüşünün də fəzada genişliyi artır. [2. 37]

Bütün bunlar idarəolunan zenit-raketin effektiv atəşini nəzərə alaraq, çətin şərait və vəziyyətlərdə öz təyyarələrinin səhvən atəşə tutulması imkanlarını istisna edən HHM döyüşünün belə təşkilini ön plana çəkməyə məcbur edir.

Müasir HHM döyüşünün yuxarıda sadalanan xüsusiyyətləri, onun hazırlanma və aparılma tələblərini müəyyən edir. Hava düşməni, adətən himayə edilən obyektə (qoşunlara, bölmələrə) zərbə vurulması variantını seçdiyinə görə, belə döyüşdə qələbə qazanmaq üçün taktiki şəraiti nəzərə almaq, yaradıcı olmaq, silah və şəxsi heyətin imkanlarından geniş istifadəylə düşmənin ilk zərbəsini dəf etmək lazımdır.

Buna görə də obyektin zenit müdafiəsinin yaradılması, HHM döyüşünün hazırlanması və düşmənin ehtimal edilən fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılması, onların ehtimal olunan fəaliyyət dərəcələri əsasında və qeyri-müəyyənlik şəraitində aparılır. Lokal müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, müdafiə olunan tərəf, mümkün maskalanma, manevr və əks-kəşfiyyət tədbirləri həyata keçirməli, dezinformasiya tətbiq etməli, ilk növbədə yaradılmış atəş və döyüş düzülüşü sistemini düşməndən gizlətməyi bacarmalı, şəraitə aktiv təsir etməli, döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün özünə daha əlverişli şəraitlər yaratmalıdır.

Hava düşməninin zərbələrinin dəf edilməsində zenit bölmələri tərəfindən istifadə olunan taktiki fəndlərə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır. HHM döyüşünün birinci tərkib hissəsi atəşdir. Atəş dedikdə, hədəfin məhv edilməsi tapşırığı ilə heyət tərəfindən atışa hazırlıq, onun aparılması və nəticələrinin müşahidə edilməsi prosesində yerinə yetirilən əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Atəşin əsas tapşırığı hava hədəfini məhv etmək, digər tapşırığı isə himayə edilən obyektlərə zərər vurulmasına imkan verməməkdir. Hədəfə zərərvurma – hədəfin məhv edilməsi və ya ona öz tapşırığını yerinə yetirməsini imkansız edən zərərin vurulmasıdır.

Düşməne atəş təsiri baxımından onun aparılmasının əsas üsullarına sadalananları aid etmək olar: hava hədəflərinin daha etibarlı məhv edilməsi üçün atə-

şin daha vacib hədəflərə (taktiki əhəmiyyət kəsb edən) cəmləşdirilməsi, hava düşməninə maksimal zərbə vurulması üçün atəşin yayılması, atəşin bölmələr tərəfindən müstəqil aparılması.

HHM döyüşünün aparılmasının əsas üsulu atəşin daha vacib hədəflərə cəmləşdirilməsidir. [2. 38] O, bütün hallarda, yəni düşmənin niyyətini aşkarlamağa və zərbədə iştirak edən hədəflər arasında daha vaciblərinin müəyyən edilməsinə nail olunduqda, həmçinin hava basqınının sıxlığı realizə olunan atəş sıxlığını üstələmədikdə tətbiq edilir.

Hava hədəflərinin vaciblik dərəcəsinə görə bölüşdürülməsi, obyektin müdafiə tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün onların hər birindən məhvetmə faktının əməliyyat taktiki əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsilə bağlıdır. Hava düşməninə maksimal zərbə vurulması məqsədilə atəşin bölüşdürülməsi, zenit vasitələri qruplaşmasının imkanlarını HHV-nin sayı üstələdikdə və daha vacib hədəfləri ayırmaq mümkün olmayan hallarda tətbiq edilir. HHM döyüşündə atəşin cəmləşdirilməsi və bölüşdürülməsinə, cəbhə və dərinlik üzrə zenit bölmələrinin atəş manevri ilə nail olunur.

Zenit raket (zenit artilleriya) bölmələrində atəşlə idarəetmə həmişə mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil olunur və ya həyata keçirilir. Atəşlə idarəetməyə dayanıqlı idarəetmə sisteminin yaradılması, hava hədəflərinə müstəqil atəşin açılması ardıcılığı və qaydasının əvvəlcədən təyin edilməsi ilə nail olunur. İdarəetmə sistemi pozulan və ya döyüş fəaliyyətlərinin tələb edilən effektivliyi təmin olunmayan hallarda atəşin müstəqil aparılması tətbiq olunur.

Hava hücumlarının aparılma vasitə və üsullarının arealı çox müxtəlifdir, həmçinin hər HHV üçün onun məhv edilməsinin daha effektiv taktiki fənd və üsullarını göstərmək olar. Məhz onların məcmusu da HHM döyüşünün spesifikliyini müəyyən edir.

Taktiki manevr – HHM döyüşünün ikinci əsas tərkib hissəsi və zenit bölmələrinin döyüş fəaliyyəti nailiyyətinin mütləq şərtidir.

HHM döyüşünün qısa müddətdə aparılması və gərginliyi, hava düşməninin zərbələri dəf edilərkən bölmələrlə manevr imkanlarını praktiki olaraq mümkün-süz edir. Belə manevri də yalnız və yalnız silahlanmasında hərəkətdən və qısa dayanacaqdan atəş açmaq imkanına malik olan vasitələr, eləcə də yaxın mənzilli daşınan ZRK-ya malik bölmələr yerinə yetirə bilər. [2. 39]

Zenit bölmələrinin manevri hansı məqsəd və üsullara görə keçirilməlidir? Manevr, zenit bölməsinin döyüş düzülüşünün gizliliyinin təmin edilməsi (onların həyatda qalma faktoru, gözlənilməzlik və atəş effektivliyi) üçün vacibdir. Zenit bölmələrinin zərbə altından çıxarılması və fasiləsiz mövqə dəyişdirmələri döyüş fəaliyyətlərinin vacib elementi kimi qəbul olunur. Yüksəksərrast silahların tətbiqi gündən-günə çoxalır ki, bu da manevrin mahiyyətini artırır.

Müdafiənin həqiqi xarakteri ilə bağlı olaraq düşməni yanlış yönə istiqamət-

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

ləndirmək və onu şəraitə uyğun olmayan qərar qəbul etməyə sövq etmək lazımdır. Düşmən həm zərbə variantını planlaşdırır, həm də obyektin hava hücumundan müdafiəsində zəif yerləri axtarmağa və onları nəzərə alaraq zərbə vurmağa can atır.

Düşməne üstünlük verən amillərdən biri də, obyektin qorunması üçün HHM qüvvələrinin əvvəlcədən cəmləşdirilməsi haqda məlumatlardır. Taktiki plan baxımından düşməni göstərilmiş üstünlükdən məhrum etmə niyyətinin tərkib elementi, gizli və həlledici anda keçirilən manevr ola bilər.

HHM-in effektivliyinin artırılması üçün daha vacib obyektlərin “stasionar” qaydada himayə edilməsi və “pusqudan” fəaliyyət göstərən manevr qruplarının fəaliyyətləri uyğunlaşmalıdır. Dəqiq təşkilatçılıq və düşmən aviasiyasının ehtimal edilən uçuş marşrutları istiqamətinə HHM qüvvələrinin “pusqudan” gizli çıxışı effektiv nəticə verir, yəni HHM-in qəfil fəaliyyətinə şərait yaranır. Bu, hava düşməninə çətinlik əmələ gətirir ki, nəticədə də hava düşməni qarşıya qoyduğu məqsədlərə çata bilmir. [2. 40]

Lokal müharibələrin nümunələri göstərir ki, kommunikasiya və digər vacib obyektlərin HHM qüvvə və vasitələrinin hava zərbələrindən qorunması üçün manevrlərdən istifadə etmələri, düşmən aviasiyasının uçuşlarına və onun zərbə endirməsinə məhdudiyət qoyur. Yerdəyişmə və “pusqudan” həyata keçirilən fəaliyyətlər, HHM vasitələrinin sayı və yerləşməsi haqda hava düşməninə səhv addımlar atmağa sövq edir.

Manevrin keçirilməsi HHM vasitələrinin pozulmuş atəşinin bərpa olunması üçün vacibdir. Hərəkətin manevr effektivliyi – onun taktiki cəhətdən məqsədyönlü olmasından, vaxtında yerinə yetirilməsindən, düşmən üçün gizli və qəfilliyindən asılıdır. Manevr variantlarının və onun yerinə yetirilməsi şərtlərinin əvvəlcədən hazırlanması da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

NƏTİCƏ

HHM döyüşü bir-birinə oxşar olan döyüş növü deyil. Onlardan hər biri, atəş və manevr də daxil olmaqla, müxtəlif və xüsusi taktiki fəndlərdən ibarətdir. HHM döyüşünün əsas fərqləndirici xassələrini və döyüşün aparılma üsullarını da məhz onlar təyin edir. HHM döyüşünün uğurlu həyata keçirilməsi üçün şəxsi heyətdən yüksək döyüş və mənəvi-psixoloji hazırlıq, komandir və qərargahlardan döyüşü təşkil və idarəetmə bacarığı, HHM vasitələrinin döyüş (kəşfiyyat, atəş və manevr) imkanlarından, ərazinin xüsusiyyətlərindən maksimal və effektiv istifadə tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov K. Ümumqoşun döyüşündə hissə və bölmələrin hava hücumundan müdafiəsi. Bakı, “Hərbi nəşriyyat”, 2004

2. Неупокоев Ф.К. Противовоздушный бой. Москва, “Военное издательство” 1989
3. Криницкий Ю.В. Асимметричные средства и способы ведения войны, “Военная мысль”, № 11, 2010
4. Неупокоев Ф.К. Стрельба зенитными ракетами. Москва, “Военное издательство”, 1991
5. Купцов И.М. “Борьба с гиперзвуковыми летательными аппаратами, новая задача и требования к системе воздушно-космической обороны”, “Военная мысль”, № 1, 2011
6. Золотухин В.К., Криницкий Ю.В., Дайуб А.А. Обнаружение и распознавание воздушных объектов с помощью многоканальных оптико-электронных систем, “Военная мысль”, № 4, 2011

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ, ХАРАКТЕРИСТИКИ И СПОСОБЫ ПРОВЕДЕНИЯ ПРОТИВОВОЗДУШНОЙ ОБОРОНЫ Р. МУСАЕВ

В статье проведен анализ противовоздушных боев в войнах и локальных конфликтах, показаны способы взаимодействия между силами и средствами противовоздушной обороны и истребительной авиации, рассмотрены боевые возможности средств ПВО и возникающие проблемы в процессе их боевого применения.

SUMMARY

THE CONDUCT RULES FEATURES AND MAIN INDICATORS OF AIR DEFENSE COMBAT R. MUSAEV

In the paper it has been analysed the conduct air defense combat, the mutual activity rules of fighting aviation and air defense combat between their means and forces, local wars the conduct of air defense combat in the conflicts. Also, it has been investigated the combat possibilities of defense and the problems while conducting them in the battle.

YENİ ZİREHLİ “URAL” AVTOMOBİLLƏRİ

Hərbi texnika, silah və döyüş sursatları 9-cu beynəlxalq sərgisində (Russia Arms EXPO – 2013) Rusiyanın yük texnikası üzrə aparıcı istehsalçılarından biri olan "Ural" avtomobil zavodu bir neçə maraqlı yenilik təqdim edib. Bunlar çoxfunksiyalı zirehli "Tayfun-U" avtomobili, partlayışa davamlı "Ural-53099" maşını və "Ural-VV" avtomobilidir. Onlar Rusiyanın güc strukturları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Söhbət müxtəlif təkər formuluna malik olan və yüksək modifikasiyası ilə fərqlənən yeni nəsil taktiki avtomobillərin yaradılmasından gedir.

Sərgidə maneələri aradan qaldırmaq üçün avtomobillərin unikal imkanları nümayiş etdirilib. Ekspozisiyanın əsasını “Tayfun-U” zirehli avtomobil ailəsi təşkil edirdi. Bu avtomobil taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsi, xüsusi yüklərin və bütün yedək sistemlərinin yolların vəziyyətindən asılı olmayaraq daşınması üçün nəzərdə tutulub. O, digər avtomobillərdən heyətin, yükün, əsas qovşaqların, aqreqlərin güllə və qəlpələrdən, eləcə də minalardan unikal müdafiə sisteminin olması ilə fərqlənir.

“Tayfun-U” avtomobili modul platformalarından ibarətdir. Bu modullar (güc qurğusu, idarəetmə modulu, körpü və s.) avtomobili müxtəlif təkər formulu yaratmağa imkan verir, bu zaman avtomobilin ön hissəsi dəyişilməz qalır. Zirehli maşının kifayət qədər böyük çəkiyə malik olması yükün ağırlığının bərabər paylanmasına imkan yaradır. Eyni zamanda “Ural” avtomobili öz analoqlarından komponent və aqreqlərinin daha da təkmilləşməsi ilə fərqlənir.

Cari ildə Rusiya silahlı qüvvələri “Tayfun-U” taktiki zirehli avtomobilinin ilk partiyasını almalıdır. Bu maşınlar dövlət və hərbi sınaq proqramlarında iştirak etməlidir. Rusiya hərbi təchizat saytının məlumatına görə, bu texnikadan 30 ədəd istehsal edilməli və onların ümumi dəyəri 1 mld. 74 mln. rubl təşkil etməlidir.

Rusiya hərbi mütəxəssisləri tərəfindən bu zirehli avtomobillərin hazırlanması texnoloji uğur hesab edilir. Belə ki, Əfqanıstanda gedən müharibədə belə maşınlar kəskin ehtiyac olmasına baxmayaraq, ordu yalnız yük maşınları ilə təchiz olunurdu. Halbuki, bu döyüş texnikası daha tez yaransaydı, onda son iyirmi ildə Rusiya ordusu Qafqazda uzun sürən münaqişə və müxtəlif sülhməramlı əməliyyatlar zamanı çoxsaylı tələfat verməzdi. Doğrudur, Rusiya konstruktorları maliyyə çətinliyinə baxmayaraq, perspektiv döyüş texnikasını hazırlamağa çalışıblar, amma aydın səbəblərə görə həmin maşınlar orduya alınmayıb.

Təxminən iki il bundan əvvəl Naberejniye Çelnı və Miassda yeni “Tayfun”

ZİREHLİ “URAL “TAYFUN-U” AVTOMOBİLİ

avtomobilinin hazırlanması haqqında məlumat yayıldı. “KamAZ”-ın adına “K” əlavə olundu (“KamAZ-K”), Ural avtomobili isə “Tayfun-U” adını aldı. Müasir zirehli maşının ilk kütləvi nümayişi hətta döyüş texnikasından uzaq olan insanlarda belə heyranlıq hissi yaratdı. Çoxları belə bir faktı etiraf edirdilər ki, təqdim olunan maşınlar müasir Qərb nümunələrindən heç nə ilə geri qalmır.

“Tayfun-U” zirehli avtomobilinin çəkisi təxminən 24 tondur. Onun zirehinin hazırlanmasında dünyanın ən qabaqcıl texnologiyaları tətbiq olunub. Mina əleyhinə müdafiə sistemi gücləndirilib. Belə ki, maşının “V” obrazlı alt hissəsi çoxqatlı təbəqə ilə möhkəmləndirilib, döşəmə hissəsi elastik elementlərlə örtülüb. Xüsusi təyinatlılar üçün kəmərlər və başaltılarla təchiz edilmiş zərbəuducu oturmaqcaqlar quraşdırılıb.

Sərgidə ilk dəfə olaraq “Ural-53099” zirehli avtomobilinin təkər formulu 4x4 olan modifikasiyası nümayiş etdirilib. Avtomobilin zirehli korpusunda on döyüşçü yerləşə bilər. Bu maşın təkər formulu 6x6 olan avtomobillə tam eyniləşdirilib. Mühərrikinin gücü 350 at gücü olan bu avtomobildən komanda və idarəetmə məntəqələrinin komplektləşməsində istifadə oluna bilər. Bu zirehli avtomobilin yaradılmasında MSK-nın (müdafiə sənayesi kompleksi) iyirmiye yaxın aparıcı şirkəti iştirak etmişdir.

Daha bir yenilik isə Rusiyan DİN-nin DQ-nın komandanlığının tapşırığı ilə layihələşdirilmiş “Ural-VV” avtomobilidir. O, analoqu olmayan və sifarişçinin bütün tələblərinə maksimum dərəcədə uyğun gələn avtomobildir. Təkər formulu

SİLAH VƏ TEXNİKA

6x6 olan zirehli avtomobilin kuzasına 17 silahlı döyüşçü yerləşə bilər. Avtomobil həmçinin mina əleyhinə güclü müdafiə sistemi ilə təchiz edilmişdir. Verilmiş əməliyyat tapşırığına əsasən, avtomobilə müxtəlif döyüş modulları və avadanlıqları quraşdırıla bilər. “Avro-4” standartına uyğun güclü YMZ mühərriki və sınaqlardan yaxşı çıxmış çoxtəyinatlı “Ural-4320” avtomobilinin şassisini yeni texnikanın yüksək etibarlılığına və texniki səviyyəsinə zəmin yaradır. Sözügedən avtomobil müxtəlif təkər formulları olan bir çox taktiki-zirehli transportorların əsasını təşkil edəcək.

“Ural-63095” (“Tayfun-U”) və “Ural-63099” seriyalı çoxfunksiyalı, tam ötürücülü bu üçoxlu zirehli avtomobillər “Ural” ailəsinin əsasını təşkil edir. “Ural-63099” (təkər formulu 6x6) zirehli avtomobilinin kuzasında 12 döyüşçü rahat yerləşə bilər. Onun korpusu ekipajın, əsas aqrekat və hissələrin, daşınan yükün yaxşı müdafiəsini təmin edir, həmçinin mina əleyhinə etibarlı müdafiəyə malikdir.

ZİREHLİ “URAL - 53099” AVTOMOBİLİ

Zirehli “Ural-63095” avtomobili (təkər formulu 6x6) çoxfunksiyalı modul tipli avtomobil sayılır. Onun funksional modulunda 16 oturacaq yeri var. Kabinəsi üçnəfərlikdir, zirehlidir və orada açılıb-yığılan yataq yeri mövcuddur. Avtomobildə onlarla müxtəlif növ silah sistemi quraşdırıla bilər.

Bu avtomobil Yaroslavl mühərrik zavodunda istehsal olunan, 450 at gücünə malik 6 pilləli avtomatik sürət qutusu və mexaniki 2 pilləli paylama gutusu ilə təchiz edilmiş hidrogücləndirici sükana malikdir. Döyüş tapşırığını yerinə ye-

ZİREHLİ “URAL -VV” AVTOMOBİLİ

tirən avtomobil ikimetrlük su maneəsini, 0,6 m hündürlüklü şaquli divarları və 60% -li yoxuşları aşmağa qadirdir.

Hər iki avtomobil etibarlı müdafiə olunan və 210 litr tutumlu yanacaq çəni ilə təchiz olunub. Bu qədər yanacaq 1000 km-dən çox məsafə qət edilə bilər. Avtomobillər yüksək etibarlılığı ilə seçilən müasir elektron idarəetmə sistemi ilə təchiz olunub. Bu sistem nəinki sürücüyə lazım olan qurğu və maşın qovşaqlarının vəziyyəti haqqında məlumatları ekranda göstərir, həm də lazımı funksiyaları yerinə yetirir. Zərurət yaranarsa, sistem maşının yeri və vəziyyəti haqqında KP-yə (komanda məntəqəsinə) məlumat verə, həmçinin xarici idarəetmə sistemlərinə qoşula bilər. Eyni zamanda bu nümunələr üzərində robotlaşdırılmış idarəetmənin (insanın iştirakı olmadan) öyrənilməsi üçün tədqiqatlar aparılır.

**İnternet materialları əsasında hazırladı:
Vahid VAQİFOĞLU
“HƏRBİ BİLİK”**

MÜASİR RƏQƏMSAL RABİTƏ VƏ TELEKOMUNİKASIYA SİSTEMLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ TƏTBİQİ

Polkovnik Əsrəf HÜSEYNOV

Hüseynov Əsrəf Qabil oğlu 1971-ci il may ayının 22-də Bakı şəhərində anadan olub. Poltava Ali Hərbi Rabitə Komandirləri məktəbini (1992), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2006) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə Rabitə və AİS İdarəsinin şöbə rəisinin müavini, ordu korpusunun rabitə bölmə rəisi, Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris mərkəzində rabitə kafedrasında baş müəllimdən kafedra rəisi kimi vəzifələrdə pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olub.

Hal-hazırda H.Əliyev adına Ali Hərbi Məktəbdə Rabitə və avtomatik idarəetmə sistemləri kafedrasının rəisi vəzifəsində xidmət edir.

Açar sözlər: rəqəmsal rabitə; telekommunikasiya sistemləri; retranslyator.

Ключевые слова: цифровая связь; телекоммуникационные системы; ретрансляторы.

Keywords: digitalcommunication,telecommunication systems, retransmitter.

e-mail: bakilashqa@yandex.ru

Silah və texnikanın sürətli inkişafı müasir döyüşün xarakterini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu döyüş – yüksək gərginlik, dinamiklik, döyüşən tərəflərin çoxsaylı heyət, silah və texnikanın bütün növlərini tətbiq etməsi, əməliyyatların quruda və havada aparılması, təşəbbüsü əldə saxlamaq uğrunda mübarizəsi ilə xarakterizə olunur. Bildiyimiz kimi, münaqişə və müharibələrdə məlumatların tez bir zamanda döyüşən hissə və bölmələrə vaxtında çatdırılması mühüm vəzifələrdən biridir. Bu, qoşun və silahların idarə olunması müxtəlif texniki vasitələrdən, ilk növbədə də rabitə vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Müasir dövrdə informasiyanın bir nöqtədən digər nöqtəyə ötürülməsi məsələsi əsas problemlərdən biridir. Belə ki, insanların səs, əl hərəkətləri və digər üsullarla uzaq məsafəyə məlumatötürmə imkanı məhduddur. Səs dalğalarının havada yayılması və insanın müəyyən işarələri görmə qabiliyyəti bir neçə yüz metrə məhdudlaşır. Nəzərə alsaq ki, səs havada 330 m/san sürətlə yayılır onda səsle (qışqırıqla) ötürülən siqnal 1 kilometri 3 saniyəyə, 10 kilometri isə 30 saniyəyə qət edəcəkdir. Cavabın alınmasına isə yarım dəqiqəlik vaxt tələb olunur. İnsanlar danışarkən adətən səs tezliyinin cüzi bir hissəsindən istifadə edirlər. İnsanın danışığı səsi və eşitmə qabiliyyəti $30\text{Hz} \div 10\text{kHz}$ tezlik diapazo-

nunu əhatə edir. Bu diapazonda da səs dalğalarının köməyiylə məlumatları ancaq qısa məsafəyə ötürmək olur. Məlumatları təbii vasitələrlə, yəni səs dalğaları ilə uzaq məsafələrə ötürmək mümkün olmadığı üçün bu dalğalara müəyyən fiziki təsir göstərilir. Səs dalğalarına göstərilən bu təsirlərin nəticəsində elektromaqnit dalğaları kəşf olunmuşdur. Hal-hazırda məhz bu dalğaların köməyiylə səs, təsvirlərin və digər məlumatların min kilometrə məsafəyə ötürülməsi, mürəkkəb texniki komplekslərin (sistemlərin) məsafədən idarə olunması, uzaq məsafələrdə olan insanlar arasında birbaşa ünsiyyət gündəlik həyatda öz yerini tutmuşdur. Elektromaqnit dalğalarının havada yayılma sürəti $\sim 300\,000$ km/san qəbul edildiyindən 10 km məsafədə siqnalın “gecikməsi” 33 mikrosaniyəyə bərabər olur.

Elm və texnika inkişaf etdikcə müasir rabitə nəzəriyyəsi də formalaşmışdır. Bu nəzəriyyə müxtəlif rabitə sistemlərinin maneə dayanıqlığı və effektivliyini öyrənməklə hansı sistemin daha məqsədəuyğun tətbiqini, həmçinin yeni rabitə sistemlərinin yaradılması perspektivlərini müəyyən edir. Müasir rabitə nəzəriyyəsinin inkişafı rəqəmsal rabitə və telekommunikasiya sistemlərinin yaranması və təkmilləşməsinə təkan vermişdir.

MÜASİR RƏQƏMSAL RABİTƏ VƏ TELEKÖMMUNİKASIYA SİSTEMLƏRİ

Texniki vasitələrin köməyi ilə razılaşdırılmış qaydalar üzrə informasiya mübadiləsi və ya informasiyanın ötürülməsi **rabitə** adlanır.

Müəyyən tipli elektrik rabitəsini təmin edən texniki vasitələr kompleksinə **telekommunikasiya sistemi** deyilir.

Məntəqələrin, qovşaqların və xətlərin (kanal və traktların), eləcə də onların birləşdirici elementlərinin birliyinə **telekommunikasiya şəbəkələri** deyilir. [1]

Rəqəmsal rabitə və telekommunikasiya sistemləri yarandıqdan bu yana onun üstünlükləri insanları həmişə düşündürmüşdür. Bu sistemlərin “rəqəmsal” olması nə ilə xarakterizə olunur? Hərbi və kommersiya tipli rabitə sistemlərində “rəqəmlər”dən istifadənin hansı üstünlükləri verməsi məsələsinə yanaşma maraqlıdır. Bu yanaşmanın əsas üstünlüyü isə rəqəmsal siqnalların analoq siqnallarla müqayisədə daha tez bərpa olunmasıdır.

Telekommunikasiya şəbəkələrinin elementləri rabitə kanalı vasitəsilə birləşir. **Rabitə kanalı** – siqnalın ötürüldüyü informasiya mənbəyinin, qəbulediciyə qədər olan bütün qurğu və avadanlıqların, aralıq gücləndiricilərin, güc artırıcıların, çeviricilərin və s. birləşməsidir.

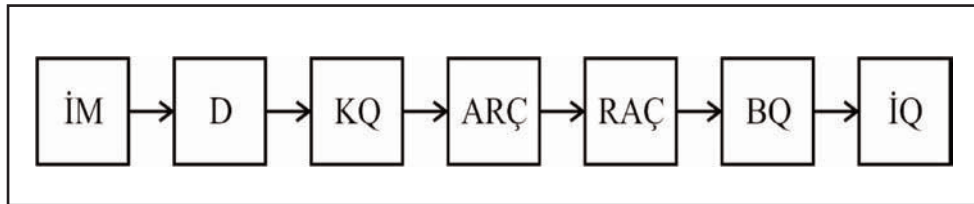
Kanal ilə ötürüləcək informasiyanın təsvir olunma formasına **siqnal** deyilir. Siqnallar kəsilməz və diskret (impuls) olurlar. Hazırda dörd siqnal növü mövcuddur: diskret zamana görə diskret siqnal (rəqəm siqnalı); kəsilməz zamana görə diskret siqnal; diskret zamana görə kəsilməz siqnal (diskret siqnal); kəsilməz zamana görə kəsilməz siqnal (analoq siqnalı).

Rabitə kanalı ilə müxtəlif siqnallar (telefon, teleqraf, faksimil, televiziya yayımı, telemetrik və s. məlumat siqnalları) ötürmək olar. Məlumatın növündən asılı olaraq rabitə kanalından keçən siqnalların elektrik parametrləri və xarakteristikaları bir-birindən fərqlənir (telefon siqnalının ötürülməsi üçün kanalın tezlik zolağı 3100 Hs-dır (300-3400 Hs). Belə ki, bu göstəricilər teleqraf siqnalları üçün 140 Hs, səs yayım siqnalları üçün isə 10 kHs-dən az olmamalıdır.

Bu gün iki ötürmə sistemi mövcuddur: **analoq və rəqəmsal ötürmə sistemləri**. Bu sistemlər də, adətən məlumatın ötürülməsi və emalı üsulundan asılı olaraq müəyyən edilir.

Kanalların tezliyə və zamana görə bölünməsinə təmin edən sistemlər analoq ötürmə sistemlərinə, məlumatın bütün növlərinin rəqəm siqnallarının köməyi ilə ötürülməsini təmin edən sistemlər isə rəqəmsal ötürmə sistemlərinə daxildir. Kanalların zamana görə bölünməsi zamanı xətt traktında hər kanal üzrə siqnalı ötürmək üçün müəyyən zaman intervalları ayrılır. Əgər hər kanal üzrə bu zaman intervalında rəqəm siqnalları ötürülürsə, belə ötürmə sisteminə rəqəmsal ötürmə sistemi deyilir. [2] Şəkil 1-də bu sistemin struktur sxemi göstərilmişdir.

ŞƏKİL 1.

İM – İNFORMASIYA MƏNBƏYİ; D – DİSKRETLƏŞDİRMƏ; KQ – KVANTLAŞDIRICI QURĞU; ARÇ – ANALOQ/RƏQƏM ÇEVİRİCİSİ; RAÇ – RƏQƏM/ANALOQ ÇEVİRİCİSİ; BQ – BƏRPA QURĞUSU; İQ – İNFORMASIYA QƏBULEDİCİ

Belə ki, elektrik dövrəsində impuls elə həyəcanlanmalıdır ki, növbəti həyəcanlanma baş verənə qədər o, tam sönmüş olsun. İmpuls (diskret) rejimində işləyən qurğularda siqnal fasilələrlə, qısa müddət ərzində təsir göstərir. İmpuls rejimi kəsilməz rejimə nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir.

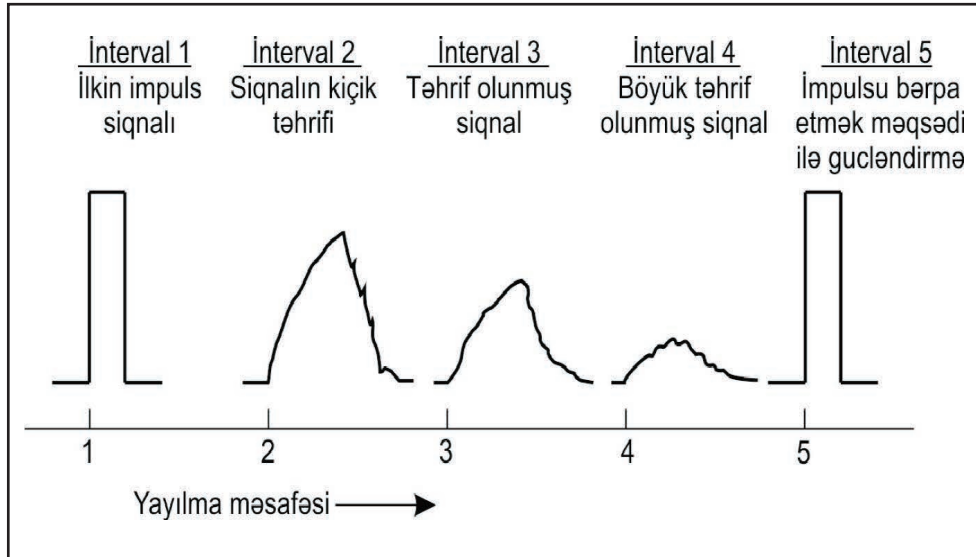
İmpuls rejimində impuls qurğularının siqnalları diskret olduğundan və faydalı informasiya standart impulslar kombinasiyasından ibarət olduğu üçün radioelektron qurğuların (REQ-in) informasiyanı ötürmə sürətini artırmaq olar. Belə ki, impulsların kombinasiyasını dəyişməklə informasiyanı dəyişmək olar. Bunun üçün impulsların parametrlərinin dəyişməsinə ehtiyac qalmır. İmpulsların parametrlərinə, məsələn, amplituduna küylərin təsiri impulslar kombinasiyasının daşdığı informasiyanı dəyişdirmir və nəticədə REQ-in küylərə qarşı dayanıqlığı da artır.

REQ-in etibarlılığını artırmaq, ölçü və kütləsini azaltmaq imkanı əldə etmək

məqsədlə ən mürəkkəb impuls qurğularını hazırlamaq üçün nisbətən sadə, eyni tip elementlərdən istifadə olunur. [3]

Şəkil 2-də göstərilmiş ötürmə kanalı ilə yayılan rəqəmsal impulsa baxaq. Verilmiş siqnal təsir nəticəsində əsasən iki forma ala bilər. Bunlardan birincisi, bütün kanal və ötürmə xətləri idealdan kənar tezliyə malik olduğu üçün, ideal impulslar təhrif olunur. İkinci isə, arzu olunmayan elektrik küyləri və ya kənar təsirlər impulsların formasını daha çox təhrif edir. Ötürmə kanalı nə qədər uzun olsa (davamlı) impulsun təhrifi bir o qədər güclü olur. Dəqiq vaxt ərzində ötürülmüş impuls (korlanma vəziyyətinə qədər), onun ideal formasını bərpa edən rəqəmsal gücləndiricidə gücləndirilir. Regenerativ ötürücülərdə impuls “yeni-dən yaranır” və ya bərpa olunur. Rabitə kanalında bir-birindən aralı və müəyyən məsafədə yerləşdirilən bu retranslyatorlar siqnalın bərpasına xidmət edir.

ŞƏKİL 2. İMPULSUN TƏHRİF OLUNMASI VƏ BƏRPASI

Yuxarıda qeyd olunmuş səbəblərə görə, rəqəmsal kanallar analog kanallardan fərqli olaraq təhrifə və interferensiyaya (səs, işıq və s. dalğaların bir-biri üzərinə düşdükdə qarşılıqlı təsir göstərməsi) az məruz qalırlar. Bu, rəqəmsal impulsu kanalların faydalı siqnalı yalnız iki vəziyyətdə – qoşulmuş və ya söndürülmüş halda ötürməsi ilə bağlıdır. Kanalın işçi nöqtəsinin bir haldan digər hala keçirilməsi üçün lazım gələn təsir kifayət qədər böyük olmalıdır. Məhz bu iki halın varlığı siqnalın bərpasını asanlaşdırır, həmçinin ötürmə prosesi zamanı küylərin və digər təsirlərin toplanmasının qarşısını alır. Rəqəmsal siqnallardan fərqli olaraq analog siqnalları, iki hallı siqnal deyil və proses dövründə sonsuz dəyişən forma halını ala bilərlər. Kiçik bir təsir nəticəsində siqnal analog kanallarında təhrif olunaraq tanınmaz vəziyyətə düşür. Təsirləri gücləndirmək yolu ilə təhrif

olunmuş analog siqnalda təhrifolmanı aradan qaldırmaq mümkün deyil. Toplanmış küylər analog siqnalı ilə qırılmaz tellərlə bağlı olduğundan onlar ideal şəkildə fəaliyyət göstərə bilmirlər. Rəqəmsal texnologiyanın istifadəsi zamanı səhvlərin yaranması, həmçinin səhv prosedurların tətbiqi və korreksiyası çox aşağı olduğundan, siqnalın dəqiqliyi yüksəkdir. Analog texnologiyalarında isə bu proseslər baş vermir. [3]

Analog rabitədən fərqli olaraq rəqəmsal rabitənin mühüm üstünlükləri də mövcuddur. Rəqəmsal kanallar etibarlıdır, ucuz qiymətə əldə edilir, eləcə də rəqəmsal proqram təminatını analogdan fərqli olaraq daha sərfəli qiymətə əldə etmək olur. Məsələn, mikroprosessorları, rəqəmsal komutatorları, böyük integral sxemləri (large-scale integrated circuit – LSI) və s. Rəqəmsal siqnalların istifadəsində **zaman bölünməsilə** sıxlaşdırma (time division multi-plexing – TDM) və **tezlik bölünməsilə** sıxlaşdırma (frequency division multi-plexing – FDM) analog siqnalların tətbiqindən sadədir. Müxtəlif tipli rəqəmsal siqnalların (məlumatların, teleqraf, telefon, televiziya) ötürülməsi və kommutasiyası (dəyişən cərəyanın sabit cərəyana çevrilməsi) zamanı bu siqnalları eyni tipli kimi qəbul etmək olar: bit – bütün hallarda bitdir.

Bundan başqa, kommutasiya və emalın rahatlığı üçün rəqəmsal məlumatlar avtonom vəziyyətdə qruplaşdırıla bilər. Buna **paket** halında qruplaşdırma deyilir. Rəqəmsal texnologiyalara yeni funksiyalar da daxil edilə bilər. Bunlardan biri də interferensiyada (səs, işıq və s. dalğaların bir-biri üzərinə düşdükdə qarşılıqlı təsir göstərməsi) və siqnalların örtülməsində mühafizəni və ya şifrələnməni, həmçinin məxfiliyi təmin edən funksiyadır. Məlumat mübadiləsi əsasən iki kompüter və ya kompüterlə rəqəmsal qurğu və terminallar arasında baş verir. Rəqəmsal rabitə kanalları tərəfindən belə rəqəmsal qurğulara daha yaxşı xidmət göstərilir. [2]

Rəqəmsal rabitə kanallarında üstünlüyün necə əldə olunduğunu nəzərdən keçirək. Rəqəmsal sistemlər analog sistemlərdən daha tez emal tələb edir və müxtəlif səviyyələrdə sinxronlaşdırma aparmaq üçün analog sistemlərdən fərqli olaraq rəqəmsal sistemlərə daha çox resurs ayrılır. Analog sistemlərini sinxronlaşdırmaq asandır. Rəqəmsal rabitə sistemlərinin çatışmazlığı da var ki, bu da özünü keyfiyyət səviyyəsinin aşağı düşməsilə sistemdə fəaliyyətin pozulması əsnasında büruzə verir. Siqnalın küyə nisbəti müəyyən olunmuş normadan aşağı düşdükdə rabitənin keyfiyyəti ən yaxşı haldan ən pis hala dəyişə bilər. Analog sistemlərində keyfiyyətin pisləşməsi daha rəvan formada olur.

Rabitə sistemləri müasir zamanın tələblərinə cavab verməli, yeni texnologiyalara uyğunlaşmalı və fəaliyyət göstərməlidir. Bu tələblərdən bəziləri bunlardır:

- hər hansı abonentlə və abonent qrupu ilə əlaqə yaratmaq imkanı;
- digər kommunikasiya şəbəkələrinə qoşulmaq imkanı;

- istifadəçilərin tanınması və onların işinə nəzarət;
- mətn və ya rəqəmsal məlumatların ötürülməsi və s.

Müasir rəqəmsal rabitə və telekommunikasiya sistemlərinin qurulmasında bəzi mühüm element və qurğulardan istifadə olunur. Bunların bəziləri ilə tanış olaq.

ÖTÜRÜCÜLƏR

Hər bir rabitə sisteminin əsas vəzifəsi – tələb olunan məsafədə və lazım olan ərazidə rabitənin təmin olunmasıdır. Bundan sonrakı əsas məsələ isə başqalarına (düşmənin texniki kəşfiyyatı) eşitmə (qulaq asma) imkanı vermədən hansısa bir abonentə çağırışın ünvanlanmasıdır.

Ötürücü – radiorabitə (radiorele, kosmik və s.) xətlərinin aralıq ötürmə məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərən radiotexniki qurğudur. [4] Daha dəqiq desək, ötürücünün vəzifəsi radiosiqnalları qəbul etmək və efirə yaymaqdır.

Ötürücü nə qədər yüksəklikdə yerləşsə, onun əhatə dairəsi bir o qədər geniş olur. Yerin süni peykində yerləşdirilmiş ötürücü ən böyük və ən geniş əhatə dairəsinə malikdir. [5]

Radioşəbəkələrdə (xüsusən də UQD diapazonda) radiorabitə yaradarkən Yerin küresəkilli formada olması və radiodalğaların udulması, həmçinin manelərlə rastlaşmalar portativ radiostansiyalarda əlaqə məsafəsinin 5 km-dən yuxarı qalxmasına imkan vermir. Belə radiostansiyaların təsir dairəsini artırmaq üçün ötürücülərdən istifadə olunur.

Ötürücülərin əsas vəzifəsi – siqnalın (radiodalğanın) qəbul edilməsi, onun gücləndirilməsi və yenidən ötürülməsidir.

XXI əsrdə hər hansı abonentə məlumatın başqalarının eşitmə ehtimalını minimuma endirməklə ötürülməsini təmin etmək problemi öz aktuallığını hələ də saxlayır. Bəzi hallarda məlumatları hamının eşitməsi, başqa zaman isə müəyyən olunmuş bir abonentə və ya abonent qruplarına çatdırılması lazım olur. Müasir dövrdə eyni tezlikdə işləyən rabitə vasitələrindən istifadə etməklə ötürmələrə qulaq asmaq heç bir çətinlik törətmir.

ÖTÜRÜCÜLÜ RABİTƏ SİSTEMLƏRİ

Elm və texnikanın inkişafı ötürücülərin geniş tətbiq imkanlarını ortaya çıxarmışdır. Bir ötürücüdə adətən bütün abunəçi radiostansiyaların tezlikləri “cəmlənir”. Bu, qəbul olunan siqnalı təhlil etməyə və onları ötürməzdən əvvəl müəyyən dəyişikliklərə uğratmağa imkan verir. Belə dəyişiklikləri ötürücülərə qoşulan xüsusi qurğu – kontrollerlər həyata keçirir. [5]

Kontroller – mürəkkəb elektron qurğu qismində aşağıdakı funksiyaları icra edir:

- abonentlərin tanınması;
- sistemə girişin məhdudlaşdırılması;

- bir neçə sistemi vahid şəbəkədə birləşdirmək;
- radioşəbəkələrin telefon şəbəkələri ilə birləşdirilməsi və s.

Məlumatların təyin olunmuş abonentə istiqamətləndirmə prosesi **tanıma** adlanır.

Müasir rabitə şəbəkələrində belə tanıma üçün kodlaşdırıcı (koder) və kod açıcı (dekoder) qurğulardan istifadə olunur. Belə qurğuların ən geniş yayılanı tonal (CTCSS), rəqəmsal (DCS) və kod (DTMF) eyniləşdiricisi ilə (və ya onların kombinasiyası ilə) işləyənlərdir.

Xüsusi şəbəkələrin yaradılması üçün uyğun gələn kontrolleri seçmək lazımdır. Müasir kontrollerlər radiorabitə tapşırıqlarının bir çoxunu yerinə yetirə bilən quruluşda istehsal edilir. Onların tətbiq sahəsi çox genişdir. Kontrollerlərdən trunk (boş radiokanalın avtomatik seçilməsi) radioşəbəkələrin yaradılması üçün də istifadə olunur. Bu zaman trunk kontrollerlər tətbiq edilir.

Ötürücünün işini idarə etmək üçün ona kontroller qoşulur. Bütün kontrollerlər 4 naqilli, radio və radiorele xətlərinə ardıcıl birləşdirilir.

Ötürücü vasitəsilə hər zonada bir neçə istifadəçi qrupu işləyə bilər. Hər qrupun radiostansiyası öz CTCSS tonları (kodları) ilə proqramlaşdırılır. DTMF klaviaturasında çağırılan zonanın nömrəsini yığmaqla başqa zonanın radiostansiyası ilə əlaqə qurmaq mümkündür.

Gəlin indi də müasir rabitə şəbəkələrində tanıma üçün istifadə olunan **kodlaşdırıcı** və **kod açıcı** qurğuların ən geniş yayılmış tonal (CTCSS), rəqəmsal (DCS) və kod (DTMF) tanıma qurğularının nə olduğuna nəzər yetirək.

TONAL KODLAŞDIRMA (CTCSS)

Müasir rabitə şəbəkələrində tonal kodlaşdırma (Continuous Tone-Coded Squelch System) ilə tanınmada faydalı siqnala subton (və ya pilot ton, pilot siqnal) adlanan müəyyən səs tezliyi əlavə edirlər. Bu zaman subtonu olmayan qəbul edici işə düşməyəcək və CTCSS-in tətbiqi ilə rabitə əlaqəsi ancaq tonal subtonları, həmçinin tezlik kanalı eyni olan abonentlər arasında yaranacaq. Müəyyən olunmuş rejimdə əlaqənin yaranması üçün kodlaşdırıcı və kod açıcı bloklar olmalıdır. Bu bloklarla ya radiostansiyaların sxemində yığılan, ya da radiostansiyaya əlavə blok şəklində qoşulan CTCSS blokunun (modulunun) köməyi ilə hər tezlik kanalında 35÷50-dək ton formalaşdırılır. Qruplara bölməklə yeni radiorabitə sistemlərinin yaranmasına məhz CTCSS-in tətbiqi səbəb olmuşdur. Bir sıra hallarda əsasən də mürəkkəb elektromaqnit şəraitlərdə CTCSS-in tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Radiorabitə sisteminin maneələrdən qorunması və danışıqlara qulaq asılmasının qarşısını almaq baxımından CTCSS-in istifadəsi əvəzsizdir.

Pilot tonların tətbiqi rabitə sisteminin tutumunun genişlənməsinə (abonentlərin sayının artırılmasına) imkan vermir. Bir tezlik kanalı ilə eyni zamanda ancaq

bir rabitə seansı keçirilə bilər (abonent-abonent, abonent-qrup, qrup-qrup). Bir tezlik və ya dupeks tezlik cütü analoq şəbəkələrdə eyni vaxtda keçirilən bir rabitə seansı adlanır.

Bu onunla əlaqədardır ki, radiostansiya eyni tezlikli iki siqnalı eyni vaxtda (hətta tonları fərqli olsa belə) qəbul edə bilmir. Buna görə də sistemin tutumu “eyniləşdirmə” (identifikasiya) üsulu və ya mürəkkəbliyi ilə yox, radiotezlikli kanalların sayı (miqdarı) ilə məhdudlaşır. Subtonun tezliyi 300 Hs-dən kiçik, yəni 67÷250 Hs diapazonunda olur. Bu siqnallar xüsusi elektrik süzgeçləri ilə “kəsildiyindən” radiostansiyanın çıxışında (dinamikində) eşidilmir.

CTCSS – küyün boğulması (dəf edilməsi) sistemində sabit tonla kodlaşdırma. Belə kodlaşma eyni radiokanalda işləyən abonentlərin qruplara bölünməsi üçün istifadə olunur. Yəni, ancaq CTCSS kodu (tonu) eyni olan abonentlər radiomübadilə yarada bilirlər. Bu koda (tona) köklənməyən radiostansiyaların ötürmələri isə lazımsız küy kimi dəf edilir və ötürmə eşidilmir. Radiorabitə sistemlərinə girişi idarə etmək üçün CTCSS tonlu küy boğucusundan istifadə olunur. 300 Hs-dən aşağı tezliklərdə bu idarəetmə modulyasiyanın (bir tondan digərinə keçmə) tezlik diapazonundan (eşitmə sahəsindən) kənarında yerləşən faydalı və səs tonlu siqnalların tətbiqi əsasında baş verir.

Bu proses aşağıdakı qaydada ortaya çıxır:

- radiostansiya müəyyən tezlikdə (bu tezliyi CTCSS təyin edir) 300 Hs-dən aşağı tonlu siqnal ötürür;
- bu siqnal qəbuledici stansiyanın CTCSS küy boğucusu tərəfindən (“özününkü/özgə”) dərhal tanınır;
- kod “özününkü” olarsa, radiostansiya qəbula qoşulur və məlumatı səsləndirir, kod “özgə” olduğu halda isə radiostansiya iş düşür və abonent ötürməni eşitmir.

CTCSS (Continuous Tone-Coded Squelch System) sistemi – bir tezlik diapazonunda işləyən abonentləri “özününkü/özgə” tanıma siqnalı sistemlə və ya kəsilməz tonla kodlaşdırma küy boğucu sistemdir. CTCSS kodlarında danışq diapazonundan aşağıda (67-257Hs) yerləşən tezliklərdən istifadə olunur. Tipindən asılı olaraq hər radiostansiyaya 50-dək CTCSS kodu (tonu) proqramlaşdırılır. LPD və PMR tip radiostansiyalarda adətən bu kodların (tonların) sayı 38 olur. Radiohəvəskarlar üçün bu kodların (tonların) sayı isə 39-dur.

Subtonların tezliyi nə həddən artıq aşağı (bu halda tonun tutulması və tanınması müəyyən vaxt aparır), nə də həddən artıq yuxarı (bu halda səs siqnalları ilə qarışma ehtimalı artır) olmamalıdır. Ən optimal variant kimi, 120-200 Hs diapazonu götürülür. Burada da hökmən dəyişən cərəyan şəbəkələrinin tezlikləri nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Azərbaycanda sənaye tezliyi 50 Hs olduğundan kod tezliklərini 50;100;150 və 200 Hs qoymaq olmaz.

RƏQƏMSAL KODLAŞDIRMA

Rabitə sistemlərində abonentin və ya abonent qruplarının eyniləşdirilməsi (identifikasiyası) üçün məlumatı ötürməzdən əvvəl rəqəmsal “göndəriş” signalı tətbiq olunur. Bildiyimiz kimi, radiostansiyalarda ötürmə zamanı mikrotelefon qarniturunda tangent basılır və radiostansiya avtomatik olaraq işçi tezlikdə məlumat ünvanlanan abonentə (abonent qrupuna) rəqəmsal signal formalaşdırır və göndərir. Qəbul nöqtəsində məlumat alınan zaman ancaq bu koda köklənmiş (bu kodu “taniya” bilən) radiostansiya aktivləşir, yəni işə düşür. Eyni tezlikdə olmalarına baxmayaraq, ətrafdakı radiostansiyalar işləməyəcəklər. Rəqəmsal kodlaşdırmada da tanınma tonal kodlaşdırmada olduğu kimidir. Proses vaxtı rəqəmsal kombinasiyaların say imkanlarının sonsuz olmasına baxmayaraq, praktiki olaraq 104 ədəd koddan istifadə olunur.

İKİTONLU KODLAŞDIRMA (DTMF)

Rabitə sistemlərində hər hansı abonentə və ya abonent qrupunu çağırmaq üçün çağırışdan əvvəl xüsusi tonlu çağırış signalı ötürülür. Radiorabitə vasitələrində klaviaturanın hər bir düyməsi müəyyən tezlikli səs tonlarına uyğunlaşdırılmışdır. Bu uyğunlaşma üsulu adi və mobil telefonlarda tətbiq olunmasına baxmayaraq, müasir radiorabitə sistemlərində də geniş yayılmışdır.

Müasir radiorabitə sistemlərində ikitonlu kodlaşma (DTMF) ilə radiorabitə ancaq DTMF modulu olan radiostansiyalar arasında yarana bilər və bu, çağırışların təşkili üçün ən geniş yayılmış üsuldur. İkitonlu kodlaşmanı, adətən tonal (CTCSS), rəqəmsal (DCS) kodlaşmalarla və onların kombinasiyaları ilə birgə tətbiq edirlər. İstifadə olunan radiostansiyanın klaviaturasında düyməni basdıqda ötürmə tezliyində ötürülən səs tonu formalaşır və qəbul nöqtəsində ancaq bu tona köklənmiş (bu tonu “taniyan”) radiostansiya aktivləşir. Belə signal kodlarının qəbuluna hesablanmamış digər radiostansiyalar eyni tezlikdə olmalarına baxmayaraq, aktivləşməyəcəklər.

DTMF-dən abonentlərin çağırılması və rabitə sisteminə qoşulmuş digər kənar qurğulara (məsələn, telefon interfeyslərinə, məsafədən idarəetmə qurğularına, kontrollerlərə, vericilərə, icraedici qurğulara və s.) “giriş” üçün istifadə olunur.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə keyfiyyət göstəriciləri ən yüksək həddə çatan rabitə sistemlərinin yaradılması istiqamətində böyük işlər görülür. Yüksək sürətli ötürmələrin həqiqiliyinə olan tələblər (rabitə tələbləri), rabitə sistemlərində siqnalların və güclü korrektəedici kodların tətbiqinə səbəb olmuşdur. Yeni rabitə və informa-

siya texnologiyaları elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində özü-özünü tənzimləyən (adaptiv) ən müasir rabitə sisteminin yaradılmasına istiqamətlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Крухмалев В.В., Гордиенко В.Н., Моченов А.Д. Основы построения телекоммуникационных систем и сетей. Горячая линия-телеком, Москва, 2004
2. Qəhrəmanzadə A.N. Rəqəmli kommunikasiya sistemləri və şəbəkələri, Bakı, "Elm", 2004
3. Davudov B.B., Daşdəmirov K.M. Radiofizika, Bakı, "Bakı Universiteti", 2008
4. Колесников В.Г. Электроника. Энциклопедический словарь. Москва, «Советская энциклопедия», 1991
5. Məhərrəmov V.Ə. Rəqəmli radiorabitənin əsasları. Bakı, "AzTU", 2012

РЕЗЮМЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ СИСТЕМ СВЯЗИ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИИ А.ГУСЕЙНОВ

В настоящее время выполнено большое количество работ по созданию систем связи имеющих высокие качественные показатели. Одновременно требование к достоверности высокоскоростной передачи данных (требование связи) привело к применению многоуровневых сигналов и мощных корректирующих кодов. Развитие научно-технического прогресса, новейших систем связи и информационных технологий направлены на создание самых современных саморегулирующих систем связи.

SUMMARY

THEORETICAL BASES AND USING MODERN DIGICOM AND TELECOMMUNICATION A.GUSEYNOV

At present time there are a huge amount of work have been in creation of high level quality rated communication systems. Simultaneous appearance of necessity for real high-speed transmission (communication needs) became a reason for compulsory use of multipositional signals and powerful codes with correctional capabilities in communication systems. Finally, we can say that scientific advance, the newest communication systems and information technology are directed in creation of high level quality rated communication systems which have a self-supervisory performance.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Nəsrin SÜLEYMANLI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ YANINDA
DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, informasiya siyasəti, informasiya təhlükəsizliyi konsepsiyası.

Ключевые слова: национальная безопасность, информационная безопасность, информационная политика, концепция информационной безопасности.

Keywords: national security, information security, information politics, conception of, information security.

e-mail: suleymanli.nesrin@gmail.com

Qloballaşan müasir dünyanın ictimai-siyasi proseslərinin və ictimai şüurun idarə edilməsində informasiyanın böyük rolu vardır. Bu da müasir dünyada informasiyanın ictimai fikrin formalaşmasına göstərdiyi təsirlə bağlıdır. Malik olduğu təsir imkanlarına görə, informasiya hazırda dövlətin və ya informasiyadan istifadə edən qurumların güc vasitələrindən biri hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hərbi Doktrinasında diplomatiya, iqtisadiyyat və hərbi güclə bərabər, informasiya dövlətin dörd güc mənbəyindən biri kimi səciyyələndirilir (1). Ona görə informasiya siyasətinin düzgün qurulması və nizamlanması hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra Azərbaycan ətrafında cərəyan edən proseslərin informasiya təminatının xarakteri bir daha göstərdi ki, bu sahə çox mühüm əhəmiyyətə malikdir və onun düzgün qurulması ciddi elmi araşdırmaların aparılmasını tələb edir.

Bu mənada tarix elmləri doktoru, professor **Əli Həsənovun** 2015-ci ildə çapdan çıxmış iri həcmli **“Azərbaycanın geosiyasəti”** kitabı (2) Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi baxımından ciddi elmi-təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Adı çəkilən kitabda Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin müxtəlif istiqamətləri kimi, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı da çox ciddi elmi qənaətlər və ümimiləşdirmələr öz əksini tapmışdır.

Burada ölkəmizin geosiyasəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra fundamental problemlər araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi və onun tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyi də həmin fundamental problemlərdən biridir. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın milli təhlükəsizlik məsələləri, o cümlədən də onun tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyi müəllifin əvvəllər çap olunmuş əsərlərində də təhlil və araşdırma obyektinə olmuşdur. Lakin *“Azərbaycanın geosiyasəti”* kitabında müəllifin bu mövzuda əvvəlki elmi qənaətləri daha da tamamlanmış və təkmilləşmiş, elmi-praktiki qənaətlər kimi ortaya qoyulmuşdur.

Məlumdur ki, qloballaşan müasir dünyanda baş verən ictimai-siyasi proseslərin idarə edilməsini informasiyasız təsəvvür etmək çətinidir. Bu da bəşər aləmində informasiyanın rolunun artması ilə bağlıdır. Ünsiyyət texnologiyalarının müasir inkişaf səviyyəsi dünyanın özünü böyük bir informasiya mühitində birləşdirməkdədir. Ona görə də fərdi və ictimai həyatın tənzimlənməsində, siyasi mühitin istiqamətləndirilməsində, dövlətin və xalqın beynəlxalq imicinin formalaşdırılmasında informasiyanın təsir imkanları artmaqdadır. *“Azərbaycanın geosiyasəti”* kitabında da qeyd edildiyi kimi, qloballaşmanın vüsət aldığı, virtual informasiya məkanının günü-gündən genişləndiyi, milli informasiya mühitinin pozulduğu, milli dəyərlərin, meyarların və sədlərin “universallaşdığı” müasir dünyada beynəlxalq və yerli ictimai rəyin idarə olunması, siyasi proseslərin məqsədli yönləndirilməsi getdikcə aktuallaşır. Transmilli informasiya siyasəti və milli sərhədləri asanlıqla aşan beynəlxalq təbliğat fəaliyyəti ayrı-ayrı ölkələrin imicinə, daxili həyatına, milli cəmiyyətlərin vəziyyətinə əsaslı təsir göstərir.

Bu isə hər bir ölkəni ciddi və real təhdidlərlə üzbəüz qoya bilər. Başqa sözlə, informasiya-təbliğat fəaliyyətinin qurulması, xarakterindən asılı olaraq, bu və ya digər ölkənin malik olduğu geosiyasi məkanda qeyri-obyektivliklə təqdim olunmasına, onun təklənməsinə istiqamətlənmiş ikili standartların aktuallaşdırılmasına, ölkə ətrafında beynəlxalq normalara yad olan daxili və xarici mühitin formalaşdırılmasına, müxtəlif təzyiqlərin dünyəvi münasibətlərdə ön xəttə çıxarılmasına yol açar bilər. Azərbaycanın müstəqillik təcrübəsi də belə hallardan kənar deyil. Professor Ə. Həsənovun qeyd etdiyi kimi, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq bəzi xarici qüvvələrin sistemli şəkildə həyata keçirdikləri informasiya müdaxiləsi, ideoloji təbliğat fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan ərazisində əhalinin bəzi sosial və milli-etnik təbəqələrində ciddi antimilliyə və antidövlət meyli formalaşdıraraq, müstəqil dövlətin əsaslarına, vətəndaş həmrəyliyi və birliyinə təhlükə yaratmışdı. Ölkəmizin müstəqilliyinə qənim kəsilmiş müəyyən xarici dairələr bununla kifayətlənməyərək mövcud ictimai rəyə, daxili və xarici siyasətə təsir göstərmək məqsədilə çoxsaylı dini, ideoloji, informasiya və təbliğat yönümlü özəklər yaradaraq onlardan əks-təbliğatda istifadə

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

edirdilər. Bununla həmin qüvvələr ölkədaxili sabitliyin pozulmasına, mərkəzi hakimiyyətin cəmiyyət üzərindəki nəzarətinin itirilməsinə və daxildə anarxiya törədilməsinə çalışırdılar. Belə informasiya təxribatlarının nəticəsi idi ki, müstəqil Azərbaycan haqqında beynəlxalq aləmdə təhrif olunmuş təsəvvürlər formalaşdırılır, Azərbaycana qarşı həyata keçirilən hərbi təcavüz gizlədilir və hətta təcavüzə məruz qalmış bir ölkə kimi deyil, təcavüzkar bir ölkə kimi Azərbaycana qarşı beynəlxalq sanksiyaları nəzərdə tutan qərarlar qəbul edilirdi.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycana qarşı yönəlmiş informasiya təxribatlarını və onun mərkəzində dayanan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ölkəmizin parçalanmasına istiqamətlənmiş böyük siyasətin tərkib hissəsi sayırdı. O qeyd edirdi ki, Azərbaycan öz coğrafi, siyasi vəziyyətinə, öz təbii sərvətlərinə görə bir çox böyük dövlətlərin, ölkələrin maraq dairəsində olmuşdur və bu gün də həmin dövlətlərin maraq dairəsində qalır. Ona görə də, respublikamızın bütün imkanlarından xalqımızın istifadə etməsini məhdudlaşdırmaq üçün ayrı-ayrı qüvvələr, hakim dairələr, dövlətlər Azərbaycan üçün böyük çətinliklər yaratıblar (3). Azərbaycana qarşı informasiya təxribatlarında xüsusi fəallıq göstərən erməni millətçi dairələrini də dövlət başçısı Heydər Əliyev həmin qüvvələrin əlində bir vasitə olduğunu nəzərə çarpdırırdı.

Belə informasiya təxribatlarının qarşısının alınması və Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün informasiya fəaliyyəti və siyasətinin formalaşdırılması, milli informasiya fəaliyyətinin vahid strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi mühüm dövlət vəzifələrindən biri kimi qarşıya qoyuldu. Professor *Əli Həsənovun* qeyd etdiyi kimi, 1993-cü ildən başlayaraq “*Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında özündə müstəqil dövlət maraqlarını və beynəlxalq dəyərləri, ümumi təhlükəsizlik normalarını və milli postulatları əks etdirən informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Dövlətin informasiya siyasətinin əsas vəzifələri, istiqamətləri, prioritetləri və resursları müəyyən edildi, nəzəri və praktiki əsasları yaradıldı, sonrakı dövrdə müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçərək təkmilləşdirildi və dövlət həyatının bütün sahələrində tətbiq olunmağa başlandı*”.

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan dövləti tərəfindən izlənən siyasət bütünlükdə müdafiə xarakteri daşıyır. Yəni Azərbaycan dövləti başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmadan milli maraqların qorunması naminə, Ermənistan istisna olmaqla bütün dövlətlərlə bərabər-hüquqlu, qarşılıqlı maraqlara və qarşılıqlı inkişafa cavab verən müstəqil siyasət aparır. Bu məsələ Azərbaycan dövlətinin rəhbərliyi tərəfindən ən müxtəlif tribunalardan dəfələrlə bəyan edilmiş və əməldə də bu siyasətə tərəfdar olduğu sübut edilmişdir. Professor *Əli Həsənovun* adı çəkilən kitabını oxuduqca belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin edil-

məsi sahəsində həyata keçirilən siyasətin müdafiə xarakterli olmasına baxmayaraq, onun hücum xarakterli olması da istisna edilmir. Bu, heç də yerli-yersiz, vaxtlı-vaxtsız müxtəlif informasiyaların dövriyyəyə buraxılması demək deyildir. İnformasiya siyasətinin hücum xarakterli olması, hər şeydən əvvəl, ölkə daxilində münbit informasiya mühitinin formalaşdırılması, informasiya əldə edilməsi və onun “istehsalı” üçün hüquqi və praktiki şəraitin yaradılması, informasiyanın çevik şəkildə yayılması, onu müvafiq auditoriyaya çatdıracaq şəbəkənin fəaliyyət operativliyinin təmin edilməsi, bu işdə milli maraqların əsas tutulması, rəqabətliyin gücləndirilməsi və ləngliyin aradan qaldırılması informasiya mübadiləsinin dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırılması deməkdir.

Bütün bunlara nail olmaq üçün Azərbaycanda artıq söz və mətbuat azadlığı təmin olunmuş, demokratik və siyasi plüralistik kütləvi informasiya vasitələri yaradılmış, iqtisadi və siyasi müstəqilliyin inkişafı təmin edilmiş, beynəlxalq rəqabətə dözümlülük artırılmış, informasiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ əsasları yenidən qurulmuşdur. Bu deyilənlər “*Azərbaycanın geosiyasəti*” kitabında konkret faktlarla əsaslandırılmışdır. Azərbaycanda milli maraqlara cavab verən informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən qəbul edilmiş qərar və qanunlar, radio və televizianın inkişaf etdirilməsi üçün görülmüş işlər, yeni kütləvi informasiya vasitələrinin yaradılması yönündə əldə edilmiş nəticələr, informasiya yayımının maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə atılan addımlar, jurnalistlərin sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş dövlət qayğısı haqqında məlumatlar bu kitabda ətraflı statistika ilə ifadə edilmişdir. Baxmayaraq ki, Azərbaycanda söz və mətbuatın müstəqilliyi təmin edilmişdir, bununla belə, dövlət azad sözün və mətbuatın inkişafına tərəfdardır və bu sahəyə daim ciddi dəstək göstərməkdədir. Başqa sözlə, Ə. Həsənovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dövləti vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda kütləvi informasiya vasitələrinin rolunu nəzərə almaqla fikir, söz və mətbuat azadlığını inkişaf etdirir, kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyini dəstəkləyir, redaksiyalara yardım mexanizmini təkmilləşdirir, informasiya sektorunda yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini stimullaşdırır, cəmiyyət və kütləvi informasiya vasitələri arasında səmərəli əməkdaşlığı gücləndirir, jurnalistlərin peşəkarlığının və məsuliyyətinin artırılmasına şərait yaradır, onların sosial müdafiəsini möhkəmləndirir, dövlət və cəmiyyət üçün prioritet təşkil edən məsələlərin həllində kütləvi informasiya vasitələrinin potensialından daha səmərəli istifadə etməyə çalışır. Çünki söz və mətbuatın inkişafı, onun çevikliyi, keyfiyyəti dövlətin milli maraqlarının tələblərindən irəli gəir.

Yəni müstəqil bir ölkə kimi Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müvafiq informasiya mühiti yaradılmalı və düzgün informasiya siyasəti izlənilməlidir. Bu informasiya siyasətinin ümumi tələfləri Azərbaycan

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Respublikasının “**Milli Təhlükəsizlik haqqında**” Qanununda və “**Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası**”nda öz əksini tapmışdır. Adı çəkilən bu sənədlərdə məlumatların qanuni yolla əldə edilməsi, ötürülməsi və yayılması, informasiya ehtiyatlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi, informasiya məkanının formalaşdırılması və qorunması informasiya sahəsində ölkənin əsas milli maraqları kimi təsbit edilmişdir. Dünya informasiya məkanına daxil olmaq üçün maneələr yaradılması, informasiya əleyhinə yönəldilmiş qəsdlər, digər ölkələr tərəfindən Azərbaycana informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə ölkə həqiqətlərinin təhrif edilməsi və s. Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinə əsas qəsdlər kimi göstərilmişdir.

Göründüyü kimi, bu sənədlərdə informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı milli maraqlar və təhdidlər kifayət qədər ümumi şəkildə ifadə olunmuşdur. Ona görə də, Ə.Həsənov bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da informasiya təhlükəsizliyi konsepsiyasının qəbul olunmasını əhəmiyyətli sayır. Onun fikrincə, belə bir konsepsiya milli informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasətinin hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə, informasiya mühitinin təhlükəsizliyinə olan təhdidlərin aydınlaşdırılması, sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılmasına, həmin təhdidləri doğuracaq mənbələrə qarşı səmərəli informasiya fəaliyyətinin formalaşdırılmasına zəmin yarada bilər. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, müasir dünyada hər bir ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması ilk növbədə bu istiqamətdə yürüdülmən dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsindən, informasiya təhlükəsizliyi mühitinin dəqiq, obyektiv, elmi baxımdan düzgün qiymətləndirilməsindən və bu sahədə səmərəli fəaliyyətin təşkil olunmasından asılıdır. Bunun üçün isə şəxsiyyət, dövlət və cəmiyyətin həyati əhəmiyyətli maraqlarının daha yüksək səviyyədə qorunması informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin əsas məqsədi kimi çıxış etməli, onun dinamik inkişaf səviyyəsinin tələblərinə cavab verməli, milli informasiya resurslarının reyestri yenidən aparılmalı və təkmilləşdirilməli, informasiya təhlükəsizliyinin meyarları və metodları hərtərəfli işlənilməlidir. Bu mənada müəllif Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyi mühitinə təsir edən əsas amilləri müəyyənləşdirərək sistemləşdirilmək üçün informasiya təhlükəsizliyi konsepsiyasının hazırlanmasını aktual və zəruri sayır.

Son illər Azərbaycana qarşı aparılan informasiya hücumlarının mərkəzində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dayanmasına *Əli Həsənovun* kitabında xüsusi yer ayrılıb və müəllif kitabda bu məsələ ilə bağlı dövlət rəhbəri cənab *İlham Əliyevin* fikirlərini də bölüşür. Cənab *İlham Əliyev* doğru olaraq bildirmişdir ki, hazırda bizə qarşı dünyada sistemli informasiya müharibəsi aparan qüvvələr mövcuddur. Elə ölkələr var ki, orada nəinki hər həftə, hətta hər gün Azərbaycanla bağlı böhtan xarakterli yazılar dərc edilir. Təbii ki, bu, Azərbaycan əleyhinə əlaqələndirilmiş bir siyasətdir. Bu işdə ilk növbədə erməni lobbisinin

fəallığını qeyd etmək lazımdır. Onlar mütəmadi olaraq Azərbaycanın milli-mədəni dəyərlərini, real inkişafını və həqiqətlərini inkar edərək onu geridə qalmış, antidemokratik, antixristian ölkə kimi dünyaya təqdim etməyə çalışırlar (4).

Haqqında danışılan kitabda Azərbaycana qarşı qeyri-obyektiv informasiya təbliğatı aparan qüvvə və mənbələrin təsnifatına da yer verilmişdir. Müəllifin fikrincə, həmin qüvvələr aşağıdakılardır:

1) Azərbaycana qarşı qeyri-obyektiv təbliğat aparan, bu təbliğat işini təşkil edən və istiqamətləndirən qüvvə kimi ilk növbədə beynəlxalq erməni diasporu və erməni millətçi dairələri göstərilmişdir. Böyük maliyyə və təbliğat ehtiyatlarına malik olan erməni diasporu və erməni millətçi dairələri həm malik olduqları informasiya vasitələrində, həm də müxtəlif ölkələrin informasiya vasitələrində Azərbaycanın dünyada günü-gündən artan nüfuzuna, siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə əldə etdiyi uğurlarına kölgə salmaq üçün davamlı təbliğat aparırlar. Kitabda qeyd edilir ki, müstəqillik qazandıqdan sonra ermənilər xarici ölkələrdə mövcud olan diasporların imkanlarından istifadə edərək Azərbaycana qarşı informasiya mübarizəsi aparan böyük bir şəbəkə yaratmışlar. Bu şəbəkənin əhatə dairəsi və maliyyə imkanları kifayət qədər böyükdür. Bura müxtəlif ölkələrin aparıcı mətbu orqanlarında çalışan, bəzən öz mənşəyini gizlədərək başqa adlar altında çıxış edən erməni əsilli jurnalistlər, diasporun təsiri altında olan xarici mətbuat orqanları və digər informasiya vasitələri daxildir. Onların Azərbaycana qarşı informasiya fəaliyyəti məqsədyönlüdür və koordinasiya olunur.

2) Azərbaycana qarşı haqsız və qeyri-obyektiv informasiya təbliğatı aparan digər bir qüvvə isə erməni diasporunun təsiri altında olan, onların pulu ilə maliyyələşən bəzi xarici ölkələrin qeyri-hökumət təşkilatları, tanınmış mədəniyyət və ictimai-siyasi xadimləridir. Müəllifin də vurğuladığı kimi, bu qüvvələrin çoxu açıq şəkildə, bir qismi isə gizli şəkildə erməni millətçilərini dəstəkləyir, qonardırma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın yaşaması və tanınması üçün səy göstərir və bununla bağlı dünya miqyasında Azərbaycan əleyhinə təbliğat aparırlar. Məlumdur ki, belə qüvvələr ölkəmizdə hərbi cinayətlər törətmiş erməni millətçilərini çox böyük səxavətlə təbliğ edir və onları öz ərazilərində qarşılayaraq hətta təcavüz qurbanları kimi təqdim etməyə çalışırlar.

3) Azərbaycana qarşı qeyri-obyektiv təbliğat aparan üçüncü qüvvə kimi bir sıra ölkələrdə islamofobiya meyillərini gücləndirən qüvvələr göstərilmişdir. Bildirilir ki, hazırda ayrı-ayrı ölkələrdə islamofobiya xəstəliyinə tutulmuş siyasətçilərin sayı günü-gündən artmaqdadır. Belə qüvvələr müsəlman ölkələrinə qarşı sərt mövqeyi ilə seçilir və bu mövqe onların apardıqları siyasətdə də özünü nümayiş etdirir. Öz müsbət inkişaf tendensiyaları ilə seçilən, müasirliyi, müstəqil siyasəti ilə fərqlənən Azərbaycan da bu ölkələr sırasındadır.

4) Ədalətsiz təbliğata rəvac verən dördüncü qüvvə kimi isə Azərbaycanın müs-

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

təqil inkişafını qəbul etmək istəməyən insanlar, təşkilatlar və ölkələr göstərilir. Onlara görə, Azərbaycan kimi kiçik dövlətlər müstəqil siyasət yeritməli deyil və hansısa dövlətlərin himayəsinə sığınmalıdır. Ərazi və insan ehtiyatları baxımından kiçik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın müstəqil siyasət yeritməsi, iqtisadi baxımdan uğurlu siyasət aparması, dünya birliyində özünə möhkəm nüfuz qazanması, sözsüz ki, həmin dövlətləri və dairələri qıcıqlandırır və bunun nəticəsi kimi Azərbaycanın gözdən salınması istiqamətində haqsız təbliğat aparılır (5).

Əlbəttə ki, dövlət səviyyəsində bütün bu qüvvələrin fəaliyyətinə qarşı formalaşdırılmış düzgün informasiya siyasətinin nəticəsidir ki, ölkəmiz dünya birliyində siyasi çəkisi artmaqda və Azərbaycan həqiqətləri daha geniş beynəlxalq auditoriyaya yayılmaqdadır. İndi ölkəmiz müxtəlif beynəlxalq problemlərin müzakirə olunduğu bir mərkəzə, tolerantlıq nümunəsinə, etimadlı tərəfdaşa, mədəniyyət və incəsənət etalonuna çevrilmişdir. Azərbaycan ən böyük beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir, səmərəli beynəlxalq əlaqələri ilə bəşər tarixinə yeni səhifələr yazır. Müasir dünyanın ciddi siyasi və iqtisadi böhranla üz bəz qaldığı bir zamanda belə inkişaf göstəriciləri, təəssüf ki, müstəqilliyimizin sürətlə möhkəmlənməsini istəməyən bir sıra beynəlxalq dairələri ciddi şəkildə qıcıqlandırır. Onlar erməni diasporu və lobbiçiliyi ilə birləşərək ölkəmizə qarşı heç bir beynəlxalq, siyasi və insani meyarlara sığmayan təbliğat aparır, Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmağa çalışırlar. Son vaxtlar baş verən proseslər də buna misal ola bilər. Təcrübə göstərir ki, belə qüvvələrin ölkəmizə qarşı qeyri-obyektiv təbliğatı gələcəkdə də davam edəcəkdir. Çünki Azərbaycanın dövlət rəhbərliyinin izlədiyi siyasət ölkənin davamlı inkişafına hesablanmışdır. Bu isə, göründüyü kimi, beynəlxalq aləmdə müəyyən qüvvələri razı salmır.

Belə bir hal Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin qarşısında da konkret vəzifələr qoymağdadır. Dövlət rəhbəri tərəfindən müəyyənləşdirilən həmin vəzifələrin xarakteri və istiqamətləri "Azərbaycanın geosiyasəti" kitabında da öz əksini tapmışdır. Müəllifin fikrincə, Azərbaycanda milli informasiya siyasətinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, ölkənin informasiya məkanının kənar qüvvələrin təsirindən və müdaxiləsindən maksimum qorunması, milli informasiya maraqlarının təmin edilməsi, dünyanın qlobal və virtual informasiya məkanına müxtəlif yollar tapılması, dünya ictimai rəyinə təsir imkanları yaradılması belə vəzifələr kimi qəbul edilməlidir. Müəllif onu da əlavə edir ki, Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün informasiya fəaliyyəti bütün ölkə səviyyəsində, vahid konsepsiya və fəaliyyət proqramı əsasında həyata keçirilməli, dövlətin daxili və xarici informasiya siyasəti, təbliğat və ideoloji işi sistemli formada bir mərkəzdən idarə olunmalıdır.

Beləliklə, deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin milli maraqlara cavab verəcək səviyyədə təmin edilməsi üçün:

a) bu sahənin aktual məsələlərinin araşdırılmasına; b) qarşıda duran vəzifələrin günün reallıqlarına uyğun olaraq konkretləşdirilməsinə; c) bu fəaliyyət sahəsinə kompleks elmi yanaşmanın tətbiqinə; ç) əldə edilən ümumiləşdirmələrin və qənaətlərin ciddi elmi-praktiki təcrübə ilə əlaqələndirilməsinə zəruri ehtiyac vardır.

NƏTİCƏ

Məqalədə Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin əsas məqsədi, informasiya təhlükəsizliyinin vəziyyəti və Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin nəzəri əsaslarının hazırlanması istiqamətində görülən işlər təhlil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Frank L.Iones. Information: The Psychological instrument. U.S. Army War College Guide to National Security Policy and Strategy. U.S. Army War College, 2006, p.209-216 www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/PUB708.pdf
2. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti, Bakı, Zərdabi LTD, 2015
3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 6-cı kitab. Bakı, 1998 <http://heydaraliyev.preslib.az/musteq.html>
4. Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında İlham Əliyevin yekun nitqi. 16 aprel 2012-ci il. <http://www.president.az/articles/4740>
5. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti, Bakı, Zərdabi LTD, 2015, s.983-989

РЕЗЮМЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ Н. СУЛЕЙМАНЛЫ

В статье анализируются главные цели политики информационной безопасности Азербайджана, состояние информационной безопасности и меры принятые для разработки теоретических основ политики информационной безопасности Азербайджанской Республики.

SUMMARY

TOPICAL ISSUE OF INFORMATION SECURITY N. SULEYMANLI

In this article the main purpose of information security of Azerbaijan, status of information security and the theoretical foundations of information security are analyzed.

HƏRBİ TƏBABƏT

HƏRBİ QULLUQÇULAR ARASINDA İNTİHAR HƏRƏKƏTLƏRİNİN DİAQNOSTİKASI VƏ PROFİLAKTİKASI

Tibb xidməti polkovniki Elşad MEHDİYEV – tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Mehdiyev Elşad Sabir oğlu 1963-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu (1986) bitirmişdir. Silahlı Qüvvələrdə hərbi hissənin nevrologiya bölməsinin rəisi, qarnizonun baş psixonevroloqu vəzifələrində xidmət etmişdir. Türkiyə Respublikasında Gülhanə Hərbi Tibb Akademiyasında “Hərbi psixiatriya” üzrə (2003) təkmilləşmə keçib. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Baş Klinik Hospitalının psixiatriya bölməsinin rəisi, həmçinin 1998-ci ildən Silahlı Qüvvələrin baş psixiatridir. 2010-cu ildə “Qarabağ müharibəsi iştirakçılarında stress pozuntusunun kliniki xüsusiyyətləri, müalicə və reabilitasiya tədbirləri” adında namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib, tibb üzrə fəlsəfə doktorudur. Azərbaycan Psixiatriya Assosiasiyasının şura üzvü, Avropa Psixiatrlar Assosiasiyasının üzvüdür. 40-dan artıq elmi işin müəllifidir.

Açar sözlər: özünəqəsd cəhdləri, özünəqəsd hərəkətləri, hərbcilər arasında baş verən özünəqəsdlər.

Ключевые слова: суицидальные попытки, суицидальные поведения, самоубийства среди военнослужащих.

Keywords: suicide in the military, suicide attempts, suicide behavior.

e-mail: elshadmehdiyev@yahoo.com

Silahlı Qüvvələrdə hərbi nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi və hərbi xidmətdə təhlükəsizliyinin təmini üçün görülən tədbirlərə baxmayaraq, hərbi hissə və birləşmələrin şəxsi həyatı arasında intihar və ona cəhd hallarının baş verməsi hələ də mövcuddur. Hətta hərbi kollektivdə az-az intihar halları belə bu kollektivin üzvlərində özünəinam hissənin azaltmasına, bədbin əhval-ruhiyyəsinə səbəb olur. Bu da öz növbəsində hərbi hissələrdə mənəvi-psixoloji duruma və döyüş hazırlığının saxlanılmasına mənfi təsir göstərir. [15.29-37, 12.167-168]

Hər il dünyada 500 mindən çox intihar halı baş verir, özünəqəsd cəhdləri isə bundan 10 dəfə artıqdır. [19, 22.284-286]

Qısa statistika: Amerika Birləşmiş Ştatlarında beş il ərzində hərbcilər arasında intihar hadisələrinin sayı iki dəfə artmışdır. 2005-ci ildən 2009-cu ilədək 1100 amerikalı hərbi qulluqçu intihar etmişdir. Təkcə 2011-ci ildə Amerika ordusunun sıralarında 190 intihar faktı qeydə alınmışdır. Yüksək intihar dərəcəsi rus ordusu sıralarında da qalmaqdadır. Hüquq müdafiəçilərinin hesablamalarına görə 2005-ci ildən 2009-cu ilədək Rusiya Silahlı Qüvvələrində 2,5 min nəfər hərbcı intihar etmişdir. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahının 2012-ci ilin sonunda verdiyi məlumata əsasən son 10 ildə 934 nəfər hərbi qulluqçu intihar etmişdir. [21.129-141]

İntihar halı zabıt heyəti arasında artmışdır. Ümumilikdə qəbul olunmuşdur ki, intihar hallarının 10-15%-i psixi cəhətdən problemi olan insanlar tərəfindən törədilir, qalan hissəsi isə tam sağlam insanların payına düşür. [4.23, 6.142-190] Hərbi qulluqçular arasında intihar edən kütləni (90%) praktiki sağlam insanlar təşkil edir, yəni intihara əl atanadək bu insanların davranışında hər hansı bir psixi patologiyanın əlamətləri qeyd olunmamışdır (yəni psixiatrın nəzarəti altında olmamışdır). Bununla da belə sağlam insanların intihar fenomeni, qabarıq psixi patologiyalı insanlarda, hansı ki həmişə “ağır” stereotip olaraq münasibət bildirənlərdən fərqli olaraq çətin izah ediləndir. Praktik sağlam insanlarda intihar cəhdinin həyata keçirilməsi üçün amillər kompleksi genişdir və əsasən də psixologiya sahəsində və sosial sahədə üstünlük təşkil edir. [14, 16.257-266, 17.96]

Hələ XX əsrin əvvəllərində fransız psixoloqu *Emil Dürkheym* əsgərlərin özünü öldürməsi məsələsini araşdırmağa cəhd etmişdi. Yüz il öncə Avropa əsgərləri mülki vətəndaşlara nisbətə intihara daha meyilli idilər. Dürkheym qeyd edir ki, əsgər “simasız” təbəqədir. O, hər an düşünmədən əmrə tabe olmağa hazır olmalıdır. Bunun üçün əsgərə onun həyatının dəyərsizliyi aşılmalı, o öz mənəviyyatını və mənliliyini inkar etməlidir. Bu isə şəxsiyyətlə, fərdiliklə bir araya gəlmədiyindən, əsgər “simasız” varlıq olmalıdır. Ordu şəxsiyyəti “udub həzm edən”, fərdi azadlıqdan məhrum edən bir cəmiyyətdir. Əgər əsgər öz dəyərsizliyini anlamazsa, vətən uğrunda canından keçə bilməz. Ona görə də, öz şəxsiyyətini qorumaq istəyənlər, “simasızlığı” ilə razılaşa bilməyən hərbiçi özünü öldürür. İntihar – hərbiçi üçün “boz kütlə”dən ayrılmaq yoludur. [8]

Psixoloq alim, hərbiçilərə müəyyən qədər özünüfədə azadlığının verilməsinin tərəfdarı idi, çünki hərbi forma geyinən əsgər yalnız libasını yeniləyir, şəxsiyyətini yox. Mülki həyatda fərdiyyətçi olan bir əsgər, ordu “kollektivizmi”nə tab gətirə bilmir. Əsgərlikdən öncə isə, tabeçiliyə öyrəşən şəxslər ordunun çətinliyinə dözə bilirlər. Əlbəttə, hər iki hal mənfə dəyərləndirilməlidir. Əsgərin əmrlərə tabeçiliyi onun şəxsiyyətinin əzilməsi ilə deyil, mənəvi məsuliyyətinin daha da artırılması ilə əldə olunmalıdır. Əsgər canını dəyərsiz bildiyinə görə yox, əksinə, onu yüksək dəyərləndirdiyinə görə verməyə hazır olmalıdır. Elə canını dəyərləli bilməklə də əsgər ordunun “simasızlığından” yaxa qurtara bilər. Mübarək dinimizin şəhadət konsepsiyası da məhz bu tərz-təfəkkürə əsaslanır. [8]

Gənclərin intihar riski ilə üzləşdiyi ən təhlükəli dövrü – əsgərlik müddətidir. Özlərini öldürənlərin əksəriyyəti, hərbi xidmət dövründə onlara təhkim olunan odlu silahdan istifadə edir. Özünə qəsd və intihar hallarının yer üzündə daha çox cavanlar arasında müşahidə olunması intihar problemini daha da aktual edir. Bir tərəfdən ancaq insana məxsus olan özünəqəsd fenomeni sosial göstəricidir və cəmiyyətin quruluşuna əsaslanır, digər tərəfdən – bu, konkret fərddən asılı olan şəxsiyyətin çətin vəziyyətə olan fərdi reaksiyasıdır. İntihar hadisəsinə

HƏRBİ TƏBABƏT

cəmiyyət üzvlərinin münasibətinin böyük əhəmiyyəti vardır: laqeydlik, biganəlik bu hala yol verir. Müsahibədə iştirak edən əhalinin çox hissəsi hesab edir ki, mübahisəli vəziyyətin bu cür həllinə hər bir insanın “hüququ vardır”. [13.12-15, 11.168-169, 2.45-56, 7.124]

İntihar halının baş verməsi haqqında xəbərdarlıq kifayət qədər çətin məsələdir. Hesab edilir ki, intihar öncəsi özünəqəsd haqqında yaranan fikirlər daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, hər dörd şəxsdən biri intihar cəhdini təkrar edir və hər onuncu şəxs isə bunun nəticəsində ölür. İntihar halının əlaməti kimi anamnestik məlumatları, şəxsin keyfiyyətlərini münaqişə vəziyyətinin xüsusiyyətlərini, sosial-psixoloji dezadaptasiya əlamətlərini nəzərə almaq məqsədəuyğun hesab edilir.

Ziqmund Freyd intihar aktına gedən yolu belə xarakterizə edib: “*İnsanın şüuruna daxil olan bütün fikirlər, emosiya, istək, meyil və arzular, təəssüratlar şüurdan kənarında mövcud olduğu üçün onlar, obrazla desək, dəhlizdədir, eyvana – yəni şüura daxil olmaq “iddiasındadır”. Lakin bunun üçün onlar gözləmə otağından keçməlidirlər.* [9.431]

Avstriya psixiatri *Ziqmund Freyd* intiharı sosial mühitdə olan savaşı və narazılıqlarla əlaqələndirirdi. Ona görə, özünəqəsd – şəxsiyyətin mühitlə münaqişəsinin nəticəsidir. Freyd intiharı məhz “*cavabı verilməmiş emosiya*” adlandırır. Bir sözlə, Freyd özünə qəsdə təmin olunmamış təəssüratların, arzu, istək və meyillərin nəticəsi hesab edirdi. [10.203-211]

Qısa tarixi məlumat. İntihar halları ilə bağlı problem hələ keçmiş zamanlardan müxtəlif sahənin tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olub. Əvvəllər intihar “ruhi xəstəlik” kimi qiymətləndirilirdi və hesab edilirdi ki, bu cür hərəkətləri ancaq psixi cəhətdən xəstə olan insanlar edə bilər (*Falre J.*, 1822; *Pinel F.*, 1829; *Es-kirol J.*, 1839 və b.). Daha sonralar bir sıra müəlliflər, o cümlədən də rusiyalı müəlliflər (*Kopçakov C.*, *Bexmerez B.*, *Giляровский B.* və b.) belə bir nəticəyə gəldilər ki, intihar psixi cəhətdən sağlam olan insanlar tərəfindən də törədilə bilər. [1.12-22]

İntihar hallarının sistemli cəhətdən elmi tədqiqatının başlanılması keçən yüzilliyə aiddir. Rusiyada intihar hallarına həsr olunmuş bir sıra məqalə, hesabat, monoqrafiya çap olundu (*Lixaçov A.V.*, 1882; *Qvozdev İ.M.*, 1889; *Nevzorov İ.A.*, 1891; *Terexovko F.K.*, 1903; *Bernatskiy V.A.*, 1911; *Fenomenov M.Y.*, 1914; *Korovin A.N.*, 1916; *Qerner M.N.*, 1929 və b.). Bu mərhələnin nöqsanı o idi ki, 1930-cu ildən 1970-ci ilə qədər Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında intihar problemi, psixoloji aspekti istisna olmaqla, sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Bu çatışmazlıq SSRİ-də professor *Ambrumova A.Q.* və onun tələbələri tərəfindən intihar mərkəzinin açılışından sonra aradan qaldırılmışdır. [2.5-24, 3.1557-1560]

İntihar törədən problemlərin həllinin çətinliyi, bu cür halların spesifik xüsu-

siyyətlərinin mövcud olmaması ilə bağlıdır. Elə bir xəstəlik yoxdur ki, onun sonu hökmən intiharla nəticələnsin. Ona görə də, birinci intihar hadisəsini sonrakı silsilə intihar hadisələrinə xəbərdaredici hal kimi göstərmək kifayət qədər çətinidir. Mütləq formada özünəqəsdə cəhd edən və ya bu barədə söhbət açan hər bir hərbi qulluqçu həkim-psixiatriyin müayinəsinə göndərilməlidir. [18.28-36, 20.]

Şəxsi heyətlə işləyən komandir və zabitlər, 18-20 yaşlı insanların psixologiyasının xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar: orqanizmin formalaşmasının başa çatmaması, emosional ləbilliyin (dəyişkənlik) saxlanması, həddindən artıq kövrəklik, inciklik, hadisələrin müsbət qiymətləndirilməməsi, hərəkətinin impulsivliyi, həyat təcrübəsinin azlığı, sosial yetkinliyin və çətin vəziyyətdən çıxma bilmək bacarığının olmaması. Ona görə də heyətə yeni gələnləri öyrənərkən onların tərbiyə aldıkları şəraiti nəzərə almaqla, ailə üzvləri arasında intihar nəticəsində ölüm hallarının olub-olmaması, hərbi xidmətdən əvvəl onun özünün bu haqda hər hansı bir fikir söyləməsi və ya intihar cəhdi barədə məlumat toplamaq zəruridir. Uyğunlaşma dövründə psixi və fiziki yükləməni tədricən çoxaltmalı, hərbi xidmət və nizamnamə qaydalarına tədricən uyğunlaşdırılmalı, münəfiq vəziyyət yarandıqda isə onu qapalı təşkil olunmuş təşkilatda (hərbi hissədə) həllinin çətinliyini və həmin çətin şəraitdən çıxışının məhdud olmasını nəzərə almaq lazımdır.

Adətən hərbi qulluqçular arasında intiharın qarşısını alan zaman aşağıdakı çatışmazlıqlar mövcud olur:

- özünə qəsd edənlərin profilaktikasının probleminə kifayət qədər diqqətin ayrılması;
- səlahiyyətli şəxslərin hərbi qulluqçuların hərbi xidmətə çağırıldığı gündən xidməti başa vurana qədər onlarla bağlı hərəkətlərinin psixoloji cəhətdən razılaşdırılmaması;
- komandirlərin öz tabeliyində olanları tanımamaları, hərbi qulluqçularla fərdi-tərbiyəvi işlərin təşkilində formallıq;
- rişxənd və istehza hallarının vaxtında araşdırılmaması, intihar halları ilə bağlı faktların açılmaması;
- hərbi qulluqçuların psixi sağlamlığının, həmçinin bu sağlamlığın pisləşməsinin səbəbinin qiymətləndirilməməsi;
- sərxoşluqla profilaktika işinin, sağlam həyat tərzilə bağlı işlərin aşağı səviyyədə aparılması;
- səlahiyyətli şəxslər tərəfindən hərbi qulluqçuların ailə şəraiti haqqında kifayət qədər məlumatın əldə edilməməsi və onların tabeliyində olan şəxslərin ailələrindəki problemlərinə münasibət bildirilməməsi.

Orduda baş verən intihar hallarının əsas səbəbləri sosial amillər və profilaktik işlərin lazımınca aparılmamasıdır. Sosial amillər arasında hərbi xidmətin çətin-

HƏRBİ TƏBABƏT

likləri (subyektiv və obyektiv) və xüsusiyyətləri, hərbi kollektivdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin olmaması, bəzi komandirlərin öz tabeliyində olan əsgərlərə kifayət qədər qayğı göstərməmələri, zabıt heyətinin sosial və mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasının yekunlaşmaması, müddətli hərbi qulluqçular arasında nizamnamədənkənar münasibətlərin olması, bəzən spirtli içkidən (digər psixoaktiv maddələrdən) həddindən artıq çox istifadə və s. hallardır.

İntihar hallarının qarşısını almaq üçün təkcə bu halların üzə çıxarılması və intihara cəhd edən şəxslərin qeydiyyatına alınması ilə kifayətlənmək lazım deyil. Bu işdə tibb xidməti intihar hallarının qarşısını almağa, intihara potensial zəmin yaradan səbəblərin vaxtında qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu cür yanaşmaya aşağıdakılar aid ola bilər:

– intihar və özünəqəsd cəhdləri haqqında ətraflı məlumat toplanması və hər-tərəfli hesabat aparılması, bu məlumatların müxtəlif parametrlər əsasında (şəxsi heyətin kateqoriyası – əsgər-zabıt və digər kateqoriyadan olan hərbi qulluqçular üzrə, xidməti vəziyyəti, milliyyəti, ailə tərbiyəsi, təhsili, dini mənsubiyyəti və s.) sistemləşdirilməsi;

– şərait, intihar və intihara cəhdin yeri, vaxtı və həyata keçirilməsi üsulu, bu halların hərbi hissənin kollektivinin mənəvi-psixoloji durumuna təsiri;

– vəzifəli şəxslərin öz tabeliyində olanlarla səmərəli fərdi işlərin aparılmasında iştirakın, hərbi kollektivdə qarşılıqlı sağlam münasibətin tərbiyələndirilməsi, hərbi qulluqçularda stress halı yaradan vəziyyətin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi;

– nəticələrin ümumiləşdirilməsi, intiharın qarşısının alınmasında zəif bəndin təyin edilməsi, bu fəaliyyətdə praktik tədbirlərin aktivləşdirilməsi.

Hərbi hissədə intihar hallarının profilaktikası konkret tapşırıq olaraq aşağıdakı kimidir: real intihar təhlükəsi yaradan halın, vəziyyətin vaxtında qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması; hərbi qulluqçular arasında intihar cəhdinə meyilliyin ilkin aşkarlanması (tibbi müayinə dövründə, o cümlədən də tibb müəssisəsindən valideyn və yaxın qohumlardan alınmış məlumat əsasında); lazımı müalicə-profilaktik tədbirlər görməklə diaqnostik sualların həlli, intihara cəhd etmiş şəxsin təkrar cəhdinin profilaktikası məqsədilə ixtisaslaşdırılmış müayinə və müalicə üçün mütəxəssis yanına göndərilməsi.

İntiharın profilaktikası özündə sadalananları birləşdirir: hərbi qulluqçunun keyfiyyətli tibbi və professional seçimi ilə bağlı, hərbi hissə komandirlərinin (taqım, bölük, tabor) onlara etibar edilmiş kollektivdə sosial-psixoloji mühitin yaxşılaşdırılmasına məsuliyyətin gücləndirilməsi, intihar şəraitinin ilkin profilaktikasında işin təşkili, hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətin təhlili, onların maddi təminatı və s. Beləliklə də, intihar hallarının aradan qaldırılmasında aşağıdakı əsas məsələləri qeyd etmək lazımdır. Birinci – şəxsin intihar

riskinin dərəcəsini təyin etmək. İkinci – intihar riskinin dərəcəsini dəyişən amilin (fikirlərdən real hərəkətə keçmək) müəyyən edilməsi. Sonuncu, üçüncü – insanın intihar edəcəyi vaxtı təxmin etmək. Buna görə də intihar hallarının profilaktikası orduda və donanmada komandanlıqla, psixoloqlarla, tərbiyəvi strukturlar, tibb xidməti, hərbi ədliyyə orqanları və s. ilə birlikdə kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu zaman tibb xidməti komandirlə (rəislə) intihar halının həqiqi səbəbini aydınlaşdırmalıdır, hansı ki, bugünədək orduda baş verən intihar hallarının səbəbini psixi xəstəliklərdə görürlər. Bundan başqa, tibb xidməti hərbi hissədə mənəvi-psixoloji mühitin sağlamlaşdırılmasında iştirak etməli, hər bir hərbi qulluqçunun xidmətinin sonunadək fərdi şəxsi xüsusiyyətlərini öyrənməli, həkimin dinamik müşahidəsi altında olanlara effektiv müalicə-reabilitasiya yardımını həyata keçirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Амбрумова А.Г. Психология самоубийства. Социальная и клиническая психиатрия. №4. 1997
2. Амбрумова А.Г. Возрастные аспекты суицидального поведения. Сравнительно-возрастные исследования суицидологии. Москва. 1989
3. Амбрумова А.Г., Вроно Е.М. О ситуационных реакциях у подростков в суицидологической практике // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. № 9. 1985
4. Бухтояров П.В. Психологические условия профилактики суицидального поведения личности: на примере военнослужащих. Новосибирск. 2006
5. Беляев С.А. Самоубийства в войсках. 1893
6. Боечко А.В. Суицидальное поведение военнослужащих. 1995
7. Войцех В.Ф. Повторные суицидальные действия у психических больных (диагностика, прогноз, профилактика). Методические рекомендации / Войцех В.Ф., Скибина Г.А., Ципрун В.Е. Москва. 2000
8. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд: Пер. с фр. А.Н. Ильинского. Союз. 1998
9. Фрейд З. Мы и смерть. Танатология (учение о смерти). Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1994
10. Фрейд З. Печаль и меланхолия. Психология эмоций. Тексты /Под ред. Вилюнаса В.К., Гиппенрейтер Ю.Б. Изд-во Москва. ун-та. 1984
11. Литвинцев С.В. Суицидальные попытки и состояние самосознания у лиц с патохарактерологическими реакциями: Сб. "Современные подходы к диагностике и лечению нервных и психических заболеваний". 2000
12. Литвинцев С.В. и др. К проблеме агрессивных и аутоагрессивных действий военнослужащих: "Современные подходы к диагностике и ле-

чению нервных и психических заболеваний”. 2000

13. Макаров В.Н. Самоубийства в русской армии. Воен.-мед. журн. Июль. 1902

14. Меннингер К. Война с самим собой. Москва. ЭКСМО-Пресс. 2000

15. Нечипоренко В.В. Особенности суицидального поведения у военнослужащих // Актуальные проблемы психиатрии войн и катастроф. 1997

16. Нечипоренко В.В. и др. Некоторые проблемы современной суицидологии. Война и психическое здоровье. 2002

17. Шнейдман Э. Душа самоубийцы. Москва. 2000

18. Mittendorfer-Rutz E, Rasmussen F, Wasserman D. Familial clustering of suicidal behaviour and psychopathology in young suicide attempters. A register-based nested case control study. Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol 43: 2008

19. Wasserman D. Depression: the facts. Oxford: Oxford University Press. 2011

20. Wasserman D, Sokolowski M, Wasserman J, Rujescu D. Neurobiology and the genetics of suicide. In: Wasserman D, Wasserman C, editors. Oxford textbook of suicidology and suicide prevention: a global perspective. Oxford: Oxford University Press. p. 165–82. 2009

21. Wasserman D., et al. / European Psychiatry 27: 2012

22. Zalsman G. Timing is critical: gene, environment and timing interactions in genetics of suicide in children and adolescents. Eur Psychiatry. 25: 2010

РЕЗЮМЕ

ДИАГНОСТИКА И ПРОФИЛАКТИКА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Э. МЕХТИЕВ

Для раннего выявления военнослужащих с признаками суицидального поведения особое значение имеет тщательное их обследование войсковыми врачами и психологами. Основу профилактической работы составляет индивидуальная целенаправленная беседа, во время которой одновременно ведется наблюдение за обследуемым. С этой же целью проводится изучение документов личного дела военнослужащего. Следует изучить характеристику, справку о семейном положении и данные о состоянии здоровья. Для профилактики суицидального поведения важным является постоянное общение с военнослужащими не столько в официальной, сколько в бытовой, дружеской обстановке. Необходимо расширять рамки такого общения, вселять в военнослужащих веру в собственные силы и возможности. Правильный подход к профилактике самоубийств военнослужащих нацеливает командиров, военных психологов и медиков на детальное изу-

чение всего комплекса психотравмирующих факторов, с которыми сталкивается воин, на разработку мер по их нейтрализации и на формирование эффективных мер снятия психологического кризиса. Внимательный анализ причин и условий самоубийств убеждает, что их можно и должно предотвратить.

SUMMARY
DIAGNOSIS AND PROPHYLAXIS OF SUICIDAL BEHAVIOUR
AMONG MILITARY SERVANTS
E.MEHTIEV

Therefore, thorough observation of troops by military doctors and psychologists is relevant for an early identification of the signs of suicidal behaviour. The basis of a prophylactic observation consists of an individual objective conversation, whereas simultaneously takes place a surveillance of a soldier. For the same reason, the specialists research personal documents of a military servant; his characteristic; health datas and marital status. For the prophylactic objectives of suicidal behaviour, it is important to keep in touch with a soldier not only in official, but also in everyday and friendly circumstances either. In order to imbue a faith in their military power and capabilities, it is necessary to expand and deepen the scope of that communication. Correct approach to the prophylactic objectives of suicidal behaviour of soldiers targets commanders, military psychologists and medics to a thorough research of a whole complex of traumatic factors, which the soldier can be faced with. This approach also objects the specialists to develop the ways of neutralisation of those factors, and to formate an effective course of prevention them from a psychological crisis. Consequently, an accurate analysis of reasons and circumstances urges that this crisis can be and ought to be averted.

AZƏRBAYCAN MİLLİ SİYASİ KİMLİYİ YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİNİN BAXIŞLARINDA

**Tural ƏLİYEV – Bakı Dövlət Universitetinin Politologiya
və sosiologiya kafedrasının dissertantı**

Açar sözlər: Yusif Vəzir Çəmənəminli, millət, siyasi millətçilik, milli ideya, milli dövlət, müstəqillik.

Keywords: Yusif Vazir Chamanzaminli, nation, political nationalism, national idea, national state, independence.

Ключевые слова: Юсиф Везир Чеменземинли, нация, политический национализм, национальная идея, национальное государство, независимость.

e-mail: tural.electron@gmail.com

XX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi fikir tarixinin ən parlaq nümayəndələrindən biri olan *Yusif Vəzir Çəmənəminlinin* (1887-1943) irsi çox təəssüf ki, bu günə qədər yetərincə öyrənilməmiş, təbliğ olunmamışdır. Məhz bunun nəticəsində Çəmənəminli öz həmvətənləri arasında ən yaxşı halda görkəmli ədib, tarixi roman janrımızın banisi kimi tanınır, halbuki, mübaliğəsiz demək olar ki, onun qələmindən çıxmış ictimai-siyasi, tarixi məzmunlu əsərlər siyasi düşüncə tariximizin sanballı səhifələrindən birini təşkil etməkdədir.

Onun yaradıcılığının ana xəttini Azərbaycanın istiqlaliyyəti, milli dövlət quruculuğu, millətin oyanışı və tərəqqisi, tariximizin və mədəni irsimizin düzgün tədqiqi və dərkə problemləri təşkil edir. *Y.V.Çəmənəminlinin* həyat yolunun da şüurlu hissəsi bu amallar uğrunda mübarizəyə həsr olunmuşdur desək, əsla yanlışdır. Müəllifin həyat yolu sözün bütün mənalarında onun yaradıcılığında əksini tapmış amalların, dəyərlərin və fikirlərin aynası, əksi olmaqla yanaşı, həm də həqiqi bir vətənpərvərin xalqı naminə təmənnəsiz, bütün varlığı ilə apardığı mübarizənin nümunəvi bir salnaməsi adlanmağa tam layiqdir. Bu mənada Çəmənəminli yaradıcılığını tam fəlsəfəsilə anlama bilmək üçün onun həyat yoluna ötrəi də olsa, nəzər salmaq mütləqdir.

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLI: ƏZABLI, LAKİN ŞƏRƏFLİ YOLUN QISA XRONİKASI

“Dağ başında yazı-yayı yaşılığa, payızı-qışı dumana və qara bürünmüş bir şəhər təsəvvür ediniz. Bu, mənim şəhərimdir... Şəhərin hər nöqtəsi tarix söyləyir... Mən də bu macəralı şəhərdə dünyaya gəldim”. [8, 375]

1887-ci il sentyabrın 12-də Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şuşada bəy ailəsində dünyaya göz açmış Yusifə “Vəzir” ünvanı ulu babası *Mirzə Əliməmmədağa* bəydən (*Qeyd. Mirzə Əliməmmədağabəy Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın məşhur vəzirlərindən biri olmuşdur, “vəzirov” soyadını da o vaxtdan bu nəslin nümayəndələri daşmışdır – müəllif*), “Çəmənəminli” təxəllüsü isə Cənubi Azərbaycanın Çəmənəmin kəndindən qalmışdır. Belə ki, 1904-cü ildə qardaşının, 1906-cı ildə isə atasının ölümü gənc Yusifi sarsıtmış, az sonra özünün də yatalaq xəstəliyinə tutularaq ölümcül xəstələnməsi ilə anası tamamilə köməksiz vəziyyətə düşmüşdür. Həmin çətin dövrdə ailənin yardımına Cənubi Azərbaycanın Çəmənəmin kəndindən olan *Həsənخان, Nifti* və *Fərrəc* qardaşları çatmışdır. Vaxtilə bu qardaşlar yoxsulluq səbəbindən Şuşaya pənah aparmış və Yusifin atası onları öz himayəsinə götürmüşdü. Dar gündə vaxtilə edilmiş xeyirxahlığın unudulmaması Yusifdə dərin iz buraxmış və anasına böyüyəndə məşhur şəxsiyyət olarsa, özünə “Çəmənəminli” təxəllüsünü götürəcəyini bildirmişdir.

Sənədlərini vaxtında təqdim etməmələri səbəbindən 1906-cı ildə Bakıda realni məktəbə qəbul edilməyən 19 şagirdin arasında *Yusif Vəzirin* də adı olmuşdur. Bu məktəblilərin təhsildən kənar qalmasından xəbər tutan *Hacı Zeynalabdin Tağıyevin* Tiflis canişininə vurduğu teleqramdan sonra onların məktəbə qəbulu mümkün olmuşdur.

Sonralar Kiyevdəki Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunu olan *Yusif Vəzir Çəmənəminli* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ukraynadakı diplomatik nümayəndəsi olmuş, 1919-cu ildə AXC-nin İstanbuldakı ilk səfiri təyin edilmişdir. İstanbul o vaxtlar dünya siyasəti üçün ən strateji şəhərlərdən biri sayılırdı, Avropada müttəfiq qüvvələr burada toplanır, dünyanın bütün aparıcı mətbuat orqanları İstanbulda təmsil olunurdu. Sonralar özü bu barədə yazırdı ki, “... *Aləm İstanbuldadır: siyasi işlərin ucu, əfkari-ümumiyyənin gözü... hamısı burada... İstanbulda yapılan gurultular Parisə çatıb təsirsiz ötüşür*”. [9, 258]

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra o, bir müddət Türkiyədə, Fransada yaşamış, sonradan Vətənə qayıda bilmiş, lakin az keçməmiş burada da sovet hakimiyyətinin təqiblərinə məruz qalmışdır. 1940-cı ildə həbs edilərək Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsinə göndərilmiş və 1943-cü il yanvar ayının 3-də sürgündə vəfat etmişdir. O, Betluqa çayının sahilindəki qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur.

Yusif Vəzir sürgündə də yazıb-yaratmış, yazdıqlarını düşərgə növbətçisinə ötürə bilmişdir. Növbətçi yazıları torpağa basdıraraq gizlətməmiş, lakin sonradan çürüdüyünü, siçovul yediyini görüb yandırmışdır. Həmin mətnlərdə nələrin yazıldığı, növbətçini bu addımı atmağa vadar edən əsl səbəblərin dəqiq təfərrüatları məlum deyildir.

MİLLİ SİYASƏT

AZƏRBAYCAN MİLLİ KİMLİYİ, SİYASİ FİKRİ VƏ TARİXİ İRSİ ƏTRAFINDA DÜŞÜNƏRKƏN...

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin əlimizdə olan zəngin irsindən milli siyasi kimliyə dair əsas baxışları *“Biz kimik”*, *“Biz kimik və istədiyimiz nədir”*, *“Azərbaycan və azərbaycanlılar”*, *“Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan”*, *“Xarici siyasətimiz”*, *“Milli və mədəni işlərimiz”*, *“Dil məsələsi”*, *“Qulluq və əsirlik”*, *“Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi”*, *“Ana və analıq”*, *“Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri”*, *“Tariximiz ətrafında”*, *“Etibarsız millət”*, *“Ölkəşünaslıq”* və s. adlı yazılarında əksini tapmışdır.

Biz kimik?

Müqayisə üçün qeyd edilməlidir ki, *Yusif Vəzirin* həm *“Biz kimik”* adlı məqaləsi, həm də *“Biz kimik və istədiyimiz nədir”* adlı əsəri vardır.

“Biz kimik” “Sədai-həqq” qəzetində o, hələ tələbə olarkən 1913-cü il martın 12-də dərc olunmuşdur. [3. 127] Burada *Yusif Vəzir* yazır: *“Pəs, bizə tarix lazımdır ki, keçmişimizi öyrənib gələcəyimizə yollar açaq. Bu barədə hər bir əhli-qələm çalışmalıdır ki, tariximizə dair məlumat toplansın”*. [3. 14]

Sonradan o, özü bu mövzuda 9 yarımbölmədən ibarət *“Biz kimik və istədiyimiz nədir”* adlı əsər yazmışdır. Bu əsərin də ilk cümləsi belə başlayır: *“Tarix kitablarına nəzər yetirdikdə türk millətinin qədim hallarını öyrənməyə dürüst qadir ola bilmirik. Çünki türk tarixinə dair lazımi məlumatlar hələ toplanmayıb”*. [4. 218]

Əsərdə *Yusif Vəzir* bildirir ki, Azərbaycan çox müharibələrdən keçib, çox millətlər görüb, tarixi hadisələr Azərbaycan həyatında öz təsirini buraxıb, lakin bütün keşməkeşlərə baxmayaraq, xalq öz dilini, mənliliyini qoruyub: *“Böyük türk millətinin bir şöbəsini təşkil eləyirik. Millətə məxsus bir amillərə daxili maliklik: ayrıca dilimiz, adət və qaidəmiz, ədəbiyyatımız var”*. [4. 218]

Millətin “ayaq izləri”

Yusif Vəzir 1914-cü ildə *“İqbal”* qəzetində nəşr olunan *“Nicat” qiraətxanası* adlı məqaləsində yazırdı ki, *“millət addım atdıqca ayaqlarının izi mətbuatda qalır”*. [3. 3] Bu baxımdan onun 1916-cı ildə qələmə aldığı *“Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi”* adlı məqaləsi xüsusi maraq doğurur. O, bu məqaləsində yeni təşəkkül tapan Azərbaycan milli mətbuatının tarixi inkişaf yoluna nəzər salır, vəziyyəti siyasi təhlil edir, nöqsanları, çıxış yollarını göstərir. *Yusif Vəzir* mətbuat orqanlarının ciddi kadr böhranı keçirdiyini, naşı şəxslərin meydan suladığını qeyd edir, şəxsi nifaq və qovğaların mətbuatın aparıcı mövzuları olmasından təəssüflənir. Bildirir ki, elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, gerçək ziyalılar sözünü demək üçün tribuna tapmaqda çətinlik çəkirlər.

O, milli mətbuatın “məzhəkə” xəstəliyinə düşər olduğunu, özü cəmiyyətə nümunə ola bilməyənlərin xalqı ələ salaraq yerli-yersiz onu gülüş hədəfinə çevirməsindən narahatlıq keçirir, uçurulan köhnəliyin yerinə heç nə təklif edilmədiyini vurğulayır: “Köhnə yol gülünc olub itdi. Təzə bir yol göstərən də olmadı. Həmişə rəhbərə möhtac olan qara xalq da yolu bilmərrə itirdi. Adət və əxlaqlarına yerli və yersiz o qədər gülünmüş və əskikləri o qədər üzünə vurulmuş, təkrar olunmuşdu ki, zavallı xalq özünü bu həqarətdən saxlamaq üçün doğma adət və əxlaqını unutmamağa, onlara xor baxmağa başlamışdı”. [5. 354]

O, milli mətbuatı torpaq məsələsinə diqqət çəkməyə çağırır: “Qonşularımız erməni və gürcülər zəmindarlıq cəmiyyəti qayırib kəndçilərinə təzə üsulla yer əkmək öyrədirlər. Əkinəcək torpaqlarını mühafizə edirlər ki, əcnəbilərə satılmasın. Bizim cəmiyyətimiz olmamağı bəs deyildir, bu barədə qəzetlərimizdə bir-cə söz də yazılmır. Halbuki, torpaq məsələsi millət üçün həyati və zəruri məsələlərdən biridir”. [5. 357]

Torpaqların kütləvi şəkildə əcnəbilərin əlinə keçməsi məsələsinə **Yusif Vəzir “Qulluq və əsirlük”** adlı əsərində də geniş toxunmuşdur, bunu faciə adlandırmışdır: “Avam kəndçini öyrətməlidir. Çalışmalı ki, kəndçilər əkin yerlərini satmasınlar. İnanın ki, əkin yerləri müsəlmanların əlindən çıxdıqda, onların vücudu da bir qəpiyə dəyməyəcək, qiyamətimiz onda qopacaq. Millət əkin yerindən və onda sakin kəndçilərdən ibarətdir. Bunların tərəqqisi millətin tərəqqisidir. Şəhərlərin tərəqqisi milləti fot olmaq qorxusundan hiş edə biləcək! Biz bu nöqtəyə diqqət yetirmirik, amma sonra peşiman olacağıq”. [12. 344]

MİLLİ LƏNGİMƏNİN ƏSAS SƏBƏBİ: ETNOPSIXOLOJİ STEREOTİPLƏR

Çəmənzəminli 1914-cü ildə qələmə aldığı **“Qulluq və əsirlük”** adlı əsərində Azərbaycan xalqının etnopsixoloji problemlərini araşdırır, mənfi stereotiplərin aradan qaldırılması yollarını göstərirdi. “Böyük dura-dura kiçik danışmaz” formulunun “ağıl yaşda deyil, başdadır” formulu ilə çoxdan əvəzlənməli olduğunu bildirirdi.

O, aza qane olmağı ciddi qüsur sayıb, inkişaf üçün dayanmadan və daha çox zəhmət çəkilməsini təşviq edirdi. Məsələn, Gəncə, İrəvan, Qarabağ bəylərini misal göstərərək yazırdı ki, onlar böyük mülkə, geniş torpağa malik ola-ola onları dolandıra bilmirlər, ağalığa edə bilmirlər.

Burada **Yusif Vəzir**in məsələni “ağalığa edə bilmirlər” şəklində qoyuluş tərzini xüsusi maraqlandırır. Belə ki, o, əslində Azərbaycana əcnəbilərin deyil, azərbaycanlıların özlərinin ağılıq etməsini arzulayırdı, xalqı buna həvəsləndirirdi. **Yusif Vəzir**in bütün məqalələrində bu ruhu aydın sezmək mümkündür. O, yaradıcılığının bütün mərhələlərində Azərbaycan millətinə özünü bu Vətənin əsl sahibi kimi hiss etməyə imkan verən duyğuları aşılamağa çalışır, millət adını uca tuturdu. O, yazırdı: ““Millət” sözünü doğruçu millət xadimləri ilə bərabər

hər sərsəri ağzına alıb, “millət dalda qaldı”, “milləti gərək qabağa aparaq” deyə-deyə qiymətdən salan kimi, “hürriyyət” sözü də hissiyatsız şairlərin dövlətindən güllünc bir hala gəlib”. [12. 343]

O, türklüyün əzəmətini özünə qaytarmağa çalışırdı: “Ulu babalarımız oğullarına “Dağ”, “Qaya”, “Dəniz”, “Gün”, “Ay” və “Ulduz” kimi adlar qoyardılar. Onda adlarına müvafiq də şan və şərəf ilə ömür sürərdilər. O zamanlar türklük dağ kimi qüvvətli və qaya kimi möhkəm idi; fikirlər gün kimi parlaq, niyyətlər ulduzlar kimi yüksək idi. Biz məgər həmin türklərin hümmətlərindən deyilik? Bizə ən əvvəl lazımdır ki, özümüzü qulluqdan xilas edək”. [12. 347]

Yusif Vəzir ədəbiyyatı ədəbi əsirlikdən – təqlidçilikdən xilas etməyin vaxtının çatdığını yazır, ədəbiyyatı milli problemlərlə məşğul olmağa, ana dilinin, onun saflığının qayğısına qalmağa çağırırdı. “Xalqımızın gözəl bir xüsusiyyəti var ki, hansı millət ilə yaşadı (istər hakim, istər məhkum) öz dilini qolaylıqla yadından çıxarmaz... Mədəniyyətimizin əsasını təşkil edən dilimizdə bir cazibə var... Bizi millət edib, gələcəyimizə parlaqlıq ümidini bəslədən həmin mədəniyyətimizin bu xüsusiyyəti, bu mənlidir”. [4. 219]

O, görkəmli Azərbaycan şəxsiyyətlərinin qədrini bilməyə səsləyirdi. Məsələn, “**Qulluq və əsirlik**” əsərində konkret adlar da çəkirdi: **Mirzə Fətəli Axundzadə, Firudin bəy Köçərli, Üzeyir bəy Hacıbəyov** və s.

“Cəmi dərdlərimizin səbəbi anasızlığımızdır”

Yusif Vəzir təhsil və tərbiyənin milli inkişafda həlledici roluna bələd idi. “Məktəbsiz millət rişətsiz ağac kimidir; diriliyi üçün lazım olan qüvvəsi olmayıb, quruyub candan düşər. Məktəb təzə fikirli adamlar yetirir. Bunlar da cəmətin məişətini dəyişməyə çalışırlar”. [4. 228] O, **Napoleonun, Teymurləngin, Motsartın, Volterin, Hüqonun, Hötenin, Şillerin, Şenyenin, Lamartinin** uşaqlıq illərindən misallar gətirərək onların formalaşmasında analarının roluna diqqəti cəlb edirdi və yazırdı ki, “cəmi dərdlərimizin səbəbi anasızlığımızdır” [1, 431] (**Qeyd. Yusif Vəzirin dünyagörüşünün formalaşmasında, yüksək təhsil almasında ailəsinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Hələ uşaqlıqdan anası Yusifdə ədəbiyyata, elm və sənətə böyük maraq oyatmışdı – müəllif**). **Yusif Vəzir** israrla bildirirdi ki, analar övladlarının balaca yaşlarından onlarda olan istedadları, meyil və həvəsləri aşkar etməlidir, o, bunu uşaqlara verilmiş “*təbii vergilər*” adlandıırırdı: “*Aləmi-islamda üç yüz milyon adamdan fəvqəladə istedadla malik bircəsi çıxıb yeni bir şey ixtira və icad etməməyinin səbəbi həməən avam arvadlardır ki, övladlarının şövq və həvəsini öldürüb fətv edirlər... Mədəni millətlər arasında işə işlər tamamilə ayrı cürdür. Orada təbii vergiyə artıq etina olunub tərəqqisinə çalışırlar. Əlbəttə, ən əvvəl övladın zəka və istedadı anaların nəzərini özünə cəlb edir. Odur ki, Avropanın bir çox böyük şəxslərinin gələcəyinə analarının artıq təsiri olub*”. [1. 434-435]

Hələ 1913-cü ildə qələmə aldığı *“Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə”* adlı məqaləsində yazırdı: *“Qızlarımızı mükəmməl surətdə oxutmalı, onlar hüquqsuzluq təzyiqindən qurtarmalıdır. Arvad elmlə və əri ilə müsəvi olsa, milli ruhlu və tərbiyəli övladlar yetirər. Təbiidir ki, belə uşaqlar gələcəkdə öz tərbiyələri sayəsində nə farslığın və nə qeyri millətlərin nüfuzu altına düşməyib öz milli yolu ilə milli qayələrə (ideala) doğru gedər”*. [7. 337]

MİLLİ PROBLEMLƏRİN “BEŞİKDƏ HƏLLİ” VƏ QADIN AZADLIĞI

1914-cü ildə qələmə aldığı *“Ana və analıq”* əsərində *Yusif Vəzir* yazırdı: *“Analıq o qədər ucadır ki, öz-özünüdə elə bir müvəffəqiyyətdir ki, ona nail olmağa biz kişilər layiq olmamışıq. Bu imtiyaz təkə arvadlara verilib”*. [1. 418] *“Ana azaddır, heç kəsə tabe deyil. Bu azadlığı da balalarına tələq edir. Bunlar asudə fikirli, azadə ruhlu insan olurlar. Bunlar anaları kimi qulluq və əsirliyi sevməzlər, meyilləri genişlik istər, niyyətləri ucalıq”*. [1. 436]

Yusif Vəzir cəmiyyəti qadınlara geniş hüquqlar verməyə çağırırdı: *“Pəs, arvada ağıl naqis deməkdə böyük səhvimiz var. Bunlara ixtiyar verib ağıllarının genişliyinə çalışılsa, heç bir işdə kişilərdən geri durmazlar. Arvad ixtiyarsız olduqda bundan böyük ədalətsizlik baş verir. Bunun da xəbəri həm arvada toxunur, həm də millətimizə”*. [1. 421] O, *“arvadların ağıl naqisdirsə, Həmidə və Hənifə xanım kimi şəxslər necə əmələ gəlib? Bunlar min kişiye ağıl öyrədər”* deyərək *Həmidə xanım Cavanşiri, Hənifə xanım Məlikovanı* əyani nümunə göstərirdi.

Yusif Vəzir yaradıcılığında qadın və kişiləri hüquq bərabərliyinə dəvət edir, qadınların cəmiyyətdə yerini olduqca vacib hesab edir, milli inkişafda, savadsızlığa qarşı mübarizədə onların rolunu yüksək qiymətləndirirdi: *“Bizim arvadlar avam ola-ola oxumuş kişilərdən çox maarifpərvərdirlər. Uşaqlarımızın məktəbə yollanmağının səbəbi çox vaxt anaları olur. Qız uşaqlarının oxumağına kişilər mane olduqda, arvadlar bu yolda var qüvvələri ilə çalışırlar”*. [1. 422]

“Məhz avamlıqdan günahsız xalq fətvə olub gedir” deyərək səsinə ucaldan *Yusif Vəzir* nicatı qız məktəblərinin sayının artırılmasında, onların nizamlı, geniş proqramlı olmasında görür: *“Heyif ki, bizim qız məktəbləri ehtiyacları dəf eləmir... Qız məktəbi açmaq bizə ən vacib işlərdən biridir. Hər kəs istəyir savab qazansın, camaatımıza məktəb açsın”*. [1. 428]

1914-cü ildə dərc edilmiş bu yazıda *Yusif Vəzir* qadınların döyülməsinə, onların təhqir edilməsinə qarşı çıxır, qadınlara hörmət etməyi hər bir kişinin borcu sayırdı: *“Arvadlara ixtiyar verilsə, işlər tamam dəyişər. Elm aramızda yayılır və onun işığında diriliyimiz də asanlaşar. İxtiyarlı arvad özünü xoşbəxt edən kimi, özgələrinin də xoşbəxtliyinə bəis ola bilər... Vaxt var ikən arvadlara hüquq verilməlidir ki, bunlar kişilərə qoşulub dirilik boyunduruğuna şərik olsunlar”*. [1. 422]

MİLLİ SİYASƏT

“Hanı yazıq arvadlarımızı himayə edən cəmiyyətlər? Əcnəbilər arasında heyvanları himayə edən cəmiyyətlər var ki, onlara əziyyət vermək qadağan olunub. Bizlərdəsə arvad kimi əziz məxluqu əzib döyürlər, küçələrə tullayırlar. Buna bir acıyan tapılmır”. [12. 345]

Yusif Vəzir qadının cəmiyyətdəki yeri və rolu məsələsinə bir çox əsərlərində, o cümlədən *“Azərbaycan və azərbaycanlılar”* adlı əsərində də toxunmuşdur. O, bu əsərində ayrıca *“Qadın məsələsi”* bölməsində qadın azadlığı probleminə toxunmuş və çarşafa qarşı çıxmışdır. [2. 35] Onun *“Çadra ətrafında”* adlı ayrıca tarixi tədqiq əsəri vardır. Burada o, göstərmişdir ki, istər türk ənənəsi, istər adət və qanunlar daima qadının hüquqlarını tanımışdır. [6. 110]

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurularkən hökumətin həssaslıqla yanaşdığı ilk məsələlər sırasında qadın hüquqları problemi xüsusi yer tutmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, qadınlara seçki hüququ ABŞ-da 1920-ci ildə, Türkiyədə 1934-cü ildə, Fransada 1944-cü ildə, İtaliyada, Yaponiyada 1946-cı ildə, İsveçrədə 1971-ci ildə verildiyi halda, Azərbaycanda bu, 1918-ci ildə baş vermişdir və bu sahədə Azərbaycan Şərqdə ilk nümunə kimi tarixə düşmüşdür.

ETNİK MİLLƏTÇİLİKDƏN VƏTƏNDAŞ (DÖVLƏT) MİLLƏTÇİLİYİNƏ

“...Avropanın cəmi inqilabları qanunun dəyişməsi üstədir. Köhnəpərəstlər and edib, qədim qanunların qalmasını istiyorlar. İnqilab isə qədim qanunları uçurub, əvəzində təzəsini yazır”. [4. 227] *“Biz kimik və istədiyimiz nədir”* adlı əsərində *Yusif Vəzir* Azərbaycanda millət vəkillərinin yazdığı qanunla idarə olunacaq hüquqi dövləti təsvir edir və etnik mənsubiyyətindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın qanun qarşısında bərabərliyini elan edirdi: *“Ölkəmiz qanuna tabe olacaq və qanundan xaric bir iş görülməyəcək. Qanun da bitərəf olduğundan heç zülm olunmayacaq. Yəni hamı qanun qarşısında bərabər olacaq, ögeylik-doğmalığ olmayacaq. Qanun soruşmayacaq ki, filankəs ermənidir, yainki müsəlman; filankəs kişidir, yainki arvad. Filankəs dövlətlidir, yoxsa fəqir. Erməni, müsəlman, rus, kişi, qadın, dövlətli, kasıb hüquqla bərabərdir”*. [4. 221]

Bu barədə onun *“Xarici siyasətimiz”* əsərində oxuyuruq: *“Ola bilər ki, bir məmləkətdə daxili musalimət çox millətlərin vücudu ilə də təmin olunsun. Bu halı Şimali Amerika cəmahiri-müttəhidəsində görürük. Dürlü millətlər vətəni olan bu Cümhuriyyət ən sağlam bir idarəyə istinadən xoşbəxt yaşayır və xalqının rahat və istirahətini təmin edərək rəğbətini qazanır, bunun səbəbi isə uca bir idarə, gözəl bir qanundur. Bir tərəfdən ədalətli bir idarə, o biri tərəfdən qüvvətli bir mədəniyyət məmləkətdəki bütün millətləri yoğurub bir qəlibə salır. Hər kəs ümumi vətəni sevir və onun mədəniyyətini qeyri-məcburi bir halda alır”*. [9. 253]

Çəmənzəminli Azərbaycan mədəniyyətinin gücünə inanır və yazırdı ki, Azərbaycan mədəniyyəti o qədər qüvvətlidir ki, qonşu ölkələrin xalqlarını da təsiri altında saxlayıb və saxlamaqdadır. O, sayından asılı olmayaraq bütün etnik azlıqların hüquqlarının qorunacağını ifadə edirdi: *“Bu gün vətənimizdəki xırda millətlər bizim ilə bərabər yaşamaqdadırlar; bunların hüququ heç bir qanun ilə təhdid olunmayıb və olunmayacaqdır. Ədalət hökmranlığını daimi surətdə təmin etməyə çalışacaqdır”*. [9. 255]

Yusif Vəzir Azərbaycan milli dövlətini azad seçkilərsiz təsəvvür etmirdi: *“Ola bilər ki, öz ixtiyarımız öz əlimizə düşdükdə, ədalətsizliklər baş versin. Ədalətsizliyi yox etmək üçün Azərbaycan hakimiyyəti gərək xalqın öz istədiyi adamların əlinə keçsin”*. [4. 220] Onun fikrincə, istiqlalın təminatı üçün 3 amil – millət, ölkə və hakimiyyət vəhdətdə çıxış etməlidir.

Söz, etiqad, vicdan azadlığı, plüralizm – bütün bunlar Çəmənzəminlinin təsvir etdiyi Azərbaycan milli dövlətinin məqsədləri sırasına daxildir. *“Azərbaycanlı azad olduqda onun sözü, yazısı, iman və etiqadı da azad olacaq. Danışdığı söz və yazdığı şeylər üstə ona tənbeh olunmayacaq. Məsələn, Azərbaycanın idarəsi xoşu gəlməzsə, o barədə keyfi istədiyi qədər danışıb yaza bilər... Etiqad gərək azad olsun... Etiqad azadlığından azərbaycanlılar hüquqlarını itirməzlər... Azərbaycanda etiqad və inamlara zor olmayacaq: hər kəs hansı məbədə üz döndərəcək döndərsin. Bizə onun sadıq vətən xadimi olması lazımdır... Bizim istədiyimiz budur ki, cəməat yığınağı da azad olsun. Xalqın keyfi istədiyi zaman yığınaq qurub, istər evdə, meydanda və ya küçədə, bağda hər nə məsələsi var müzakirəyə qoya bilər”*. [4. 222]

XƏTAINİN “NƏFƏSLƏRİ”

“Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” əsərində **Yusif Vəzir** Azərbaycanın keçmişinə, bu gününə və gələcəyinə ayna tutmağa çalışırdı. Çəmənzəminli türkologiya elmi çərçivəsində azərbaycanşünaslığın müstəqil istiqamət (“azərolojiya”) kimi öyrənilməsinə təklif edirdi. O, bu əsərində Azərbaycanın tarixi sərhədlərini göstərir, əsas bölgələrinin ayrı-ayrılıqda tarixi, iqtisadi, coğrafi arayışlarını verir, tarixi şəxsiyyətlərimizin xidmətlərini sadalayır. Məsələn, Bakı haqqında **Yusif Vəzir** yazırdı: *“Bakı Azərbaycanın maddi və mənəvi anasıdır. Məmləkətimizin hansı yerində fəlakət üz verərsə, xalq üzünü Bakıya çevirər və Bakı sevə-sevə köməyə gedər. İyirmi sənə əvvəl Bakı zəlzələsində, on beş sənə əvvəl müqəddəm Qarabağ acliğında, beş il bundan irəliki Qars və Ərdəhan qırğınında zərər görmüş müsəlmanlara (burada Çəmənzəminlinin Osmanlı Türkiyəsindəki qırğınlar zamanı azərbaycanlıların qardaş yardımını etməsi barədə açıqladığı fakt tarixçilərin diqqətini cəlb etməli, bu məsələ Türkiyə ictimaiyyətinə də geniş təbliğ edilməlidir – müəllif) Bakının böyük köməyi oldu”*. [13. 161]

MİLLİ SİYASƏT

Yaxud, Çəmənzəminli göstərir ki, Rəvan qalası (*İrəvan qalası nəzərdə tutulur – müəllif*) *Şah İsmayılın* əmri ilə inşa edilib. Ümumiyyətlə, *Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin Şah İsmayıl Xətaiyə* rəğbəti olmuşdur. Bunu onun “Xətəinin nəfəsləri” adlı məqaləsindən də duymaq mümkündür. Bu məqalə uzun illər diqqətdən kənar qalmış, ilk dəfə 2004-cü ildə AMEA-nın *Məhəmməd Füzuli* adına Əlyazmalar İnstitutunun çap etdirdiyi “*Yusif Vəzir Çəmənzəminli, “Biz kimik”*” (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi Şəlalə Hüm-mətlidir) kitabında dərc edilmişdir. [11. 83]

AZƏRBAYCAN: COĞRAFİ AMİLDƏN SİYASİ AMİLƏ KEÇİD

Yusif Vəzir Çəmənzəminlini XX əsrin ilk onilliklərindəki digər müəlliflərdən fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri onun hadisələrə siyasi realizm prizmasından baxışdır. Məhz bu səbəbdən onun ideyaları pantürkizmdən çıxır, utopik xarakter daşımır, xəyalpərəstliyi deyil, real mənzərəni təsvir edirdi. Məsələn, *Yusif Vəzir* yaxşı bilirdi ki, İrana məxsus torpaqların bir çox hissəsi tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Lakin İngiltərə, İran, Ermənistan, Gürcüstan, Rusiya ilə münasibətləri təhlil edən “*Xarici siyasətimiz*” əsərində *Yusif Vəzir Çəmənzəminli* İrana qarşı heç bir ərazi iddiaları irəli sürmürdü: “*Hansı nöqtəyi-nəzərdən baxsan, İranın müstəqil və məsud yaşaması bizə əlverişlidir. Dövlətimizin Azərbaycan adlandıdığı sui-təfəhhiümlərə səbəb oldu. Halbuki, Təbriz əyalətinin, yəni İran Azərbaycanının İranın olub-olmaması barədə ortalıqda heç bir məsələ yoxdur. İranın hüququna təcavüz etmək niyyətində deyilik; olmamışıq və olma-yacağıq. Bizim tərəqqi və istirahətimizi təmin edən yalnız qonşularımız ilə dostluğumuz olacaqdır*”. [9. 264]

Təkcə bu fakt ümummillə lider *Heydər Əliyevin* irəli sürdüyü azərbaycançılıq ideologiyasının güya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli prinsiplərinə uyğun gəlmədiyini iddia edənlərə layiqli cavabdır. *Heydər Əliyevin* 1993-cü ildə hakimiyyətə yenidən qayıdışından sonra həll etdiyi vacib məsələlərdən biri əvvəlki hakimiyyət dövründə siyasi naşılıq səbəbindən qonşu ölkələrə qarşı irəli sürülmüş ərazi iddialarının gündəlikdən çıxarılması olmuşdur. Digər tərəfdən, bu fakt *Heydər Əliyevin* irəli sürdüyü azərbaycançılıq məfkurəsinin milli köklərə nə qədər bağlı olduğunu, onun hansı rüşeymlərdən qidalandığını aydın göstərməklə, ümummillə liderin tarixə dərinindən bələd olmasının göstəricisidir.

Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin milli dövlətçilik ideologiyası olan azərbaycançılıq da məhz onu təlqin edir ki, Azərbaycan xalqı əsrlərlə mövcud olduğu, dövlətlər qurub-yaratdığı tarixi-coğrafi məkanı tanımalı, onu dərinindən öyrənməli, lakin siyasi realizm mövqeyindən çıxış edərək fəaliyyətini və gələcəyini beynəlxalq hüquqla tanınmış cari sərhədləri daxilindəki siyasi məkanda qurmalıdır.

Yusif Vəzirin Ermənistan siyasi rəhbərliyinə ərazi iddialarından (özü də tarixi

əsasları olmadan) əl çəkməyə dair çağırışları da maraqlı doğurur: “Erməni rəhbərləri bizə əl uzatmalıdırlar, kin-küdurəti buraxıb, doğru yola gəlməlidirlər. Və əmin olmalıdırlar ki, erməni dərd və istəyini avropalılardan tez başa düşərlik”. [9. 266]

Yusif Vəzir erməni diasporunun, yalanlarını yaymaq üçün ən ağılasığmaz *əməllərə baş vurmasını təəssüflə qeyd edirdi*: “Avropa şəhərlərindən birində bir erməninin bir çocuğa güllə atdığını qəzetədə oxumuşdum. Ermənidən cinayətin səbəbini soruşduqda demişdi: “Bu cinayət ilə erməni çocuqlarının halından sizi xəbərdar eləyirəm, onları Osmanlılar qırırlar”. İştə əfkari-ümumiyyə üçün qəribə bir hərəkət. Lakin bu adətdən kənar bir işdir. Amma bununla da istifadə edirlər”. [9. 260]

O, yazırdı ki, azərbaycanlılar özlərini tanıtdırmaq üçün ermənilərdən daha çox çalışmalıdırlar: “Eşitdiyimə görə, ermənilər bu il (*Qeyd. 1919-cu il nəzərdə tutulur – müəllif*) milli məsələlərinə dair doqquz yüz əsər təb etdirmişlər”. [9. 261]

Yusif Vəzir xaricdə yaşayan azərbaycanlıların çoxunun yerli dilləri bilmədiyini, bu səbəbdən yaşadıkları ölkənin həyatında yaxından iştirak edərək güclü diaspora şəklində çıxış edə bilməməsindən narahatlıq keçirirdi.

NƏTİCƏ

Təbii ki, **Yusif Vəzirin** milli siyasi kimliyə dair baxışlarının tam təhlilini bir elmi məqaləyə sığdırmaq və onlara qiymət vermək qeyri-mümkündür. Lakin müəllifin əsərlərinin ümumi siyasi təhlilindən çıxarılan bir sıra nəticələr var ki, onların dərkəni Çəmənəminli irsini düzgün anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Birincisi, **Yusif Vəzir Çəmənəminli** sağlam millətçilik tərəfdarı olmuşdur. Onun elmi əsərlərində Azərbaycanda etnik millətçilikdən vətəndaş millətçiliyinə (siyasi millətçiliyə) keçidin ilk işarələri görünməkdədir. O, Azərbaycan əhalisindən bəhs edərkən burada etnik kimliyi deyil, siyasi kimliyi – vətəndaşlıq amilini daha çox qabardır. Ölkədə yaşayan hər kəsi etnik kimliyindən asılı olmayaraq, “*azərbaycanlı*” adlandırır. Bunu onun əsərlərinin adlarından da görmək mümkündür. Məsələn, “*Azərbaycan və azərbaycanlılar*”. Bu xətt müasir Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasına – azərbaycançılıq ideologiyasına tamamilə uyğun gəlir. “*Bu gün Azərbaycan identikliyi özünü vətəndaş milləti (siyasi millət) kimi göstərməyə meyillidir*”. [18. 81-82]

İkincisi, **Yusif Vəzir Çəmənəminli** başa düşürdü ki, Azərbaycanın tarixi əraziləri Zəncandan Dərbəndə qədər geniş bir ərazini əhatə etsə də, müasir şəraitdə bu məkanda fəaliyyət mümkün deyil. Bu torpaqlar tarix üçün öyrənilməli, orada yaşayan soydaşlarımıza görə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır, lakin həmin ərazilər üzərindəki mövcud dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları sürülməməli, siyasi

MİLLİ SİYASƏT

realizm mövqeyindən çıxış edərək qarşılıqlı əməkdaşlıq, dostluq platformaları yaradılmalıdır. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan amilinin məhz coğrafi məzmunundan çıxaraq siyasi məzmun daşması prosesində **Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin** böyük xidmətləri vardır.

Üçüncüsü, **Yusif Vəzir Çəmənzəminli** milli problemləri göstərməklə qalmır, onların həlli yollarını da təklif edirdi. Məsələn, qızlar məktəbinin açılması ilə işlərin bitmədiyini, burada tədris və təlimə fikir verilməsini önə çəkirdi. Onun əsərləri amorf ideyalar yığını deyildir, burada konkret məqsədlər və ona çatmaq yolları göstərilir. O, qaldırdığı problemləri dərinləndirərək, lazım gəldikdə, məişət səviyyəsinə qədər enərək məsələləri yoluna qoymağın üsullarını təqdim edirdi. “*Yusif Vəzir Çəmənzəminli mənsub olduğu Azərbaycan xalqının milliliyini çox gözəl və dərin başa düşdüyündən milliliyə daxil olan bütün məziyyətləri bacarıqla açır, milli mənsubiyyətimizlə bağlı hər şeyi əsərlərində rəngarəng vermişdir*”. [16. 87]

Dördüncüsü, **Yusif Vəzir Çəmənzəminli** bir çox müasirlərindən fərqli olaraq, yüksək təhsilli idi, xarici elmi mühitin içərisində yetişmiş vətənpərvər ziyalı kimi dünyada aparıcı elmi tendensiyaları yaxından izləyirdi. Onun əsərlərinin ədəbiyyat siyahısı xarici elmi mənbələrlə zəngindir. Məsələn, onun millətin formalaşmasında təhsilin əhəmiyyətinə xüsusi yer ayırmasını biz avropalı müəlliflərdə, məsələn, **Ernest Gellnerdə** də müşahidə edirik. Və ya ailə modelini kiçik dövlət kimi xarakterizə etməsi Çin filosofu **Konfutsinin** yanaşması ilə uyğundur. O, əsərlərində məşhur filosofların, tanınmış alimlərin əsərlərinə tez-tez müraciət etmişdir. “*Y.V.Çəmənzəminlinin böyüklüyü və ölməzliyi məhz ondadır ki, o, həmişə millətin varlığı ilə bağlı olan problemlər ətrafında düşünmüşdür*”. [16. 10]

“*Yusif Vəzirin bütün külliyyəti ilə tanışlıq və haqqında yazılmış elmi monoqrafiyalardan məlum olur ki, o, 8 müxtəlif ada malik imzalarla əsərlər yaratmış, ədəbi fəaliyyətinin demək olar ki, son dövrünə kimi bu imzalardan istifadə etmişdir*”. [17. 48] Lakin son tədqiqatlar imzalarının daha çox olmasını söyləməyə əsas verir.

Yusif Vəzirin Çəmənzəminlinin yaradıcılığına hansı tərəfdən baxılsa, burada milli dövlət quruculuğu, millətin tərəqqisi problemləri aşkar görünür. Bu əsərlər **Yusif Vəzirin** böyük arzusunun məhz güclü Azərbaycan dövləti olduğunu söyləməyə tam əsas verir.

Müasir Azərbaycan dövləti **Yusif Vəzirin** əsərlərində canlandırıdığı dövlət obrazının prototipi sayıla bilər. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edilmiş, dövlətçilik ənənələri dirçəldilmiş və möhkəmləndirilmiş, azərbaycançılıq məfkurəsi milli ideologiya kimi müəyyən edilmiş və ölkə XXI əsrin çağırışları qarşısında milli ideyaya əsaslanan yeni keyfiyyətlər əldə etmişdir.

Akademik **Ramiz Mehdiyev** 2016-cı ildə dərc edilmiş “**Güclü Azərbaycan**

dövləti qloballaşma şəraitində” adlı məqaləsində (Qeyd. Bu məqalə akademik Ramiz Mehdiyevin gələcək kitabının ayrıca bir fəslidir – müəllif) yazır ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunub saxlanması məsələləri Azərbaycan xalqının müasir milli ideyasının əsas vəzifəsidir: “Azərbaycan xalqı öz dövlətinə indiki nəslin payına düşən milli sərvət, böyük dəyər kimi baxır. Xalqımız gözəl başa düşür ki, öz dövlətindən məhrum olmaq dünyanın etno-milli xəritəsindən silinmək deməkdir. Buradan belə çıxır ki, öz dövlətini qoruyub saxlamaqdan və inkişaf etdirməkdən vacib məsələ yoxdur. Özü də təkcə güclü dövlət yaşamağa davam edə bilər”. [19]

Akademik **R.Mehdiyev** qeyd edir ki, Azərbaycan xalqı sivilizasiyalı dünyada baş verən qloballaşma dəyişikliklərinin ruhunu nəzərə almaqla bərabər, eyni zamanda, dövlətimizin hansı mürəkkəb geosiyasi regionda yerləşməsinə də anlayır, bu halda özünün hadisələrlə zəngin olan əvvəlki tarixini də unutmur: “Azərbaycan dövlətinin inkişaf məntiqi göstərir ki, Azərbaycan 1993-cü ilin ortalarından etibarən ardıcıl surətdə güclü dövlət prinsiplərini gerçəkləşdirmək yolu ilə gedir. İqtidarda olan qrupların neoliberal demokratiya ideyalarına aludə olduqları və bu ideyaları fəal surətdə sosial praktikaya tətbiq etdikləri bəzi postsovet dövlətlərindən fərqli olaraq, Prezident Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gələrək və böyük dövlət xadimi bəsinəti və uzaqgörənliyi nümayiş etdirərək güclü Azərbaycan dövləti konsepsiyasını irəli sürdü və onu ardıcıl surətdə praktikada reallaşdırmağa başladı. Sonrakı illərdə dövlətimizin bütün fəaliyyəti bu kursun düzgün olduğunu təsdiqlədi... Bu gün Azərbaycan dövlətinin sabit olmasının səbəbi budur ki, o, güclüdür, bununla belə, bütün dövlətlərlə qarşılıqlı bərabərhuquqlu fəaliyyətə istiqamətlənib”. [19]

R.Mehdiyev müasir Azərbaycanın güclü dövlətə xas bütün əlamətlərə malik olduğunu bildirir və burada ümummillə lider **Heydər Əliyevin** misilsiz xidmətlərini xüsusi vurğulayır: “Heydər Əliyev müasir güclü dövlət qurmaq üçün nə etmək lazım olduğunu aydın təsəvvür edən nadir insanlardan biri idi... XXI əsrin milli ideyasının təcəssümü olan müasir güclü Azərbaycan dövlətinin yaranması millətin güclü liderə malik olmasının nəticəsidir. Belə fikir var ki, xalqın lideri anadangəlmə lider olmalıdır. Şəxsiyyətin bəzi fitri keyfiyyətləri bununla razılaşmağa qismən əsas verir. Bu xüsusiyyətləri biz fenomenal yaddaşa malik Heydər Əliyevin simasında görürük. Bu gün xalq milli lider mandatını, bu məsul missiyanı beynəlxalq birlik tərəfindən görkəmli dövlət xadimi kimi tanınan İlham Əliyevə etibar edib”. [19]

XXI əsrdə dünya miqyasında milli dövlət fenomeninə qarşı ardıcıl hücumları, milli dövlətlərin əsaslarının sarsıtılması, aşındırılması istiqamətində həyata keçirilən qlobal siyasəti və mənfi təmayülləri nəzərə alaraq, akademik **Ramiz Mehdiyev** dövlətçiliyin gücləndirilməsini bu gün əsas problem kimi ortaya qoyur: “Skeptiklərin fikirlərinə rəğmən düşünürəm ki, qloballaşma şəraitində döv-

MİLLİ SİYASƏT

lätin potensialı azalmayacaq, əksinə artacaq". [19]

Beləliklə, bir daha müəyyən olur ki, Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi onun milli iradəsi, milli ideyası, milli dövləti ilə sıx bağlıdır.

XX əsrin əvvəllərində **Yusif Vəzir Çəmən zəminli** yorulmadan Azərbaycanın müstəqilliyinin əldə edilməsi uğrunda intellektual əmək sərf edirdi. *"Azərbaycan istiqlalıyyətini təmin etmək üçün cəmi qüvvət və qüdrətimizi meydana çıxartmalıdır. Bu yolda nə qədər fədakarlıq lazım olsa, göstərməliyik"*. [4. 220]

Böyük azərbaycanşünas alimin – **Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin** siyasi irsinin dərinədən təhlili, onun ideyalarının kökündə dayanan fəlsəfənin açılması onu getdikcə daha çox sevdirəcəkdir. *"Y.V.Çəmən zəminlinin AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən şəxsi arxivində hələ də müasir oxuculara məlum olmayan, tədqiq edilməli xeyli dəyərli məqalələr və əlyazmalar var"*. [3. 8]

Tədqiqatçı **Şəlalə Ana Hümmətli** onların bəzilərini aşkar edərək 2014-cü ildə *"Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin elmi-ədəbi irsi yeni faktların işığında"* adlı kitabında məlumat vermişdir: *"Y.V.Çəmən zəminlinin şəxsi fondunda mühafizə edilən sənədlər arasında onun müxtəlif nəşriyyatlarla, xüsusilə, "Azərnəşr"lə bağladığı müqavilənamələrlə tanış olarkən, çəmən zəminlişünaslıq üçün yeni və çox dəyərli faktlarla qarşılaşdıq. Qovluqdakı on doqquz müqavilənamədən beşi Y.V.Çəmən zəminli irsinin açılmamış səhifələrindən soraq verir. Həmin müqavilənamələrdən ədibin bu günəcən çəmən zəminlişünaslığa məlum olmayan "Qədim kitab", "Məhərrəm" adlı iki romanının, "1905-ci ildə" adlı uşaq pyesinin, rus və polyak ədəbiyyatından iki tərcüməsinin mövcudluğu haqqında məlumat əldə edirik"*. [14. 35]

Azərbaycan millətinin cizgilərinin və əsas emosional məzmununun açılmasında **Y.V.Çəmən zəminlinin** həm bədii, həm publisistik, həm də elmi əsərlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Onun xalq nağıllarına, folklorə diqqət yetirməsindən tutmuş yaratdığı ədəbi forma və obrazlara qədər bu, aydın sezilir. *"Millət" kateqoriyası əqli əmək adamları üçün prioritet olmalı, mühüm siyasi əhəmiyyət daşımalıdır. Yalnız onların yaradıcı fantaziyası və intellekti millətə onun cizgilərini və əsas emosional məzmunu verəcəkdir. Milli əsəti, simvol və obrazlar əsasında ziyalılar cəmiyyətə millətin fərqli, bənzərsiz xarakterini təqdim etməlidirlər. Məhz xalqın qəhrəmanlıq səhifələrinin xatirələri, simvol və əsəti sağlamlıq millətçiliyə səfərbəredici cazibə və istiqamət verir. Bu ədəbi forma və obrazlardan məhrum olan millətçilik insanların ruhuna təsir etmək qüvvəsini itirərdi"*. [18. 69]

ƏDƏBİYYAT

1. Çəmən zəminli Y.V. Ana və analıq. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, 2005

2. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan və azərbaycanlılar. Biz kimik (məqalələr). Bakı, 2004
3. Çəmənzəminli Y.V. Biz kimik (məqalələr). Bakı, 2004
4. Çəmənzəminli Y.V. Biz kimik və istədiyimiz nədir. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, 2005
5. Çəmənzəminli Y.V. Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, 2005
6. Çəmənzəminli Y.V. Çadra ətrafında. Biz kimik (məqalələr). Bakı, 2004
7. Çəmənzəminli Y.V. Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, 2005
8. Çəmənzəminli Y.V. Həyatımın 20 ili. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, 2005
9. Çəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, 2005
10. Çəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz. Bakı, 1993
11. Çəmənzəminli Y.V. Xətəinin nəfəsləri. Biz kimik (məqalələr). Bakı, 2004
12. Çəmənzəminli Y.V. Qulluq və əsirlik. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, 2005
13. Çəmənzəminli Y.V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, 2005
14. Hümətli Ş.A. “Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin elmi-ədəbi irsi yeni faktların işığında”. Bakı, 2014
15. İbrahimli Əli. “Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri”. Bakı, 2016
16. İbrahimov Əli. “Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri”. Bakı, 2008
17. İbrahimli Əli. “Yusif Vəzir Çəmənzəminli və milli məsələ”. Bakı, 2002
18. Mehdiyev Ramiz. “Tarixi idrakın elmiliyi problemlərinə dair”. Bakı, 2015
19. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyində yayımlanmış “Güclü Azərbaycan dövləti qloballaşma şəraitində” məqaləsi <http://azertag.az/store/files/TARIXDE%20BU%20GUN/RAMIZ%20MEHDIYEV-NOVIY.pdf>

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ГЛАЗАМИ Ю.В.ЧЕМЕНЗЕМИНЛИ Т. АЛИЕВ

В статье “Азербайджанская национально-политическая идентичность глазами Ю.В.Чеменземинли” автором вкратце поднят вопрос о важности общественно-политических взглядов видного азербайджанского писателя,

мыслителя, дипломата и общественного деятеля Ю.В.Чеменземинли (1887-1943) для правильного понимания историко-культурного наследия Азербайджана, и выстраивания его национальной идеи. Вкратце проинформировав читателя о жизненном пути Юсифа Везира автор, проводит небольшой анализ поднятых писателем основных общественно – политических проблем, препятствующих развитию азербайджанского общества начало XX столетия – необразование женщин, отсутствие современной прогрессивной школы, полноценной и демократической прессы и национального самолюбия. По мнению мыслителя глубокий моральный и общественный кризис, царящий по этим и многим другим причинам, никак нельзя устранить без возрождения национального духа. Обобщая идеи Ю.В.Чеменземинли, автор делает определенные выводы относительно идейной линии в творчестве мыслителя.

Статья дает ясные ориентиры относительно осмысления и изучения политического наследия Ю.В.Чеменземинли, без которого безусловно, общественно-политическая мысль Азербайджана в XX веке выглядела бы неполной.

SUMMARY

THE NATIONAL POLITICAL IDENTITY OF AZERBAIJAN IN VIEWS OF YUSIF VAZIR CHAMANZAMINLI T.ALIYEV

Outstanding personality – Yusif Vazir Chamanzaminli's views of the national political identity have been reflected in this article. The author made political analysis of Chamanzaminli's scientific works and articles which contain his views on national statehood and nationalism. Very recently emerged scientific facts regarding Chamanzaminli were also presented in the article. Chamanzaminli was not only showing national problems, he was also offering solutions of them. The author came to the conclusion that Chamanzaminli has been a supporter of the healthy nationalism. He highly appreciated the role of mothers in bringing up their children in removing negative stereotypes which have become a national problem, he defended the rights of women in the early twentieth century.

No matter from which angle you look at Chamanzaminli's oeuvre, problems of the national state-building and national progress is clearly seen. This work gives ground to say that strong state of Azerbaijan was Chamanzaminli's greatest desire. Modern Azerbaijan statehood can be the prototype of the image, which he has portrayed in his works. The author considered the preservation of independent Azerbaijan statehood as the main task of national idea of Azerbaijani people.

ORDU QURUCULUĞUNDA DİL MƏSƏLƏSİ

Gülsurə HÜSEYNOVA

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu sahəsində əldə etdiyi uğurların başlıca səbəblərindən biri də, şübhəsiz ki, bu prosesin milli ənənələr və dəyərlər üzərində qurulması idi. Bu prinsipin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan hökuməti, Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi tərəfindən bir sıra tədbirlər həyata keçirilirdi ki, onlardan biri də ordu quruculuğunda Azərbaycan dilinin rəsmi dil statusu qazanması və bu statusun əməli şəkildə reallaşdırılması idi.

Məlumdur ki, Cümhuriyyət ordusu formalaşdırılarkən orduda mövcud olan dil probleminin obyektiv səbəbləri var idi. Kifayət qədər milli zabıt kadri olmadığı üçün Cümhuriyyət ordusunun formalaşdırılmasına qeyri-azərbaycanlı zabitlər də cəlb edilirdi və bu da onlarla xidmətə cəlb edilmiş azərbaycanlı gəncələr arasında ünsiyyət yaradılmasını çətinləşdirirdi. Zabıt və əsgər arasında anlaşılıqlı ünsiyyətin olmaması isə təlim-tərbiyə prosesinə mənfi təsir göstərirdi. Ona görə də dil məsələsi Cümhuriyyət ordusunun təşkilatlandırılması üçün kifayət qədər ciddi bir məsələ idi.

İstər Cümhuriyyət hökumətinin rəhbərliyi, istərsə də Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin rəhbərliyi dil məsələsinə sadəcə zabitlərlə əsgərlər arasında zəruri olan ünsiyyət vasitəsi kimi baxmırdılar. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının müstəqilliyinin simvol və atributlarından biri kimi qəbul olunurdu. Ona görə də Cümhuriyyət ordusunun formalaşdırılmasının Azərbaycan dili üzərində qurulmasına, ilk növbədə siyasi əhəmiyyətli amil kimi yanaşılırdı. Digər tərəfdən, orduda Azərbaycan dilinin tətbiqi ordu və xalq bağlılığının əsas elementi kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycan dilinin ordu quruculuğunda rəsmi dilə çevrilməsi, təlim-tərbiyənin əsgərlər üçün anlaşılıqlı dildə aparılması, hərbi biliklərin asanlıqla mənimsənilməsinə imkan yaradılması demək idi. Ona görə də Azərbaycan dilinin ordu daxilində rəsmi və işlək dilə çevrilməsi ordu quruculuğunun qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri kimi qəbul edilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il iyun ayının 27-də qəbul etdiyi xüsusi qərarla Azərbaycan dili Azərbaycanda dövlət dili elan edildi. [1] Bu qərar Azərbaycan dilinin dövlətin bütün sahələrində, o cümlədən də ordu quruculuğunda tətbiqi üçün hüquqi baza yaratdı.

ORDU VƏ DİL MƏSƏLƏSİ

Azərbaycan dilinin ordu quruculuğunda əsas tutulmasına hələ Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun mövcudluğu dövründə cəhd göstərildi. Müstəqilliyin ilk aylarında Azərbaycanda ordu quruculuğu ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə yardım göstərməsi üçün hökumət tərəfindən dəvət olunmuş türk hərbiçilərinin yaxından iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Azərbaycanın milli hissə və bölmələrindən və Türkiyədən gəlmiş hərbi hissələrdən təşkil edilmiş Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının 1918-ci il avqust ayının 13-də qəbul etdiyi qərarla Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun ləğv edilərək yenidən qurulmasına başlandı. Bu zaman qarşıya qoyulan mühüm tələblərdən biri Azərbaycan korpusu tərkibində yazışmaların Azərbaycan dilində aparılması idi. [2]

Təəssüf ki, bu qərarın icrasını sona çatdırmaq mümkün olmadı. Çünki Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi ilə ordu quruculuğunun gedişində də ciddi dəyişikliklər baş verdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi bərpa ediləndən və *Səməd bəy Mehmandarov* hərbi nazir vəzifəsinə təyin ediləndən sonra ordu daxilində Azərbaycan dilinin rəsmi dilə çevrilməsi yenidən aktualıq kəsb etdi. *Səməd bəy Mehmandarov* ordu quruculuğunda ümumən milli ənənələrin gücləndirilməsinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin rəsmi dilə çevrilməsinin tərəfdarı idi. Hərbi nazir vəzifəsinə təyin edilən gün, yəni 1918-ci il dekabr ayının 25-də *S.Mehmandarov* Azərbaycan dilində xalqa müraciət etdi, bu müraciət və rəqlər şəklində çap edilərək yayıldı. [3] Ordu quruculuğunun əhəmiyyətindən və zəruriliyindən söz açan S.Mehmandarovun hərbi nazir kimi Azərbaycan dilində xalqa müraciət etməsi Hərbi Nazirlik rəhbərliyinin Azərbaycan dilinə ayırdığı diqqətin nümunəsi idi.

Dekabr ayının 27-də isə S.Mehmandarovun imzaladığı 37 nömrəli əmrdə Azərbaycan ordusunun hərbiçiləri arasında salamlaşmanın Azərbaycan dilində aparılması tələb olunurdu. Qeyd olunurdu ki, hərbi salamlaşma zamanı “*Salam*” deməli, cavabında isə “*Əleyküm salam*” deyilməli idi. Əsgər təriflənərkən və ya ona təşəkkür bildirilərkən “*Mərhaba*” deyilməli, əsgər isə cavabında “*Çox sağ ol*” deməli idi. [4]

Əmrdən irəli gələn tələblər sonradan hazırlanacaq nizamnamələrdə də öz əksini tapmalı idi. Orduda Azərbaycan dilinin istifadəsinin zəruriliyi ilə bağlı S.Mehmandarovun irəli sürdüyü tələblərdən biri də qeyri-azərbaycanlı zabidlərin Azərbaycan dilini öyrənməsi tələbi idi. Xüsusi əmrlə qeyri-azərbaycanlı zabidlər qarşısında komanda və əmrlərin Azərbaycan dilində verilməsinin öyrənilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu. Bunun üçün bir ay vaxt ayrılmışdı. Bu müddət ərzində qeyri-azərbaycanlı zabidlər ən azı komanda sözlərinin Azərbaycan dilində olan qarşılığını öyrənməli idilər. Cümhuriyyət ordusunun rəhbərliyi xüsusilə orta səviyyəli komandir kadrlarının, hərbi qulluqçularla daim təmasda olan bölük komandirlərinin Azərbaycan dilini bilməsini zəruri hesab edirdi.

Əks təqdirdə bu zabitlər Azərbaycan ordusu sıralarından xaric edilməli idilər. **S.Mehmandarov** tərəfindən 1919-cu il may ayının 21-də imzalanmış əmrdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə məsuliyyətsiz yanaşan zabitlərlə bağlı qərar verilmişdi. Əmrdə deyilirdi ki, bir neçə ay ərzində Azərbaycan dilini öyrənmədikləri üçün 10 nəfər qeyri-azərbaycanlı zabit Azərbaycan ordusu sıralarından xaric edilsinlər. [5]

Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin təşkili ilə bağlı Hərbi Nazirliyin qərarı nəzdində xüsusi kurs da açılmışdı. Bu kursda həm Azərbaycan dilini heç bilməyənlər dili öyrənməli, həm də savadsız olan hərbi qulluqçulara yazıb-oxumaq aşılmalı idi. Nəzərdə tutulurdu ki, qoşun hissələrində də dil kursları açılın və bununla həm Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, həm də savadsızlığın aradan qaldırılması işi asanlaşdırılsın. Hərbi Nazirliklə Maarif Nazirliyinin qarşılıqlı razılaşdırmasına əsasən hərbi qulluqçular Bakı şəhərində təşkil edilmiş dil kurslarında da təhsil ala bilərdilər. [6]

Qısa müddət ərzində bu sahədə ciddi nəticələr əldə etmək mümkün oldu və Azərbaycan dili cümhuriyyət ordusunda ünsiyyət dilinə çevrildi. Bunu hətta kənar müşahidəçilər də qeyd edirdilər. Bir fransalı jurnalist cümhuriyyət ordusu ilə bağlı təəssüratlarını belə bölüşürdü: *“Rus çarları zamanı azərbaycanlılar hərbi xidmətə çağırılmırdılar. Onlar atıcılıq təlimlərini yerinə yetirməyi çox sevirilər. Azərbaycan zabitləri xalqa silahdan istifadə etməyi öyrədirlər. Zərurət yarananda bütün xalq öz ölkəsini qorumağa hazır olacaq. Axşam-gündüz əməyindən sonra hər yerdə milli mahnıların necə oxunduğunu eşitmək olar: “Marş irəli, irəli, Azərbaycan əsgəri”*. [7]

Azərbaycan dilində olan hərbi şərqilər cümhuriyyət ordusunun bütün qoşun hissələrində geniş yayılmışdı. Bu şərqilər Azərbaycan dilində oxunurdu, bu da Azərbaycan dilinin orduda təsdiqinin bir ifadəsi idi.

Azərbaycan sovet qoşunları tərəfindən işğal ediləndə və cümhuriyyət dövründən miras qalmış ordunun sovetləşdirilməsi aparılanda da Azərbaycan dili öz aktuallığını itirmədi. Baxmayaraq ki, Azərbaycanı işğal etmiş XI Qırmızı Ordu komandanlığı hər vasitə ilə Azərbaycanda təşkil edilən hərbi qüvvələrin sovetləşməsinə, bu hərbi qüvvələrdə milliliyin birdəfəlik məhv edilməsinə çalışırdılar. İlk vaxtlar buna cəhd də göstərildi. Lakin bu məqsədə nail olunmadı. Hətta bolşevizm ideyalarına inanaraq XI ordunun Azərbaycana gəlməsinə etiraz etməyən milli dairələr də Azərbaycanda təşkil edilən hərbi qüvvələrin bütövlükdə Azərbaycan həyatından qoparılmasına öz etirazlarını bildirdilər. Bunun nəticəsi kimi, 1921-ci ilin mart ayının 28-də Azərbaycan KP MK bürosu Azərbaycan ordusu ilə bağlı xüsusi bir qərar qəbul etdi və bu qərarla Azərbaycanda hərbi qüvvələrin Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyi altında aparılmasının zəruriliyi vurğulandı. Hərbiyyə və Bəhriyyə Komissarlığı rəhbərliyinin 7 aprel 1921-ci il tarixli əmrində isə Azərbaycan Qırmızı ordusunun bütün hərbi hissələrində

ORDU VƏ DİL MƏSƏLƏSİ

komandaların Azərbaycan dilində verilməsinin zəruriliyi öz əksini tapdı. Təlim-tərbiyənin Azərbaycan dilində aparılması və bunun üçün rus dilində mövcud olan təlimatların Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi üçün xüsusi bir komissiya da yaradıldı və bu komissiyaya zəruri olan sənədlərin qısa müddət ərzində Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi tapşırıldı. [8]

Keçən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda təşkil edilən hərbi hissələrdə Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi sonrakı illərdə də davam etdirildi. Mərkəz bununla razılaşımaq məcburiyyətində idi. Çünki bu yolla ittifaqın qorunub saxlanması və xüsusən də cənub sərhədlərinin qorunması üçün zəruri olan hərbi qüvvələri təmin etmək olardı.

Həmin dövrdə Azərbaycandakı hərbi qüvvələrdə Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsində tanınmış hərbi *Əlağa Şıxlinski*nin də böyük xidmətləri var idi. O, hərbi elmini, həm də Azərbaycan dilini yaxşı bilirdi və bu da imkan verirdi ki, hərbi sənədlərin Azərbaycan dilində tərcümə edilməsi daha keyfiyyətli şəkildə aparılsın. *Ə.Şıxlinski* sonradan yazdığı xatirələrində də həmin dövrdə rus dilində olan normativ sənədlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinin çox vacib olduğunu, amma bunun üçün zəruri kadrların olmadığını bildirirdi.

Bu çətinliyin qismən aradan qaldırılması üçün *Ə.Şıxlinski* "*Rusca-türkcə qısa hərbi lüğət*" hazırladı və həmin lüğət 1926-cı ildə çap olundu. [9] Bu lüğət rus dilində olan sənədləri Azərbaycan dilinə tərcümə edənlərin rastlaşdıqları çətinliklərin qismən aradan qaldırılması üçün hazırlanmışdı və həmin lüğət elə indinin özündə də aktual olaraq qalmaqdadır. Təcrübəli hərbi özü tərcüməçilik etməklə bərabər, başqaları tərəfindən tərcümə edilmiş hərbi-normativ sənədlərin redaktəsi ilə də məşğul olurdu. Eyni zamanda o, dövrün müxtəlif mətbuat orqanlarında, habelə hərbi-elmi cəmiyyətdə Azərbaycan dilində hazırladığı yazılarla və mühazirələrlə çıxış edirdi. Məsələn, Hərbi-elmi cəmiyyətdə o, "*Gələcək müharibələrdə toplar*", "*Alay topları haqqında*", "*Dağlıq yerlərdə topların əməliyyatı*" və s. mühazirələrlə çıxış etdi. [10]

1928-ci ildən nəşrə başlamış olan "*Hərbi Bilik*" jurnalının səhifələrində də *Ə.Şıxlinski* çox fəal şəkildə çıxış edirdi. Ümumiyyətlə, qeyd edilməli ki, "*Hərbi Bilik*" jurnalı Azərbaycanda hərbi ədəbiyyatın yaranması sahəsində müstəsna rola malik idi. Bu jurnal öz ətrafına *Ə.Şıxlinski*dən başqa, Azərbaycanın digər tanınmış hərbiçilərini toplaya bilmişdi ki, onlar da Azərbaycan dilində ən aktual hərbi mövzularla bu jurnalın səhifələrində çıxış edirdilər. *Ə.Şıxlinski*nin "*Hərbi Bilik*" jurnalının elə ilk nömrəsində "*Dağlarda topçu hərəkətlərinin xüsusiyyətləri*" adlı məqaləsi çap olundu. [11]

Sonrakı illərdə onun "*Hərbi Bilik*" jurnalı səhifələrində "*Bir hücum vaqisi*", "*Topçu döyüşü*", "*Maraqlı bir gecə atışı haqqında*" məqalələri də çap olunmuşdu. *Ə.Şıxlinski*dən başqa, *Cəmşid Naxçivanski*, *Həbib Rəhmanov*, *Qambay Vəzirov*, *Heydər Vəzirov* kimi tanınmış hərbiçilər də "*Hərbi Bilik*"

jurnalının hazırlanmasında yaxından iştirak etməklə öz yazıları ilə hərbi biliklərin Azərbaycan dilində yayılmasına fəal şəkildə kömək edirdilər.

Azərbaycanda **“Hərbi Bilik”** jurnalından əlavə, sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan dilində daha bir neçə qəzet və jurnal çap olunurdu. Məsələn, **“Qırmızı əsgər”** (1920), **“Savadlı qırmızı əsgər”** (1922), **“Qızıl əsgər”** (1924), o cümlədən **“Hərbi Bilik”** jurnalı. [12] Adları çəkilən digər jurnallar da hərbi biliklərin Azərbaycan dilində yayılmasında komandir və zabitlər üçün qiymətli vəsaitlər idi.

Vaxt ötdükcə Azərbaycandakı hərbi qüvvələrdə Azərbaycan dilinin istifadəsinə diqqət zəifləsə də, hər halda bu proses 1938-ci ilə kimi davam etdi. Çünki 1938-ci ildə Azərbaycan milli diviziyası ləğv edildi və bu diviziya sovet ordusunun nizami diviziyası ilə əvəzləndi. Yəni diviziyanın təşkili, onun təlim-tərbiyəsi sovet ordusunun vahid normativ sənədləri əsasında quruldu və milli dilin istifadəsinə qadağa qoyuldu. Əslində, diviziyanın milli tərkibi elə dəyişdirildi ki, orada Azərbaycan dilinin istifadəsinə ehtiyac da qalmadı. Azərbaycandan olan çağırışçılar artıq milli diviziyanın tərkibinə deyil, ittifaqın müxtəlif ərazilərində yerləşmiş hərbi hissələrə paylandılar. Orada da onlar rus dilini bilmədikləri üçün müəyyən çətinliklərlə qarşılaşmalı oldular. Bununla, mərkəz çalışdı ki, hərbi qüvvələrdə ittifaq ideologiyası ilə heç də uyğunlaşmayan milli əhval-ruhiyyənin mövcudluğuna son qoysun.

Məlumdur ki, Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə orduda milli dil məsələsi yenidən aktualıq kəsb etməyə başladı. Ölkə üzrə ümumi səfərbərliyin aparılması ilə digər respublikalardan olduğu kimi, Azərbaycandan da əhalinin kütləvi şəkildə orduya çağırılması hərbi hissələrdə azərbaycanlıların sayını xeyli artırdı. Səfərbərliyə alınan azərbaycanlılar içərisində rus dilini bilməyənlər də çox idi və onlar da təbii olaraq hissələrdə dil problemi ilə qarşılaşırdılar. Rus dilini bilmədikləri üçün azərbaycanlıların təzyiq və təhqirlərə məruz qalması, sıxışdırılması adi bir hala çevrilmişdi. Bu isə həm döyüş tapşırıqlarının icrasında özünü göstərirdi, həm də müəyyən hallarda hətta xidmətdən yayınmaya da gətirib çıxarırdı. Bu problem ciddi şəkildə araşdırıldıqdan sonra ölkə miqyasında yenidən milli diviziyaların təşkil edilməsi məsələsini gündəmə gətirdi. Dərhal da belə diviziyaların təşkilinə başlandı. Belə diviziyalarda həm sırası heyətin, həm də zabit heyətinin əsasını azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Nəticədə, dil problemini də aradan qaldırmaq mümkün olurdu. Zabitlə əsgər anlaşması isə verilən tapşırıqların icrasına müsbət təsir göstərirdi.

Müharibə illərində 77-ci, 223-cü, 402-ci, 416-cı milli Azərbaycan diviziyaları çox uğurlu döyüş yolu keçdilər və onların bu uğurunu şərtləndirən amillərdən biri də heç şübhəsiz ki, şəxsi heyət arasında dil probleminin olmaması, Azərbaycan dilinin milli diviziya daxilində ünsiyyət dilinə çevrilməsi idi. Azərbaycanlıların diviziyalar daxilində təşkilatlanması həm də onların mənəvi potensia-

ORDU VƏ DİL MƏSƏLƏSİ

lının üzə çıxmasına, bu potensialın bütünlüklə döyüş tapşırığının icrasına səfərbər edilməsinə imkan verirdi.

Müharibədən sonrakı illərdə də milli diviziyalar mövcud idi. Bu diviziyalar mövcud olduğu müddətdə onların tərkibində azərbaycanlıların sayı çox idi və şəxsi heyətinin çoxluğunun azərbaycanlılardan ibarət olması mərkəzdə milli zabit kadrların hazırlanmasına da maraq yaradırdı. Eyni zamanda milli diviziyaların mövcudluğu azərbaycanlı əsgərlər arasında xüsusi hərbi ixtisaslar tələb edən hərbi peşələrin öyrənilməsinə də asanlaşdırırdı.

Sonuncu Azərbaycan milli diviziyası 1956-cı ildə ləğv edildi. Bu, bir tərəfdən milli zabit kadrlarının hazırlığına mərkəzin marağını artırdı. Digər tərəfdən, azərbaycanlıların böyük hissəsi rus dilini zəif bildikləri üçün xüsusi hərbi ixtisas öyrədən hissələrə deyil, xidmət hissələrinə göndərilirdilər. Bu isə bütünlükdə milli maraqlara cavab vermirdi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri **Heydər Əliyev** bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi və azərbaycanlılara qarşı belə bir münasibətin mövcudluğu ilə heç də bənarışmırdı. Çıxışlarının birində o belə deyirdi: *“Dövlət Təhlükəsizliyi orqanlarında işləyəndə bütün Azərbaycanda, habelə SSRİ-də olan hərbi hissələrlə çox yaxşı tanış idim. Onlarla əlaqəm var idi, onlarla görüşürdüm. Ancaq hər dəfə məni narahat edən o idi ki, zabit vəzifəsində azərbaycanlılardan heç kim yox idi. Biz, ildə təxminən 60 min gənci ordu sıralarına göndərirdik. Ancaq bunların tam əksəriyyəti inşaat batalyonlarına düşürdü. Soruşanda ki, nə üçün əsgərlərdən belə istifadə edirsiniz, deyirdilər ki, bilirsiniz onlar rus dilini bilmir. Yaxud da yaxşı bilmirlər. Bu doğru deyildi. Onların içində bir qismi rus dilini də bilirdi. Bizə deyirdilər ki, orduda hər şey texnika ilə əlaqədardır, gərək dil biləsən, ona görə də biz onları yaxşı hərbi hissələrdə yerləşdirə bilmərik. Ümumiyyətlə, SSRİ hökumətinin, Kommunist Partiyasının elan olunmamış bir qərarı var idi ki, ali hərbi məktəblərə əsasən ruslar, ukraynalılar, belaruslar qəbul oluna bilərdilər. Qalan millətlərdən gənclərin hərbi məktəblərə qəbul edilməsini çox nadir hadisə kimi qəbul etmək olardı. Bunları görəndə, bu barədə fikirləşəndə düşünürdüm, yaxşı, biz Sovetlər İttifaqının bərabərhüquqlu müttəfiq respublikasıyıq, böyük səlahiyyətlərimiz var. Biz nə üçün ordudan təcrid olunuruq? Demək, əlavə tədbirlər görmək lazım idi ki, bu maneəni keçəsən və azərbaycanlıları orduda komandan, zabit vəzifəsinə çatdırıb biləsən”*. [13]

Yəni, dil məsələsi azərbaycanlılar arasında zabit kadrların hazırlanmasına da mane olurdu. Doğrudur, bu maneənin aradan qaldırılması istiqamətində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında tarixi xidmətlər göstərildi. Amma bu maneənin birdəfəlik aradan qaldırılması Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra mümkün oldu. Məlumdur ki, müstəqilliyin ilk illərində cəmiyyətin bir çox sahələrində olduğu kimi, Azərbaycanın yeni formalaşmaqda olan ordusunda da rus dilinin geniş istifadəsi qalmaqda idi. Bu

məsələdə də məhz Heydər Əliyevin qətiyyəti nəticəsində Azərbaycan dili orduda da dövlət dili kimi bərqərar oldu və Azərbaycan dilinin orduda hərtərəfli istifadəsi təmin edildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, Elm, 1988
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, Nurlar, 2008
3. Süleymanov M., Mehmandarov. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2000
4. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. I cild, Tehran, Firuzan, 2014
5. Süleymanov M., Mehmandarov. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2000
6. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. I cild, Tehran, Firuzan, 2014
7. Süleyanov M. Azərbaycan Ordusu. 1918-1920. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 1998
8. Süleymanov M. Azərbaycanın hərbi tarixi. Sovet dövrü. C.I, Tehran, Firuzan, 2011
9. Ибрагимов С. Генерал Алиага Шыхлинский. Баку, Азернешр, 1975
10. Şıxlinski Ə. Xatirələrım. Bakı, Azərnəşr, 1984
11. “Hərbi Bilik” jurnalı, 1928, №1
12. Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin 30 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. 21 aprel 2003-cü il

MƏLUMAT

ELMİ MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat götürülən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkünc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edilədiyi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
2. Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlövhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə – Azərbaycan, rus, ingilis).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisensiya: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 10.05.2016
Çapa imzalanmışdır: 20.06.2016
Şərti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70x108 1/16
İndeksi: 0317
Tirajı: 4372
Sifariş: 416

Jurnal
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyinin
"Hərbi nəşriyyat"ında
ofset üsulu ilə
çap edilib.
Lisensiya: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

Nömrəyə cavabdeh: *Səfər MAHMUDZADƏ*

Korrektorlar: *Minaxanım HAQVERDİYEVA-SÜLEYMANOVA, Gültzar SƏFƏROVA*

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

ƏL DURBİNİ – A-230

Gecəgörmə üçün nəzərdə tutulan təkokulyarlı A-230 əl durbini həssasdır, kompaktır. O, yüksək ayırdetmə qabiliyyətinə malikdir. Orta məsafədə effektiv gecəgörmə imkanı təmin edərək gecə müşahidələrində olduqca yetərlidir. Hərbi standartlara uyğun şəkildə istehsal edilən durbini istifadəçiyə texniki və taktiki baxımdan çox böyük imkanlar verir. Qısa məsafədə müşahidə apararkən sadəcə 1 dəfə obyektivi dəyişdirməklə böyüdücüsüz gözlük kimi istifadə etmək mümkündür.

A-230-un texniki xüsusiyyətləri:

Təqribən 12° -lik görüş bucağında, 22 mm-lik göz məsafəsində 3 dəfə böyütmə xüsusiyyətinə sahibdir. Aksesuarsız ağırlığı 780 qrama çatan cihazın minimum tətbiq olunma uzaqlığı 5m, dioptri 55-70 m-dir.

Təbii şərtlərə həssaslığı:

- 51°C -dən $+51^\circ\text{C}$ -dək temperaturda normal işləyir, saxlama yerində 51 dərəcə soyuq, 65 dərəcə isti olması qəbul ediləndir. Su keçirməzdir, yəni 1m dərinlikdə 30 dəqiqə ərzində içərisinə su keçirmir. Bundan əlavə əl durbininin A-210, A-240, A-240 I və s. növləri də mövcuddur.

Məsələn, A-280-nin texniki xüsusiyyətlərinə baxsaq: böyütmə 8 dəfə, fokuslama 2. 80, görüş bucağı 4.8° , tətbiq edilmə məsafəsi- minimum 75 m, ağırlığı 1 kq 200 qramdır.

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

A-100 GECƏGÖRMƏ GÖZLÜYÜ

“Aselsan”ın şəkildə gördüyünüz təkokulyarlı gecəgörmə gözlüyü aydın gö-rüntünü təmin edir, xəyalı məsafəni yaxınlaşdırma xüsusiyyətinə malikdir, həssaslığı, kompaktlığı və davamlığı ilə seçilir. Bir böyüdücü mexanizmə malik olan müasir cihazdır. Monookulyarlı düzəldilməsi gözlərin ayrı-ayrılıqda funksiya yerinə yetirə bilməsinə zəmin yaradır. Təkokulyarlı gözlüyün verdi-yi bir üstünlük də odur ki, ikiokulyarlı sistemlərdə ortaya çıxan seyrin bir qə-dər dərinlikdə hiss edilməsi və çıxarıldıqda “müvəqqəti korluq” aradan qaldı-rılmışdır. Bu ləvazimatın daha bir üstünlüyü görüş sahəsinin əhatəli götürülə bilməsidir və ondan istifadə etdiyiniz gözdə 40°-lik, sərbəst qalanda isə 90°-lik ətrafı görmənin təmin edilməsidir. Belə konfigurasiya istifadəçiyə daha geniş görüş bucağı təmin edir.

A-100 sisteminin texniki xüsusiyyətləri: böyütmə 1 qat; görüş bucağı 40°; fo-kuslama 123; gözlə aradakı məsafə 25 mm; minimum tətbiq olunma məsafəsi 25 sm; dioptri -6/+2; ağırlığı 320 qram.

Təbii şərtlərdə işləməsi:

İşləmə temperaturu: -51° C -dən + 51° C -dək, saxlanma temperaturu -51° C-dən + 65°-dək; su keçirməzliyi 1m dərinlikdə 30 dəqiqə ərzində.

MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZ

Samid Gülağa oğlu İMANOV

14.10.1981-09.04.2016

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Samid Gülağa oğlu İmanov 14 oktyabr 1981-ci ildə Neftçala rayonunun Həsənabad kəndində anadan olmuşdur. 1998-ci ildə Neftçala rayon 1 saylı orta məktəbini bitirmiş və Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinə daxil olmuşdur. 2003-cü ildə hərbi təhsil ocağını çoxkanallı rabitə mühəndisi ixtisası üzrə bitirdikdən sonra xüsusi təyinatlı qoşunlar üzrə kursda iştirak etmişdir. Həmin kursu bitirdikdən sonra xüsusi təyinatlı hərbi hissədə qrup komandirinin müavini, qrup komandiri, xüsusi təyinatlı qoruma bölüyünün komandiri, xüsusi mühafizə dəstəsinin komandiri, hərbi hissənin qərargah rəisi vəzifələrində xidmət etmişdir. Mayor İmanov Türkiyə Respublikasında “Daxili təhlükəsizlik əməliyyatlarının planlaşdırılması və icrası”, “Komando və paraşütçü təlimi”, habelə İsveçrə Dövlətində “Dağlarda hərəkət qaydalarının öyrənilməsi”, Pakistan İslam Respublikasında “Ləpircilik” və “Terror əleyhinə təlim”, Rumıniya Respublikasında “Dağ hazırlığı üzrə təlimatçı” kurslarında iştirak etmişdir. Xidməti dövründə bir çox medallarla, o cümlədən Rusiya Federasiyasının Müdafiə naziri tərəfindən hərbi paradda iştirakına görə, “Böyük Vətən müharibəsinin 65 illiyi (1945-2010)” yubiley medalı ilə təltif olunmuşdur. Cəsur komandir 2014-cü ilin avqust ayında düşmən təxribatının qarşısını alarkən göstərdiyi xüsusi fədakarlığa görə Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev tərəfindən qiymətli hədiyyə ilə mükafatlandırılmışdır. Samid İmanov 2016-cı il aprelin 2-dən 5-nədək qoşunların təmas xəttində Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən törədilən silahlı təxribatların qarşısını alarkən Ağdərə rayonunun Talış kəndi istiqamətində gedən atışmalarda yaralansa da, döyüş meydanından çıxarılmasına etiraz etmiş, digər yaralı silahdaşının xilas edilməsi əmrini vermişdir. Son nəfəsinədək mübarizə aparan Samid, Vətən uğrunda həlak olmuş və şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev tərəfindən 19 aprel 2016-cı il 1966 nömrəli sərəncamla mayor İmanov Samid Gülağa oğluna ölümündən sonra “Azərbaycan Milli Qəhrəmanı” adı verilmişdir. Milli qəhrəman Neftçala rayon qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Ailəli idi, bir qızı və bir oğlu yadigar qalıb.

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: Şəfaət Mehtiyev küçəsi 146, tel: 538-04-47

ABŞ-IN BOİNG-SİKORSKİ «RAH-66 KOMANÇ» HELİKOPTERİ

“Boinq” (“Boeing”) və “Sikorski” (“Sikorsky”) şirkətlərinin birgə hazırladığı kəşfiyyat-zərbə helikopteri “RAH-66 Komanç”enin (“RAH-66 Comanche”) layihə dəyəri 2,8 mlrd ABŞ dollarıdır. 1300 ədəd maşının istehsalının isə 36 mlrd dollara başa gələcəyi planlaşdırılmışdı. Helikopterin təcrübə nümunəsi 1996-cı ildə havaya qalxdı. Helikopter hazırlanarkən mühərrik və vintlərin yaratdığı səs-küyün azaldılmasına çalışılmış, radiolokasiya, infraqırmızı və optik sahə spektrlərində daha çətin aşkarlanma üstünlüyü qazandırılmışdır. “RAH-66 Komanç” kompozisiya materiallarından istifadə etməklə stels texnologiyası ilə hazırlanmışdır. İnfraqırmızı şüa ilə aşkarlanma problemi isə isti qazların bortkənarı soyuq hava ilə qarışmasıyla aradan qaldırılmışdır. Nəticədə, “effektiv yayılma sahəsi”nin parametri “RAH-66 Komanç”da əfsanəvi “Apaçi”dən (“Apache”) 360 dəfə, “kəşfiyyat” helikopteri “Bell OH-58 Kayova”dan (“Bell OH-58 Kiowa”) isə 28 dəfə daha üstündür. Akustika göstəricilərinə görə isə “RAH-66 Komanç” “çempiondur”. Helikopterin füzelyajının 2 m təşkil etməsinə baxmayaraq, uçuş zamanı top da daxil olmaqla lazımı mexanizm və sistemləri bortda “gizlətmək” imkanları var. “RAH-66 Komanç”ın uçuş üçün nəzərdə tutulan maksimal ağırlığı – 7900 kq, yükqötürmə imkanı – 2300 kq, maksimal sürəti – 324 km/saat, fəal uçuş məsafəsi – 280 km-dir. Helikopterin bütün sistemlərini çox güclü bort kompüterini idarə edir. Xərclənən vəsaitə və alınan gözəl nəticələrə baxmayaraq, helikopteri seriyaya halında istehsala buraxmadılar. Bunun bir səbəbi də kəşfiyyat məqsədilə PUA-dan istifadə qərarının qəbul edilməsidir. Əsrin başlanğıcında rəqəmsal texnologiyanın inkişafı hesabına onlar yüksək taktiki-texniki göstəricilər əldə etmişlər.